

Dr. Uygur Kocabaşoğlu

Kendi Belgeleriyle

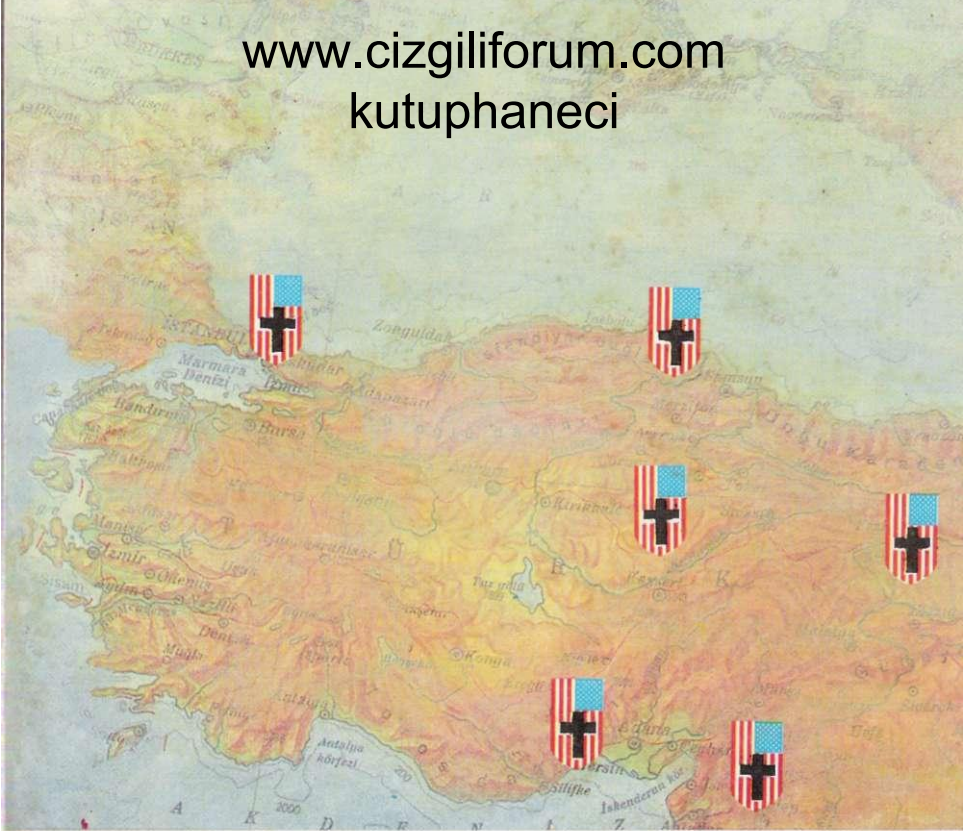
ANADOLU'DAKİ AMERİKA

19.YÜZYILDA

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ AMERİKAN

MİSYONER OKULLARI

www.cizgiliforum.com
kutuphaneci

ARBA Yayınları : 29
Tarih / Anı Dizisi: 7

İstanbul 1989

kutupyıldızı

**Barış,
Özgür
ve Güner'e...**

kutupyıldızı

ÖNSÖZ

Bu çalışma bir monografi. Yakın tarihimizin, kalıcı etkileri olduğuna inandığım bir olgusunu, başrolü oynayan aktörün belgelerine dayanarak sergilemeye çalıştım. İzleyen sayfalarda, Anadolu'daki Amerikan yayılmasının XIX. yüzyıldaki görünümünü, misyoner faaliyetleri çerçevesinde ve özellikle eğitim dizgesi ekseninde özetlemeye çaba göstereceğim. Ancak, çalışmanın başlıca iki eksiği olduğunu biliyorum.

Bir kere, sürekli «Pişekâr»ı konuşturdum. Oysa «Kavuklu»nun da kuşkusuz söyleyecek sözü vardı. Bunu, yani olayın Osmanlı belgelerine yansıyan yanını, bir başka söyleyişle, Devlet-i Âliyye'nin tepkisini, ilerde ayrı bir çalışma olarak gerçekleştirmeyi planlıyorum.

Bu çalışmada ayrıca, bir buçuk yüzyılı aşan bir serüvenin yalnızca ilk perdesi, XIX. yüzyılda kalan yaklaşık 80 yıllık bölümü, anlatılıyor. XX. yüzyıldaki gelişmeleri ayrı bir çalışma halinde toparlamayı umuyorum.

Çalışmam sırasında pek çok kişinin yardım ve desteğini gördüm. Hepsine şükran borçluyum. Arşivde çalışmama olanak veren United Church Board for World Ministries yetkililerine ve başlangıçta beni yüreklendiren saygıdeğer hocalarım Ann ve William Edmonds'a teşekkür ederim. Aynı konuda araştırmalar yapmış olan Dr. Frank Andrews Stone, bulgularından yararlanmama olanak verdi. Kendisine minnettarım. Harvard Üniversitesi'ne bağlı Houghton kitaplığında gördüğüm içten yardımseverliği hiç unutmayacağım. Genç meslektaşım ve dostum Cemal Kafadar'ın özverili desteği benim için çok değerliydi. Müsveddeleri okumak zahmetine katlanarak, çok yararlı eleştirileri ve görüşlerini esirgemeyen Sayın Semahat Cebecioğlu'na, sevgili

hocam Mete Tunçay'a ve arkadaşım Metin Berge'ye sonsuz teşekkürler ederim. Kitabın ortaya çıkmasında emeği geçen herkese «elinize sağlık» demek istiyorum ve teşekkür ediyorum.

1820 yılından başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren bir Amerikan misyoner rgtnn (ABCFM) arşivine, eğer bana söylenen doğruysa, sonunda bir Türk de girmiş oldu! Yabancı araştırmacıların pek çok rağbet ettikleri söz konusu arşive neden sonra (1980'lerde!) bir Trkn girmiş olması, payımıza düşen ayıbı hafifletir mi bilemiyorum ama, hiç değilse serüveni bir de «mağdur»un ağzından dinleme olanağı vereceği için, kanımca boşuna bir uğraş değildir.

Ankara, Ocak 1989

Uygur Kocabaşoğlu

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ

GİRİŞ.....	9- 28
Türk-Amerikan İlişkilerinin Şafağında.....	9
Misyön ve Misyönerler.....	14
Okullar.....	23
Giriş Bölümünün Dipnotları.....	26
BİRİNCİ BÖLÜM: HAZIRLIK DÖNEMİ (1820-1839).....	29- 69
Sondaj Çalışmaları.....	30
Temeller Atılıyor.....	46
«Yaşasın Okulumuz».....	58
Birinci Bölümün Dipnotları.....	62
İKİNCİ BÖLÜM : YERLEŞME DÖNEMİ (1840-1870).....	71—118
Hedefte Düzeltme.....	75
Eğitimde Yeni Strateji, Yeni Oluşumlar.....	77
İstikamet Ağrı Dağı.....	91
İkinci Bölümün Dipnotları.....	113
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM : HASAT DÖNEMİ (1871-1900).....	119-223
Yeni Gelişmeler.....	122
Anadolu'da, Olup Bitenler.....	129
Amerikan Misyöner Eğitimi Dizgesi (1870-1900).....	152
Üçüncü Bölümün Dipnotları.....	206
SONUÇ.....	219-223
Sonuç Bölümünün Dipnotları.....	223
KAYNAKÇA.....	223-245
DİZİN.....	247-255

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo— 1:	ABCEM'in Bütçesi ve Anadolu'nun Payı (1820-1839)	s. 57
Tablo — 2:	Amerikan Misyoner Matbaasının Üretimi (1840-1852).	s. 88
Tablo — 3:	Anadolu'daki (İstanbul dahil) Protestan Cemaatinin Gelişmesi (1846-1870)	s. 105
Tablo — 4:	Misyoner Faaliyetlerinin Gelişimi (1840-1870)	s. 107
Tablo — 5:	Okullar ve Öğrenci Sayıları (1840-1870).	s. 109
Tablo — 6:	ABCEM'in Bütçesi ve Bunun İçinde Anadolu'nun Payı (1840-1870).	s. 111
Tablo — 7:	Anadolu'daki Protestan Cemaat (1882-1900).	s. 131
Tablo— 8:	Kayseri İstasyonu 1896 Malî Raporu.	s. 137
Tablo — 9:	ABCEM'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Harcamaları (1819-1914).	s. 139
Tablo — 10:	ABCEM'in Bütçesi ve Bunun İçinde Anadolu'nun Payı (1871-1901).	s. 140
Tablo — 11:	Batı Türkiye Misyonu'nda Sayısal Gelişmeler (1875-1900).	s. 142
Tablo — 12:	Amerikan Misyoner Matbaasının Yayınları (1886-1897).	s. 145
Tablo — 13:	Merkezi Türkiye Misyonu'nda Sayısal Gelişmeler (1872-1900).	s. 150
Tablo — 14:	Doğu Türkiye Misyonu'nda Sayısal Gelişmeler (1880-1900).	s. 153
Tablo — 15:	Anadolu'daki Amerikan Misyoner Okulları ve Öğrenci Sayıları (1900).	s. 157
Tablo — 16:	Batı Türkiye Misyonu'nda Okullar (1875-1899)	s. 160
Tablo — 17:	Merkezi Türkiye Misyonu'nda Okullar (1872-1899)	s. 161
Tablo — 18:	Doğu Türkiye Misyonu'nda Okullar (1880-1898)	s. 162

GİRİŞ

TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİNİN ŞAFAĞINDA

İngiliz bandıralı Amerikan ticaret gemilerinin Osmanlı limanlarını ziyareti XVII. yüzyılda başlar. Bununla birlikte bir Osmanlı rıhtımına yanaşan Amerikan bandıralı ilk gemi, Salem'de 1782'de denize indirilen **Grand Turk** oldu. (1) **Grand Turk**, 1790'lı yıllarda halı, reçine, kuru üzüm, ve incir, deri, afyon vb. Levant'ın geleneksel ihraç ürünlerinden oluşan hamulesini New England limanlarına taşıdı. Bazı kayıtlara göre, Amerikan ticaret gemileri, 1786 yılında İstanbul'u, 1797 yılında İzmir'i, 1800 yılında ise İskenderiye'yi ilk kez ziyaret ettiler. (2) Ve ilk kez 1803 yılında Amerikan Maliye Bakanlığı'nın ithalat-ihracat istatistiklerinde Türkiye için ayrı bir sütun açıldı. (3)

1810'u izleyen on yılda yaklaşık 80 Amerikan gemisi İzmir limanına uğramış, afyon, kuru üzüm ve incir, deri, yün vb. mallar karşılığında başta rom ve pamuklu mallar olmak üzere Amerikan ihraç ürünlerini boşaltmıştı. (4) 1820'li yıllarda Türk-Amerikan ticareti Amerikan ticaret çevrelerinin gözünü öylesine karartmıştı ki, bağımsızlık savaşıma girişen Yuna-

nistan karşısında Osmanlı Devleti'ni desteklemişlerdi! ABD Temsilciler Meclisi'nin Kentucky Temsilcisi Henry Clay bu tutumdan şu sözlerle yakmıyordu: ⁽⁵⁾ «İnsanlığımızı kökünden kazımamız ve duyarlılıklarımızı bastırmamız için önümüze adî bir incir ve afyon faturası sürülüyor.» Özgürlük ve bağımsızlık gibi Amerikan ideallerine sıkı sıkıya bağlı olan Henry Clay haksız değildi. Monroe yönetimi, Türk-Amerikan ticareti uğruna Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımayı bile geciktirmişti. ⁽⁶⁾

1780'li yıllarda başlayan ve 1811 yılına kadar İngiliz Levant Company'nin kanatları altında devam eden Osmanlı-Amerikan ticareti artık kendi kanatlarına sahip olmak istiyordu. Sonraki yıllarda İzmir'de konsolosluk yapacak ve ilerde göreceğimiz gibi Amerikalı misyonerlere çok değerli öğütler verecek olan Philadelphia'lı David Offley'in önderliğindeki Amerikan iş adamları 1811 yılında İzmir'de ilk Amerikan Ticaret Odası'nı açtılar. ⁽⁷⁾

Amerikalılara kapitüler haklardan yararlanma olanağı veren ve bu ülkeyi «en ziyade müsaadeye mazhar memleket» statüsüne geçiren ticaret sözleşmesi 1830'da imzalandı. Bu tarihten on yıl önce ilk Amerikalı misyonerler İzmir'e ayak basmışlardı bile. 1830 sözleşmesini 1862 yılında imzalanan bir başka «ticaret ve seyr-ü sefain» sözleşmesi, bunu da, doğal olarak, iki ülke arasındaki ticaretin artışı ve çeşitlenişi izledi. ⁽⁸⁾ Örneğin, ABD, Osmanlı Devleti'ne artık yalnızca rom ve pamuklu satmakla kalmıyor, silah da satıyordu. O kadar ki, ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı ticaret içinde silah ve cephanenin payı 1869 yılında %79'u, 1877'de ise %97'yi bulmuştu. ⁽⁹⁾

Yalnızca 1830 yılında 30 Amerikan gemisi İzmir limanına giriş yapmıştı. ⁽¹⁰⁾ 1843 yılında Çanakkale Boğazı'ndan geçen 6286 gemiden yalnızca iki tanesi Amerikan gemisi iken, Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda İstanbul limanına her hafta bir Amerikan gemisi giriyordu. ⁽¹¹⁾

Gelişen Türk-Amerikan ilişkileri yalnızca ithalat-ihracatla sınırlı değildi. Navarin'de donanmasını kaybeden Osmanlı Devleti daha 1830 yılında gemi yapımcısı Henry Eckford ve yardımcısı Foster Rhodes'u imdada çağırıyor; ⁽¹²⁾ 1846 yılında Sultan Abdülmecid'in isteği ile Amerikan pamuğunun Osmanlı güneşinde yetiştirilmesi için deneyler yapılıyor ve Lawrence Smith adlı bir madenciye dağlarda maden arattırılıyordu. Muazzam maaşlar ve murassa nişanlara gark edilen Amerikalılar, pamuk üretimini gerçekleştirmeyi beceremediler ama kömür, krom ve zımpara taşı gibi bazı madenleri saptadılar. ⁽¹³⁾ Ayrıca, İstanbul'daki Amerikalı misyonerlerden birinin ve John Foster Brown adlı ABD diplomatının huzuruyla 1847 yılında Sultan Abdülmecid'e telgraf makinesinin «demo»su bile yapıldı. ⁽¹⁴⁾ 1879 yılında, «Mekke'de Peygamber'in mezarının üstünde yanan kutsal lambaların gazı bile Pennsylvania'dan geliyor» diyen ABD İstanbul Konsolosu'nun sevincine diyecek yoktu. ⁽¹⁵⁾

Bu örnekler artırılabilir. Ancak bu aşamada vurgulanması gereken şey, Türk-Amerikan ilişkilerinin geliştiği ya da daha doğru bir nitelemeyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan varlığının giderek pekiştiğidir. İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi **düvel-i muazzama** ile karşılaştırıldığında «esamisi okunamayacak» olan Türk-ABD ticareti Birinci Cihan Harbi'nin başladığı

yıl şöyle bir manzara gösteriyordu: ⁽¹⁶⁾ Amerika'nın yıllık ihracatı içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun payı binde 17, Türkiye'den satın aldığı mallar ise ithalatının yüzde l'idir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin ihracatı içinde ABD'ye yapılan ihracatın payı yüzde 23'dür. ⁽¹⁷⁾ Aynı yıl, American Tobacco Co., Standart Oil Co. (Socony), Singer Sewing Machine Co. ve Western Electric Co. gibi tanınmış Amerikan firmaları Osmanlı İmparatorluğu'nda icra-i faaliyet etmektedir. Yalnızca Singer Dikiş Makineleri Şirketi'nin İmparatorlukta 200 bayi ya da mağazası vardır. ⁽¹⁸⁾ Yalnızca ticari ilişkilerle sınırlı olmamak koşuluyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda zamanla giderek artan Amerikan varlığının* oluşmasında, XIX. yüzyılda araçsal rol oynayan iki kurumdan birisi Amerikan donanması ikincisi de misyonerler olmuştur.

- (*) Amerikalılar daha gerçekçi oldukları için olsa gerek «çıkar» (American interests) sözcüğünü kullanmayı sevmiyorlar. Amerikan çıkarları adını verdikleri bu sepetin içine de askeri, siyasi, kültürel, ticari, endüstriyel ve insancıl (philanthropic) her türlü ilişkiyi koyuyorlar. Bu sepetin adına Amerikan çıkarları ya da Amerikan varlığı denmesi o denli önemli değil. Önemli olan bu sepetin içindeki şeylerden hangisinin belirleyen, hangisinin ise belirlenen olduğunu iyi saptamak. Bence ekonomik, siyasal, kültürel ve askeri boyutlarıyla Amerikan varlığının kendisi asıl dikkat ve ilgi odağı olmak durumunda. Amerikan varlığının oluşmasına, gelişmesine ve değişmesine, yani gelişen koşullara uyum göstermesine araçsal olarak olanak sağlayan (örneğin misyoner faaliyetleri, donanma, okullar, Barış Gönüllüleri vs.) mekanizmalar, işlevsellikleri ölçüsünde değer ve önem kazanıyorlar. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, genel olarak Amerikan misyoner faaliyetlerini, özel olarak da Amerikan misyoner okullarını, ülkedeki Amerikan varlığının oluşmasına ve gelişmesine katkılar; açısından ve XIX. yüzyıla sınırlı olarak incelemektir.

XVIII. yüzyılın sonunda bağımsızlığını kazanan genç Amerikan devletinin, deyim yerinde ise istikbali ticaretteydi. ABD ticareti Baltık, Levant ve Uzak Doğu olmak üzere başlıca üç yönde gelişebilirdi. Ancak bu gelişme yollarının üzerinde bazı engeller, donanma diliyle söylemek gerekirse «mayınlar» yok değildi. Bu mayınları temizlemek üzere ABD'nin donanmaya gereksinmesi vardı. Ve kuruluş hazırlıkları daha George Washington'un sağlığında başlayan Amerikan donanması, «Kim olursa olsun, haraç vermektense savaşmayı tercih ederiz!» diyen Thomas Jefferson'un başkan seçildiği 1801 yılında Cebelitarık'tan geçerek Akdeniz'e girdi. ⁽¹⁹⁾

Donanma için «yüzü sert ve soğuk» yanıydı. Bir de «yüzü sıcak», sempatik, insancıl bir mekanizmaya ihtiyaç vardı. Üstelik, Akdeniz'de dolaştırılacak bir firkateynin yıllık masrafı 80.000 Dolar'ken, bir misyoner ailesinin yıllık gideri 1.000 Doları bulmuyordu bile! ⁽²⁰⁾

Amerika'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri bu genç ülkenin kârlı bir dış ticaret yapma ihtiyacından doğdu ama onunla sınırlı kalmadı. XIX. yüzyılın ilk yarısında başta tacirler ve denizciler olmak üzere misyonerler, mühendisler, mucitler, zanaatkarlar, bilim adamları, maceracılar ve hatta serseriler Levant'ın yolunu tuttular. Bunların içersinde, etkileri itibariyle en kalıcı olanlar kuşkusuz misyonerler oldu. Bu kalıcı etkiler yalnızca Amerika'nın bölgedeki ekonomik-ticari çıkarlarının geliştirilmesi yönünden değil, fakat sonuçları günümüzde bile hissedilen diğer oluşumlar açısından da böyle idi. Şimdi kısaca, ünlü yazar Herman Melville'in, pek hoşlanmadığı için olsa gerek, «İsa ve Ticaret adına, dünyanın yeşil kalmış son par-

çasının da ırzına geçtiler» (21) dediği misyonerlere biraz daha yakından bakalım.

«MİSYON» VE MİSYONERLER

Misyonerliğin ilâhî gerekçesi, İsa'nın, Havarileri-ne, «Gidiniz! Gerçeği (Kutsal Kitabı) onlara anlatınız!» şeklindeki buyruğunda gizli. Nitekim misyoner sözcüğü, Lâtince mittere (göndermek) fiiliyle ilgilidir XVI. yüzyıldan itibaren Hıristiyan inancını vaaz etmek ve ayinleri yönetmek yetkisiyle donatılmış din adamlarının çevreye gönderilmesine misyon (mission), bu gibi görevlilere de misyoner (missionary) deniyor. XVII. yüzyıldan itibaren ise ticarî ya da siyasî amaçlarla yabancı bir ülkeye özel görevliler gönderilmesine de misyon denmiş. Kısaca, özel bir görevle görevlendirilerek ve yetkili kılınarak yabancı diarlara gönderilmek olgusuna misyon dendiği anlaşıyor. (22)

Dinsel anlamdaki misyon ve misyonerlik, ilk Havariler döneminden günümüze gelen evriminde, esas itibarıyla İncil'i öğretmek, Hıristiyan olmayanları bu dine kazanmak ya da belirli bir mezhepten olmayanları o mezhebe çevirmek şeklinde algılanmış ve matbaa, tıbbî bakım, okul gibi araçların yardımıyla uygulamaya konulmuştur. Misyonlar ve misyonerlik faaliyetleri dinsel anlamdaki varlığını günümüzde de korumakla birlikte, 1960'lardan bu yana barış, toplumsal ahenk, endüstriyel ilişkilerin insancılaştırılması, renkli ırkların özgürleştirilmesi, kırsal alanların geliştirilmesi, sınıf farklılıklarının giderilmesi (!) gibi lâik ve çağdaş amaçlar da misyoner faaliyetlerinin kapsamı içine alınmıştır. (23)

Misyonerlik tarihi ile uğraşanlar bu faaliyeti Ha-variler Dönemi (MS 33-100), Kilise Kurucuları Döne-mi (MS 100-800), Ortaçağ dönemi (800-1500), Reformas-yon Dönemi (1500-1650), Reformasyon Sonrası Dönem (1650-1800) olarak başlıca beş döneme ayırırlar ve Mo-dern Misyonerlik Dönemi'ni ise 1793 yılında Misyoner William Carey'in Hindistan'a ayak basmasıyla başla-tırlar. ⁽²⁴⁾ Misyoner Carey modern misyonların kuru-cusu sayılır. Çünkü onun çalışmalarıyla birlikte İngi-lizce konuşan dünya misyonerlik alemine ağırlığını koymuştur ve o günden bu güne Katolikler dışındaki misyonerlerin, 4/5'ini bünyesinde barındırmıştır. ⁽²⁵⁾

XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk çeyreği mis-yonerliğin altın çağıdır. Zira bu çağ aynı zamanda kapitalizmin emperyalizme dönüştüğü çağdır. Bu dö-nüşümde araçsal görev üstlenen mekanizmalardan bi-risi de misyoner dizgesi olduğuna göre, bunda şaşıla-cak bir yan olmasa gerektir. Ayrıca yeri gelmişken belirtilmelidir ki misyonerliğin belki de en ironik ve paradoksal yanı, aslında kendisi başka şeylerin aracı olmasına karşın, önemli ve ulvi bir amaçmış gi-bi ortaya konmuş olmasıdır. Misyonerliğin yapısı ve işlevleri dikkate alındığında bunu anlamak müm-kündür.

Misyonerliğin özü dindir. Başlıca araçları ise okul, matbaa, kitap, hastane vb. modern (secular) kurum-lardır. Misyonerler, bu kurumların, içinde derece de-rece yer aldığı, iyi işleyen, etkin bir sistem yardımıyla iktisadî-ticarî çıkarların, siyasal-kültürel etki ve ya-yılmanın bir aracı olmaktan öteye gidememişlerdir. Bu saptama, kişisel özveri, beceri ve çalışkanlıkları dillere destan olan misyonerleri küçümsemek anlamı taşımaz; olsa olsa misyoner faaliyetlerini sağlıklı bir

perspektife oturtur. Kısaca misyonerlik bütün uhrevî görünüşüne rağmen bir hayli dünyevîdir! Bu çalışmada, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan misyoner faaliyetleri, okullar (eğitim dizgesi) çerçevesinde incelenecek ve Amerikan varlığının XIX. yüzyılda Anadolu'da oluşması ve gelişmesi bu çerçevede izlenecektir.

Osmanlı mülküne ayak basan ilk Protestan misyoner, 1815 yılında Mısır'a gönderilen İngiliz **Church of Missionary Society**'e bağlı bir papazdır. ⁽²⁶⁾ Onu, 1820 yılının 15 Ocak'ında İzmir'e ayak basan Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı Amerikalı misyonerler izlemiştir. Bu iki misyoner, çalışmamızın asıl kahramanı olan **American Board of Commissioners for Foreign Missions** adlı Amerikan misyoner örgütünün elemanlarıdır. Kısaltılmış olarak ABCFM ya da BOARD diye anılan bu misyoner örgütü ABD'deki Protestan misyoner örgütlerinin en kıdemlisi ve de en büyüklere birisidir. ABCFM, Calvinici geleneği temsil eden, XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyılda İngiltere ve Amerika'nın doğusunda filizlenen **Puritan** akımın belli başlı üç temsilcisinden birisi olan Congregationalist'lerce 1810 yılında Boston'da kurulmuştur. ABCFM 1868 yılında ABD'deki 16 Protestan misyoner örgütünden yalnızca bir tanesidir ama bu 16 örgütün topluca yaptığı harcamanın %30'unu tek başına yapmakta ve istihdam edilen misyonerlerin yine yaklaşık %30'unu barındırmaktadır. ⁽²⁷⁾ 1886 yılında dünyada 80'in üzerinde Protestan misyoner örgütü vardır ve bunlardan 32'si ABD, 24'ü İngiltere, 25'i ise kıta Avrupası kökenlidir. Bu örgütlerce toplam 3226 misyoner istihdam edilmekte, yılda 10 milyon Dolar'a yakın para harcanmaktadır. ⁽²⁸⁾ 1896 yılına gelindiğinde ise dünyadaki tüm Protestan misyoner örgütlerinin sayısı 150'leri

bulmakta, buralarda toplam 11.574 misyoner faaliyet göstermekte, yılda 15 milyon Dolar'a yakın harcama yapılmaktadır. Tüm Protestan misyoner örgütleri içinde gelir ve misyoner sayısı yönünden ABD %30-35'lik bir paya sahip olmakta ve Amerikan misyoner örgütleri içinde de aslan payını alan örgütlerden birisi (her zaman ilk üçe girmek üzere) ABCFM olmaktadır. ⁽²⁹⁾

Protestan misyoner örgütlerinin dünyayı aralarında paylaşmalarında Osmanlı İmparatorluğu esas itibariyle ABD'nin payına düşmüş ve ilerde görüleceği gibi, Osmanlı mülkündeki faaliyetlerinde ABCFM, 1870 yılına kadar tek başına, o yıldan itibaren ise **Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church'** le (BFMPC) birlikte çalışmıştır. Bu arada başka bazı yan ve yardımcı kuruluşlar da —yine ilerde görüleceği gibi— devreye girmiştir.

Esas itibariyle ABD'deki, sayıları beş bini aşan kiliseye devam eden milyonlarca dini bütün Protestan'ın üç cent'le binlerce Dolar arasında değişen bağışlarından beslenen ABCFM'in tüzüğüne göre amacı, «Dinsizler arasında Hristiyanlığı yaymak»tı. ⁽³⁰⁾ Ancak amaç hiçbir zaman bu denli sınırlı tutulmadı. Amacın zamanla nasıl değiştiğini Anadolu'daki pratiği izlerken göreceğiz. Ancak, herşeyden önce belirtilmelidir ki, ABCFM bu amacını gerçekleştirmek üzere yola çıktığında dünya üzerinde dinsiz (heathen) pek kalmamıştı! Bu nedenle, amaçta yerine ve zamanına göre gerekli değişikliklerin yapılması doğal sayılmalıdır!

BOARD'un, yapısı ve işleyişi iyi belirlenmiş, katı bir örgütsel dizgesi vardı. Bu dizgeye zaman zaman ABD içinden bile itirazlar olmuş, ABCFM, «Anayasal

yönetim içinde bir tür usule aykırı yönetim yaratmakla» ⁽³¹⁾ suçlanmıştır. ABCFM'in «devlet içinde devlet» olduğu iddiası abartılmış bir iddia olabilir ama ticaret ve politikayla iç içe olduğu söz götürmez.

Dünya pazarı için mücadele eden emperyalist ülkelerin dış ticaretiyle yabancı ülkelere yönelik misyoner faaliyetleri arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Örneğin Amerikan tacirleri başından itibaren ABCFM'le sıkı işbirliği yapmışlardır. Pek çok gemi kaptanı, misyonerlerin eşyalarını ya da kendilerini ücret almadan taşımış, pek çok misyoner de tüccarın ve denizcinin gönüllü rehberliğini, meccani simsarlığını üstlenmiştir. BOARD'un bir yöneticisi bu karşılıklı yardımlaşmayı 1850 yılında şu sözcüklerle dile getiriyor ve haklılaştırıyordu: ⁽³²⁾ «Eğer ülkemin imalatçıları Çin'e ve Afrika'ya, Sandwich Adaları'na ve Hindistan'a artan oranlarda çıkıyorlar ve buralardan verimli sonuçlar elde ediyorlarsa, bütün bunlar o yörelere ulaşarak insanların yaşama alışkanlıklarını değiştiren, önyargılarını kıran ve daha önce tanımadıkları rahat ve zenginliklere talep yaratan **kurtuluş müjdecileri** sayesinde.» Ünlü kâşif ve seyyah Livingstone'un şu sözü de hatırlanmalıdır. «Coğrafi eylemin bittiği yerde misyoner girişi başlar.» ⁽³³⁾ Gerçekten de coğrafya misyonerlere çok şey borçlu olmuş ama kâşifler ve tacirler bunun altında kalmışlardır.

Coğrafi genişleme, ticaret ve dinî yayılmanın ortak bir geçmişi var. Kâşifler misyonerlerin öncüsü oluyor, misyonerler ise çoğu zaman bizzat keşiflerde bulunuyorlar. Ticari ilişkilerin kurulduğu yere misyonerler gidip yerleşiyorlar, öte yandan misyonerlerin yerleştikleri yerlerde ticari ilişkiler kurulup

gelişiyor. Hindistan'daki İngiliz Genel Valisi'nin **East India Company**'e ticareti geliştirmek istiyorlarsa yöntemlerini değiştirmelerini, pahalı mallar satan bezirganlar yerine misyonerler göndermelerini salık vermesi ilginçtir. Genel Vali'ye göre pahalı İngiliz mallarını satın alabilecek olanlar, yalnızca misyonerlerce gözleri açılmış yerliler olabilirdi. ⁽³⁴⁾ Bu gerçeği İngiliz Genel Valisi'nden çok önce kavramış olan ABCFM, Pasifik'teki Güney Denizi Adaları'na ilk çıkışında dört vaize karşılık altı marangoz, iki demirci, iki duvarcı, iki terzi, iki kunduracı, iki dokumacı, iki çiftçi, bir doktor ve bir mimar göndermiş ve yöreye ayak basışlarından 40 yıl sonra her hafta bir Amerikan gemisinin New England limanlarının mallarını buraya taşıdığına tanık olmuştur. ⁽³⁵⁾ Misyoner faaliyetleriyle ticaret arasındaki ilişkinin değerlendirildiği **Ne Verdik Karşılığında Ne Aldık** adlı bir kitapta şu ilginç saptama yapılmaktadır: «Geçen yıl (1869) bu ülkede satılan Amerikan pullukları Zulu misyonunun masraflarından daha fazla para getirmiştir.» ⁽³⁶⁾

Misyoner faaliyetiyle ticaret arasındaki ilişkiyi en iyi bilebilecek olanlardan birisi kuşkusuz BOARD'ın üst düzey yöneticileridir. Nitekim uzun yıllar ABCFM'in dış ilişkiler sekreterliğini yürüten ilahiyat doktoru James L. Barton, **Daybreak In Turkey** adlı kitabında bu ilişkiyi, hem de okullar bağlamında, şöyle dile getiriyor: ⁽³⁷⁾

«Türkiye'deki bu modern eğitim kurumları bu ülkenin insanların yaşam, düşünce, adet ve alışkanlıklarını yeniden biçimlendirmede önemli bir güçtür. Bu okullardan çıkan erkek ve kadınlar bilgi isteyen mesleklerde olduğu gibi iş ve ticaretle de ön sıralarda yer almaktadırlar. Misyoner okullarının eski öğ-

rencilerinin büyük bir kısmı şimdi Avrupa ve Amerika'nın varlıklı tüccar ve iş adamlarıdır. Modern düşünceli bu adamlar aracılığıyla fabrikalarımızın ürünleri ve Batı'nın makineleri Doğu'nun bu bölümüne artan oranlarda girebiliyor, bunun karşılığında Türkiye'nin ürünleri de bize ulaşıyor. Sık sık ifade edilmiş olduğu gibi, Türkiye'deki Amerikan kolejlerini kurmak ve desteklemek için Amerika'dan gönderilen paranın, bu ülkeyle artan ticaret sayesinde, yüklü faiziyle birlikte fazlasıyla geri ödendiğini söylemek doğru olacaktır.»

Öte yandan misyonerler, Batı uygarlığının kimi hoşluklarını ve çeşitli tarım ve sanayi ürünlerini dünyaya yaymış olmak onuruna da sahip çıkarlar. Örneğin patates (1827), gaz lambası (1865), fotoğraf makinesi (1856), dikiş makinesi ve salon orgu (1854) gibi şeyleri Orta Doğu'ya ilk kendilerinin soktuklarını söylerler. ⁽³⁸⁾ Görüldüğü gibi misyonerler, ticaret gibi, dünyevî işlerin en dünyevîsine şu ya da bu şekilde bulaşmış olmaktan herhangi bir rahatsızlık duymazlar.

Oysa aynı şey politika için geçerli değildir. Özellikle Amerikan misyonerlerinin apolitik oldukları, politika yapmadıkları ya da politik ilişkiler içine girmedikleri —başta misyoner çevreleri olmak üzere— pek çok kişi tarafından ileri sürülmüştür.

Kimi çağdaş gözlemcilerin ileri sürdüğü gibi, ⁽³⁹⁾ eğer söylenmek istenen, Amerikalı misyonerlerin, başta Fransa ve Rusya olmak üzere, kimi Avrupa ülkelerinin misyonerleri gibi ülkelerinin dış politika manevralarında doğrudan ve etkin bir şekilde rol alma-

duklarını dile getirmekse, bu görüş kabul edilebilir. Ancak Amerikalı misyoneler de, başta kendi hayat alanlarını ilgilendiren konular olmak üzere pek çok alanda ve değişik platformlarda politika yapmışlardır. İlerde görüleceği gibi, İngiliz Parlamentosu kulislerinde hararetle loby'cilik yapan misyoneler bile olmuştur. Ya da Türkiye'deki misyonların yıllık toplantılarında Hristiyan Osmanlı uyrukluların askerlik yükümlülüğünden muaf tutulmaları konusunda çaba gösterilmesi için kararlar alınmıştır.⁽⁴⁰⁾

Amerikan İç Savaşı sona erinceye kadar kendi diplomatlarından çok İngiliz hariciyesinin kanatları altına sığınan Amerikalı misyoneler 1880'li yıllardan itibaren kendi ülkelerinin diplomatik koruması altına girmişlerdir. Bununla birlikte zaman zaman misyonerlerle ABD diplomatları arasında sürtüşmeler olmuş; misyonerler o her zamanki ısrarlı ve enerjik tutumlarıyla ABD Başkanı'nı ve Dışişleri Bakanlığı'nı pek çok konuda dilekçe yağmuruna tutmuşlardır. ⁽⁴¹⁾

Misyonerler, ABD yönetimi ya da hariciyesiyle doğrudan işbirliği yapıyor görünmemeğe özen göstermişler; ancak bir baskı grubu olarak yönetim üzerinde her türlü etkiyi yapmaktan da geri durmamışlardır. ⁽⁴²⁾ Misyonerlerin özellikle ABD'deki yerel basını harekete geçirebilme konusundaki becerileri, yönetimin misyoner taleplerine karşı her zaman duyarlı olmasını sağlamıştır. Bu talepler, bir ABD'li diplomatın görevinden alınması ⁽⁴³⁾ ya da alınmaması, örneğin Erzurum'da konsolosluk açılması ya da Osmanlı yönetiminden tazminat alınabilmesi; ya da bir misyonerin sınır dışı edilmesinin önlenmesi için Türk kararlarına savaş gemisi gönderilmesine kadar çok değişik biçimler almıştır. ⁽⁴⁴⁾

Bir başka anlatımla ABD XIX. yüzyılın son çeyreğinde diplomatik bağlamda Osmanlı Devleti ile daha fazla ilgilenmeye, yani ünlü **Doğu Sorunu'na** bulaşmaya başlamıştır. Bunda misyonerlerin oldukça büyük payı vardır. Çünkü ABD'nin politik olarak ve diplomatik yollardan Osmanlı Devleti ile her türlü ilişkisi az ya da çok misyonerlerle ilintiliydi. Örneğin en büyük sürtüşme konusu okullardı. Osmanlı Devleti 1869'tan itibaren her türlü yabancı okulu, bu arada Amerikan misyoner okullarını daha yakından izlemeye başlamıştı. Dolayısıyla Amerikan okulları, Türk Amerikan ilişkilerinde az ya da çok, ama sürekli bir sürtüşme odağı idi.

1890'lı yılların ortalarından itibaren baş gösteren olaylar (Ermeni olayları) da yine iki ülke arasındaki başlıca sürtüşme konularından birisiydi ve bir ucundan misyonerlerle ilintiliydi ya da en azından öyle algılanıyordu.

Öte yandan misyonerler kendileriyle ilgili olaylarla Osmanlı yönetimine baskı yapılması için her türlü olanaktan yararlanıyorlardı. Başkan McKinley (1897-1901) yönetiminin Dışişleri Bakanı John Hay, Robert Kolej'in ünlü müdürü George Washburn'un kuzeniydi. Suriye Protestan Koleji'nin ünlü müdürü Howard Bliss ise Başkan Theodore Roosevelt'in (1901-1909) çocukluk arkadaşıydı. Robert Kolej'in kurucusu George Washburn'un kayın pederi ünlü misyoner 86 yaşındaki Cyrus Hamlin Başkan Cleveland'a (1885-89 ve 1893-97) Osmanlı karasularına savaş gemileri göndermesini salık vererek saldırgan bir «**gunboat**» diplomasisi kışkırtıcılığı yapıyordu. Ve 1901 yılında başkan seçilen Theodore Roosevelt, daha 1898 yılında şunları söy-

lüyordu: «Dünyada herkesten önce ezmek istediğim iki güç İspanya ve Türkiye'dir (Osmanlı İmparatorluğu).» ⁽⁴⁵⁾

OKULLAR...

Misyoner faaliyetlerinin şeması kabaca şöyle çizilebilir: Bir misyonerin yapacağı ilk iş kendisini dinleyecek insanlar bulmaktır. Bu insanlar basılı malzemeyle ve sözlü olarak yoğun bir ideolojik bombardımana tabi tutulurlar. Bu aşamada çeviri, kitap basımı ve dağıtımı gibi işler çok önemlidir. İlk temaslarla oluşturulan sağlam bir nüve ve bu nüvedeki insanların çocukları için ilk eğitim çalışmaları başlatılır. Bu arada bir kilise kurularak onun çevresinde bir cemaat oluşturulur. Bu cemaatin en azından İncil'i okuyabilecek kadar eğitilmesi zorunludur. Bu nedenle ilk zamanlarda kiliselerde halk eğitimi türünden çalışmalar yapılır. Daha sonra ise yetişkinler için «Pazar Okulları» (**Sabbath School**) çocuklar için de ilkokullar (**primary school/common school**) faaliyete geçirilir.

Misyoner faaliyetleri açısından ilk aşamadaki eğitim ihtiyacı bu kadardır. Misyoner dizgesinin genişlemesi ve yaygınlaşmasıyla başlıca iki yeni ihtiyaç, yani kiliselere papaz/vaiz ve ilkokullara öğretmen yetiştirilmesi ihtiyacı eğitim sisteminin geliştirilmesine, daha ileri düzeyde okullar açılmasına neden olur. İlahiyat okulları (**Theological Seminary**) ve yatılı/gündüzlü liseler (**high school**) başlıca bu amaca hizmet eder. Eğitim açısından buraya kadar anlatılanlar için

doğasında vardır; yani misyoner faaliyetinin **sine qua non**'udur. Eğer bir benzetme yapmaya izin verilirse köpeğin kuyruğunu sallamasıdır.

Ancak misyoner faaliyetleri dizgesinin bir parçası olan eğitim burada durmaz. Çünkü misyoner faaliyeti, kendi iddiasının aksine, yalnızca dinsel bir olgu değildir. Dinsel boyutları çok aşan, ekonomik-sosyal-kültürel boyutları olan bir tür **nüfuz etme** aracıdır. Örneğin bu çalışmanın konusu açısından Amerika'nın (ABD) Orta Doğu'da, Osmanlı İmparatorluğu'nda kendine ekonomik-sosyal-kültürel bir hayat alanı yaratma çabalarının bir aracıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, uhrevî bir amaç değil, dünyevî bir araçtır. İşte kendisi bir araç olan misyoner dizgesinin en önemli araçlarından birisi de okuldur. Hem de New England tipi bir Amerikan okulu! Çünkü okul, ideoloji, bilgi ve beceri aktaran bir kurumdur. Bir toplumun içinde bulunduğu maddî ve manevî ilişkilerin yeniden üretilmesini sağlayan kurumların en önemlilerinden birisidir.

Dolayısıyla XIX. yüzyılda Osmanlı toplumsal yapısındaki dönüşümler, yani dışarda Batı kapitalizmiyle bütünleşme, içerde ise bu bütünleşmeye uygun yönetsel, hukuksal, ideolojik ve kültürel değişiklikler, genelde tüm eğitim kurumlarında olduğu gibi Amerikan misyoner okullarının işlevlerinin sınırını belirliyordu. Bir başka söyleyişle, Amerikalı misyonerler, en azından ülkedeki Hristiyan azınlıklardan eğitilmiş bir orta sınıf oluşturulmasına karınca karınca katkıda bulunacaklardı. Yukardaki benzetmemize dönersek, artık kuyruk köpeği sallamaya başlayacaktı.

İzleyen sayfalarda XIX. yüzyılda Osmanlı İmpa-

ratorluğu'ndaki işte bu Amerikan misyoner okullarının* öyküsü anlatılacak.

- (*) «Amerikan misyoner okulları» ya da yalnızca «Amerikan okulları» nitelemesi bir parça açıklamaya muhtaç. Amerikan misyoner okulları dizgesi ilkokuldan koleje kadar çeşitli düzeylerdeki okulları içeriyor. Bunlardan ilkokullar ana dilde okuma-yazma ve dört işlemin öğretildiği, yerli Hristiyan öğretmenlerin yönetiminde ve esas olarak Ermeni Protestan cemaatine bağlı okullardır. Bu okulların misyonerlerle ilgisi, misyonerlerin çalışma yaptıkları yörelerde bulunmalarından, kuruluşları sırasında ABCFM'in az ya da çok parasal desteğini görmüş olmalarından, öğretmenlerinin genellikle orta dereceli Amerikan misyoner okullarından gelmiş olmalarından, ders araç gereç ve kitapların sağlanması başta olmak üzere misyonerlerin genel gözetimi altında bulunmalarından kaynaklanır. Örneğin 1900 yılında Anadolu'da Amerikan misyoner dizgesi içinde yer alan toplam 417 okuldan 378'i (yaklaşık %91'i) bu tür okullardır.

Oysa orta dereceli okulların önemlice bir bölümünün ve yüksek okulların (College) tümünün durumu oldukça farklıdır. Bunların yöneticileri hemen her zaman Amerikalılardır. Misyonerler bu okullarda öğretim faaliyetine doğrudan katılırlar, ders verirler. Öğretim dili İngilizce'dir. Ders kitapları genellikle ABD'den gelir. Dolayısıyla bu okullar- «Amerikan Okulu» nitelemesini hakıyla taşıyabilirler. Yukarda sözü edilen ilk dereceli okullar için ise «misyoner okulu» nitelemesi daha uygun olabilir. Ancak bu okulların tümü bir misyoner faaliyetleri dizgesi içinde yer aldığına ve bu dizgenin kurucusu ve işleticisi Amerikalılar olduğuna göre, bu okulların tümü için «Amerikan Misyoner Okulları» nitelemesi yine de çok yanlış bir niteleme olmasa gerektir.

GİRİŞ BÖLÜMÜNÜN DİPNOTLARI

- (1) Joseph L. Grabill, **Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy 1810-1927**, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1971, s. 36.
- (2) James A. Field, Jr., **America and the Mediterranean World 1776-1882**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1969, s. 113; ayrıca bkz. Orhan F. Köprülü, «Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri», Belleten, Cilt L1, Sa. 200 (Ağustos 1987) s. 927-947)
- (3) a.k.
- (4) Grabill, a.g.e., s. 36.
- (5) a.k.
- (6) a-k.
- (7) Oral Sander, Kurthan Fişek, **ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı 1829-1929**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1977, s. 19.
- (8) Leland James Gordon, **American Relations With Turkey 1830-1930**, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1932, s. 345.
- (9) Sander, Fişek, a.g.e., s. 7 ve 17.
- (10) Field, Jr., a.g.e., s. 114.
- (11) a.k., s. 197 ve 247.
- (12) Grabill, a.g.e., s. 37; Friend, Jr., a.g.e., s. 249-250.
- (13) Grabill, a.g.e., s- 37; Friend, Jr., a.g.e., s. 245-249.
- (14) Friend, Jr., a.g.e., s. 249.
- (15) James A. Field, Jr., .Trade Skills and Sympathy: The First Century and a Half of Commerce with the Near East», **The Annal of the American Academy of Political and Social Sciences**, Vol. 401, May 1972, s- 6.
- (16) Grabill, a.g-e-, s. 38.
- (17) a.k.
- (18) a.k.
- (19) Amerikan donanmasının kuruluş öyküsü ve Akdeniz'deki Amerikan çıkarlarının kovalanmasında donanmanın rolü konusunda Field, Jr.'un **America and the Mediterranean...** adlı yapıtında çok değerli bilgiler vardır.
- (20) Field, Jr., **America and the...**, s. 176.
- (21) Herman Melville'in bu değerlendirmesinin orijinali şöyle:
«Who in the name of Christ and Trade
Deflower the World's last sylvan glade.»

- aktaran Field, Jr., **America and the...**, s. 282.
- (22) **The Oxford English Dictionary**, Vol. VI (L-M), Oxford, Clarendon Press, 1961 Printing, s. 531-532; **Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language**, Unabridged, (Second Edition) Collings and World, 1978, s. 1151.
 - (23) John Stott, **Christian Missions in the Modern World**, London, Falcon Books, 1975, s. 15 18.
 - (24) Alfred DeWitt Mason, **Outlines of Missionary History**, New York, George H. Doran Co., 1912, s. 317-325.
 - (25) Stephan Neill, **A History of Christian Missions**, Middlesex, Penguin Books, 1980, s. 261.
 - (26) Leon Arpee, **The Armenian Awakening, A History of Armenian Church, 1820-1860**, Chicago, The University of Chicago Press, 1909, s. 93.
 - (27) Rufus Anderson, **Foreign Missions, Their Relations and Claims**, New York, Charles Scriber and Co., 1869, s. 342.
 - (28) ABCFM, **Almanac** 1886, Boston, Stanley and Usher Press, 1886, s. 21.
 - (29) ABCFM, **Almanac** 1896, Boston, 1896, s. 37.
 - (30) **Report of the ABCFM at the Fourth Annual Meeting**, Boston, Samuel T. Armstrong, 1813, s. 25.
 - (31) Clifton Jackson Phillips, **Protestant America and the Pagan World: The First Half Century of ABCFM 1810-1860**, East Asian Research Center, Harvard University (çoğaltma), 1969, s. 238.
 - (32) Aktaran Phillips, a.k., s. 260-261.
 - (33) Gustav Warnek, **Modern Missions and Culture: Their Mutual Relations** (Çev. Thomas Smith), Edinburg, James Gemmel, 1883, s. 228.
 - (34) **The Haystack Centennial** (Proceedings of the 97th Annual Meeting of the ABCFM, October 9-12, 1906), Boston, ABCFM Yayını, 1907, s. 98.
 - (35) a.k.
 - (36) William Warren, **These for Those, Our Indebtedness to Foreign Missions or What we Get For What We Give**, Portland, Hayt, Fogg and Breed, 1870, s- 204.
 - (37) James L. Barton, **Daybreak In Turkey, Boston, The Pilgrim Press**, (Second Ed.), 1908, s. 192-193.
 - (38) Aktaran David H. Finnie, **Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East**, Cambridge, (Mass.), Harvard University Press, 1967, s. 133.
 - (39) Örneğin Finnie, a.g.e., s. 129'da, «ABD, misyonerleri hiçbir za-

man dış politika aracı olarak kullanmamıştır.» diyor.

- (40) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:9:3, Vol. 1, No. 22.
- (41) 1881-1890 yılları arasında Beyaz Saray özel kaleminden ve ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan ABCFM'e gelen yazılar, misyonerlerin kendilerini ilgilendiren en küçük sorunu nasıl inatla izlediklerini göstermektedir. **ABCFM Arşivi**, Seri ABD, 16:9:3, Vol. 9 ve 21 bu tür dilekçelerin kopyalarıyla bir hayli kabarıktır.
- (42) ABD Başkanı Abraham Lincoln 1861 yılında Misyoner Henry Harris Jessup'un kendisi de misyoner olan kardeşi Samuel Jessup'u Beyrut'a konsolos olarak atamak ister. Ancak misyonerler işe müdahale ederek ve bir misyonerin konsolos olarak atanmasının «işe politik bir renk vereceği» gerekçesiyle bu tayini önlerler. Bkz. Henry Harris Jessup, **Fifty Three Years In Syria**, New York, Fleming H. Revell Co., 1910, s- 234.
- Oysa aynı misyoneler, kendilerine yakın bir ABD diplomatinin tayini için 1887 yılında ABCFM yönetimi kanalıyla ABD Başkanı'ndan ricada bulunurlar ve bu tayinin gerçekleşmesini sağlarlar. İstanbul'daki diplomatik misyonda görevlendirilecek olan bu kişinin adı Oscar S. Strauss'dur. Bu zat ABCFM'e yazdığı 6 Ağustos 1887 tarihli mektupta, «...tayinim için göstermiş olduğunuz ilgiye, alacağım sonuçlarla lâyık olmağa çalışacağım...» diye teminat vermeği ihmal etmez. Bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:9:3, Vol. 9, No 68 ve 71.
- (43) Örneğin misyonerler ABD'nin İstanbul'daki temsilcisi A.R. Terrell'e bir türlü ısınamazlar. Onlara göre Terrell Ermeniler'den «nefret etmektedir». Misyonerler 1896 yılında ABD'de bir kampanya başlatarak bu diplomatın değiştirilmesini ve yerine Oscar . Strauss'un atanmasını sağlarlar. Bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 21, No 399.
- (44) ABD yönetimi 1880 ve 1890'lı yıllarda misyonerler lehine çeşitli müdahalelerde bulunmuştur. Osmanlı karasularına savaş gemileri gönderilmesi konusunda bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 11, No 313-366, Erzurum'da Konsolosluk açılması konusunda ise Seri ABC, 16:9:3, VI. 21, No 153.
- (45) Grabill, a.g.e., s. 45.

BİRİNCİ BÖLÜM: HAZIRLIK DÖNEMİ (1820-1839)

ABCFM'in faaliyetlerini özetleyen 1880 tarihli Bartlett Raporu'nun ilk cümlesi şöyledir: «Misyoner faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarıdır.» ⁽¹⁾ Amerikalı misyonerler işte bu anahtarı 15 Ocak 1820 tarihinde kilide soktular. Zira bu kilidi açmak üzere anahtarı çevirmekle görevli ABCFM misyonerleri Pliny Fisk ve Levi Parsons bu tarihte Osmanlı mülküne ayak basmışlardı. Fisk ve Parsons'un nihai hedefleri Kudüs'tü. Bu kutsal kente gidecekler ve oradan başlayarak tüm dinsizleri, Müslümanları, Musevileri ve de sözde Hristiyanları (Bu tanımın içine Protestanlar dışındaki tüm Hristiyan mezhep ve tarikatları giriyor!) doğru yola davet edeceklerdi.

Oysa bu aşamada Baylar Fisk ve Parsons'un asıl görevleri başkaydı. Büyük bir sondaj ameliyesini başlatacaklardı. Gerçekten de ilk yıllardaki çalışmalar her anlamda sondaj ameliyesini andırır. Nitekim çağdaş bir araştırmacı da bu gerçeği şöyle dile getiriyor: «American Board'un Orta-Doğu'daki başlangıç yıllarının birincil amacı, içinde çalışılacak yeni alanın derinlemesine araştırılmasıydı.» ⁽²⁾

SONDAJ ÇALIŞMALARI

Fisk ve Parsons'dan yaklaşık üç yıl sonra, çok uzun yıllar sürecek bir hizmet dönemi için Osmanlı topraklarına ayak basacak olan Misyoner William Goodell'in 1829 yılında Boston'daki meslektaşlarına yazdığı gibi, misyonerler halkın arasına karışacaklardı: «...bana öyle geliyor ki, bir misyoner ilk üç yıl başka hiçbir şey yapmadan halkın arasına karışsa ve onların gerçekte ne denli zayıf, cahil, aptal ve önyargılı olduğunu öğrense, bu kendisi için, Osmanlı İmparatorluğu'nda konuşulan tüm dilleri öğrenmekten daha büyük bir kazanım olur...» (3)

Misyonerler halkın arasına karışıp neyi öğreneceklerdi? Bunu ABCFM'in dış ilişkiler sekreteri ve ilk yıllardaki en güçlü adamı Rufus Anderson'un 1829 yılında bölgeye yapacağı ilk gezide dikkat etmesi gereken şeyleri kendisine «talimat» olarak bildiren bir belgeden açıklıkla öğrenmek mümkün. Daha sonraki yıllarda alana çıkan bütün misyonerlerden de sistemli bir biçimde beklenecek olan bu bilgiler şunlardır: (4)

- Dinsel açıdan halkın durumu nedir?
 - İbadet biçimlerine ne derece riayet ediliyor?
 - Toplu ibadete hangi sıklıkla katılmıyor?
 - Halk pazar gününü nasıl geçiriyor?
- Ruhbanın (din adamlarının) durumu nedir?
 - Sayıları nedir?
 - Eğitim düzeyleri nedir?
 - Bilgi düzeyleri nedir?
 - Kutsal Kitab'a hakimiyetleri ne düzeydedir?
 - Ahlâk düzeyleri nedir?

- Ülkede eğitim ve öğretime ilişkin durum nedir?
 - Yetişkin nüfusun ne kadarı sıradan bir kitabı okuyup anlayabilecek düzeydedir?
 - Dinsel ve lâik okulların durumu nedir? Ne tür okullar faaliyettedir?
 - Sıradan insanlar çocuklarını okutmak eğiliminde midirler?
 - Böyle bir eğitimin masraflarını üstlenmeğe hazır mıdır?
 - Eğitimi geliştirmek amacıyla yabancılarca girilecek çabalar nasıl karşılanabilir?
 - ABCFM tarafından okullar açmak ve ders kitapları dağıtmak girişimleri halk tarafından nasıl karşılanır?
 - Öğretmen istihdam etmenin ve okul binası kiralamanın malî külfeti ne düzeyde olacaktır?
- Halkın moral durumu nasıldır?
 - Halk arasındaki sınıf farklılıkları ne düzeydedir?
 - Doğuştan kazanılan sosyal ayrıcalıklar ne düzeydedir?
 - Ülkede siyasal bütünlük (political integrity) diye bir şey söz konusu mudur?
 - Tüccarın ahlakî bütünlük ya da dürüstlük düzeyi nedir?
 - Tüccar sınıfı, yalan söyleme, hile, içki alışkanlığı vb. açılardan nasıl bir durumdadır?

Her dönemde misyonerlere benzer talimatlar verilmiş, kendilerinden çeşitli konularda gözlemler yapmaları istenmiştir. Bu konuda pek çok örnek vardır.

Museviler arasında sondaj çalışmaları yapmakla görevlendirilen William G. Schauffler'e 30 Kasım 1831 tarihli talimat mektubuyla şu görevler veriliyordu:

- Musevilerin tarihi, bugünkü konumları ve sayıları hakkında bilgi toplamak.
- İmparatorluk içinde en yoğun bulundukları yerleri saptamak.
- Türk yönetiminin Yahudilere karşı olan tutumunu saptamak.
- Musevilerin Hristiyan ve Müslümanlarla ilişkileri, bu konudaki duygu ve davranışları ile diğer iki din mensuplarının Yahudilere karşı tutumunu belirlemek.
- Musevilerin okullarının durumunu belirlemek.
- Kendi dinlerinin ibadet biçimlerine ne ölçüde uyduklarını ayrıntılı biçimde saptamak.

Misyonerlere verilen talimatlarda, ülkedeki tarım ve zanaatların durumu, tarım alanlarının ne oranda kullanıldığı, ülkedeki yönetimin istikrarına güvenilip güvenilemeyeceği gibi sorular da yer alıyordu. Pinkwy Johnston ve Benjamin Schneider'e nelere dikkat etmeleri konusunda şu uyarıda bulunuluyordu: «Halkın coğrafî durumunu da araştırın ki kişilik ve davranışlarını etkileyen fizikî nedenleri belirleyebilesiniz ve bunun bizim operasyonlarımızı kolaylaştırıp kolaylaştırmayacağını tayin edebilesiniz. Her türlü durumun istatistik olarak saptanması gereklidir, çünkü okullara toplanması gereken gençlerin, İncil'den mahrum kalmış ailelerin vs. sayısını tam olarak bilmek zorundasınız.

İnsanları sosyal ilişkileri içinde inceleyelim ki on-

ları bir arada tutan bağların (komşuluk bağı, ticarî bağlar, dinsel bağlar, yönetsel bağlar vs.) niteliğini anlayabilelim.»

Yukarda adı geçen iki misyonere verilen 1 Aralık 1833 tarihli talimat mektubunda aynen şu ifade kullanılıyordu : «Bir fetih savaşına girmiş askerler olduğunuzu unutmayın. Ve her ne kadar mücadele manevi alanda, kafanın kafayla, kalbin kalple mücadelesi ise de ve sizin silâhınız Tanrının inayeti ile güçlendirilmiş manevî bir silâhsa da Napolyon'un askerî girişimlerindeki kadar araştırma, bilgi ve düşünmeye ihtiyaç gösterir. Bu mukaddes ve vaadedilmiş topraklar silâhsız bir haçlı seferiyle geri alınacaktır..»

1835 yılında William C. Jackson, John F. Lannean, James L. Thompson'a verilen talimatta da, bölgenin dini coğrafyası, halkın gerçek halet-i ruhiyesi, bireylerin ve grupların entellektüel ve ahlakî durumları, bireyleri ve grupları iyi ya da kötü davranmaya iten gerçek saiklerin araştırılması ve ayrıntılı olarak bildirilmesi isteniyordu.

Örneklerden de görüldüğü gibi misyonerlerin yapacak bir hayli işleri vardı. Fisk ve Parsons (ikincisinin 1822'deki ölümüne kadar) yaklaşık üç yıl İzmir'den Kudüs'e, Beyrut'tan İskenderiye'ye kadar esas itibariyle ticaret yollarını izleyerek dolaştılar. Bir yandan yukarda örnekleri verilen şablonlara göre sondajlarını yaptılar, bir yandan da çeşitli dillerdeki hediyelerini! (Kutsal Kitap çevirileri ve öteki dinsel malzeme) dağıttılar. Bu arada Kudüs'te ilk kez Ermeniler'le karşılaşan Amerikalı misyonerler yalnızca yukardaki bilgileri toplamakla kalmıyorlar, gittikleri yörelerin coğrafi, topoğrafik, jeolojik, meteorolojik özel-

liklerini de düzenli raporlar halinde Boston'a bildiriyorlardı. (5)

Parsons'un 1822'deki beklenmeyen ölümünden sonra Fisk, 1825 yılındaki ölümüne kadar, incelemelerini kendi başına sürdürdü. Karar verilmişti. Bir başka misyonerin yıllar sonra belirteceği gibi, «...misyoner çalışmasına korkunç gereksinme duyan ve buna hazır olan bir alana girilecekti... Bu tarlayı, Tanrının inayeti ile ABCFM'in misyonerleri sürüp ekecekti.» (6)

Fisk ve Parsons Suriye Misyonu'nun kurucuları olmuşlardı. Bölgede Malta'dan sonraki ilk merkezi, özleildiği gibi Kudüs'te değilse de Beyrut'ta faaliyete açmışlardı. (7)

1823 yılı sonlarında ikinci grup Amerikalı misyoner, Malta üzerinden Beyrut'a ulaştı. Bunlardan William Goodell, 16 Mart 1824 tarihli mektubunda Boston'a şunları yazıyordu : «Her yerde İngiliz konsolosları ağırlıklarını bizden yana koyuyorlar ve burada bir İngiliz konsolosunun adı başka yerlerde kimi devletlerin sahip oldukları ağırlıktan daha fazlasına sahip.» (8) Goodell, çalışmalarında ve temaslarında Katoliklerin büyük engellemeleriyle karşılaştıklarını belirttiği mektubunda bu engelleri de yine İngilizlerin sayesinde aşmaya çalıştıklarını söylüyor: «Latin Pederler, eğer Türklerden korkmasalar bizim kafamızı keser, zehirler, yakar ya da boğarlardı. Eğer Türkler İngilizler'den korkmasalardı, istediklerini yapabilmek için Latin Pederler Türkleri rüşvetle kolayca yola gatabilirlerdi.» (9)

Eşleriyle birlikte Beyrut'a yerleşen William Goodell ve Isaac Bird, bir yandan yoğun bir şekilde dil

(Türkçe, Arapça, Ermenice) öğrenmeye giriştiler, bir yandan da asıl çalışmalarına hız verdiler. İlk hasatları, bir okul ve Protestanlaştırılmış iki Ermeni din adamı oldu. Diyonisos Karabet ve Kirkor Vartabet, Amerikalı misyonerlere Ermenice dersleri verirken, Protestanlığın cazibesinden kurtulamamışlardı. Bu arada, misyonerlerin karıları boş kalmasın diye, ihtiyaç içindeki ailelerin çocuklarına yönelik olarak başlatılan eğitim ⁽¹⁰⁾ çalışmaları formel bir yapıya bürünmüş, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Protestan Amerikan misyoner okulu 28 Temmuz 1824 tarihinde Beyrut'ta, Hristiyan Arap Tannus el Haddad'ın başöğretmenliği ve yedi öğrenci ile öğrenime açılmıştı. ⁽¹¹⁾ Bu okulun misyonerlerin beklentilerini bile aşan bir hızla büyüdüğünü ve yaklaşık bir yıl sonra 90 öğrenciye sahip olduğunu Goodell'in bir mektubundan öğreniyoruz. ⁽¹²⁾

Amerikalı misyonerlere karşı yerli ruhbanın tepkisi yoğunlaşırken bir yandan da uluslararası durum giderek bozuluyordu. Osmanlı-Rus Savaşı, Lübnan'daki karışıklıklar uluslararası ticarî ve malî işlemlerde gerilemeye yol açıyor, bu ise bölgedeki ulaşım ve haberleşmeyi güçleştiriyordu. Nitekim, Goodell'in 15 Mayıs 1826 tarihli mektubundan öğrendiğimize göre, iki ay öncesine kadar 100'e yakın öğrencisi bulunan Beyrut'daki öncü okul neredeyse kapanmak durumuna gelmişti. ⁽¹³⁾

Misyonerlerin koruyucu meleği Beyrut'daki İngiliz konsolosu bile 1828 Nisan'ında kenti terketmek zorunda kalınca, Amerikalı misyonerler de 2 Mayıs 1828 de Ermeni yardımcılarıyla birlikte Malta'ya göç etmek zorunda kaldılar. Filistin ya da Suriye misyonu «şimdilik» askıya alınmıştı. ⁽¹⁴⁾ Aslında bu gerileme

geçiciydi. Bir bakıma Anadolu'ya yapılacak büyük çıkarma için cephe gerisinde yığmak yapmak anlamına geliyordu.

1826 yılında Beyrut'da Goodell ve Bird'ün iki Ermeni din adamını Protestanlaştırmakta gösterdikleri —muhtemelen hiç kimsenin beklemediği kadar çabuk— başarı, dikkatleri Anadolu'ya ve Ermeniler'e yöneltmişti. Nitekim daha Goodell ve Bird Beyrut'dan ayrılmadan, üç yıldır İzmir'de bulunmakta olan Jonas King, Vak'a-i Hayriyye'den yaklaşık bir hafta sonra İstanbul'a geliyor ve «korunmuş Kostantiniyye» kentine ayak basan ilk Amerikalı misyoner oluyordu. ⁽¹⁵⁾

ABD Yüksek Mahkemesi üyelerinden yargıç Brewer'ın babası, misyoner Josiah Brewer, Museviler arasında çalışmalar yapmak üzere 2 Şubat 1827'de İstanbul'a ayak basan ikinci Amerikalı misyoner olmak onurunu kazanıyordu. ⁽¹⁶⁾ Amerikalı misyonerlerin bu dönemdeki nabız yoklamaları İstanbul'la sınırlı değildi. Nitekim Peder Brewer'la birlikte, Boston'dan yola çıkan Peder Elnathan Gridley, Ermenice öğretmeniyle birlikte, Türkçe öğrenmek ve çevreyi kolaçan etmek amacıyla aynı yıl Kayseri'ye ulaşmıştı. Ne ki Anadolu'nun amansız sıtmasma yakalanan Gridley, Erciyes dağına tırmanmak ve ünlü Yunanlı coğrafyacı Strabon'un (MÖ. 63 - MS. 24) «Bu dağın zirvesinden hem Karadeniz hem de Akdeniz görünür» şeklindeki savını bizzat tahkik etmek tutkusundan vazgeçemediği için yaşamını yitirmiş ve doruğu karlarla kaplı bu dağın eteklerinde 1827 yılında gömülme zorunda kalmıştı. ⁽¹⁷⁾

Aslında 1820 yılı başında Fisk ve Parsons'un İzmir'e ayak bastıkları andan itibaren BOARD'un baş-

lıca uğraşı, İmparatorluğun azınlık gruplarını tanımak olmuştur. Çeşitli tarihlerde bölgeye gönderilen misyonerlerin görevleri tanımlanırken, «Rumlara», «Ermenilere», «Museviler»e, «Bulgarlar»a **gönderilen Misyoner** deyiminin kullanıldığı görülmektedir.

Beyrut'u tahliye eden misyonerler Malta'da bir yandan matbaa işleriyle uğraşırken bir yandan da dil öğreniyor ve büyük çıkarma gününü sabırsızlıkla bekliyorlardı. Bu arada sondaj ameliyeleri çerçevesinde, iki büyük keşif harekâtından da kısaca söz etmek gerekir. Bunlardan birincisi, «büyük patron» Rufus Anderson'un 1829 yılı başında bölgeye yaptığı «tetkik gezisi»ydi. Bu tetkik gezisiyle ilgili olarak Anderson'u görevlendiren 24 Kasım 1828 tarihli yetki mektubunda şöyle deniyordu: «Çok ciddî ve sorumluluk isteyen bir hizmeti yerine getirmeye davet edilişinizin ve bu işin gerçekleştirilmesiyle yalnızca bugünkü nesiller için değil, fakat henüz çok uzaktaki günler için de hayatî önemi olacak sonuçların ortaya çıkabileceğinin bilincinde olmalısınız.»⁽¹⁸⁾ 1 Ocak 1829 tarihinde Malta'ya ulaşan Anderson, misyonerlerle yaptığı toplantılar ve yöreden edindiği izlenimler sonucu Anadolu'da çalışmanın zorunluluğuna ikna olmuştu. Yunan ihtilâlinin ve Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesi çalışma koşullarını bir hayli kolaylaştırıyordu. Nitekim Malta'da alınan kararlardan birisi, koşullar elverir elvermez Beyrut'u yeniden «işgal etmek»; bir diğeri de İzmir ya da İstanbul'da kurulacak bir misyonla hem Yunanistan hem de Anadolu'da çalışmalara yönelmekti.⁽¹⁹⁾ Malta'daki matbaanın da Rumca ve Ermeni harfli Türkçe ders kitaplarına (alfabe, okuma kitabı, ilâhi kitabı vs.) ağırlık vermesi karar altına alınmıştı.

ABCFM'in üst yönetimi (**Prudential Committee**)

Malta'da alınan kararları onaylamakla kalmadı, bunların hayata geçirilmesi için gerekli önlemleri de aldı. Örneğin, Goodell artık Suriye Misyonu'nun adamı değil, Anadolu'ya yönelik harekâtın komutanıydı. 1831 yılı Nisan'ında İstanbul'a hareket emrini alacaktı! ⁽²⁰⁾

İkinci büyük keşif harekâtı ise Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight adlı iki BOARD misyonerinin Anadolu'nun derinliklerinde yapacakları büyük «araştırma gezisi»ydi. Kısaca «**Researches**» ya da «**Researches in Armenia**» diye anılan ve bilinen bu araştırma gezisi sonunda, daha önce 1821 - 1827 yılları arasında Fisk, Parsons, King, Bird, Goodell ve Smith'in Filistin ve Suriye'de yaptıkları gözlemler sonucu, Ermenilerin misyoner çalışmasının hedefi olabileceği kanısı kesinlik kazanmıştı. Ayrıca BOARD, Anadolu'da oluşturulacak ilk misyon istasyonlarını bu gezinin bulgularına dayanarak belirlemişti. ⁽²¹⁾

1830 Mayıs'ından ertesi yıl Mayıs ayına kadar süren bu araştırma gezisi sonunda, özellikle Ermenilerin yoğun olduğu yörelerin ekonomik, sosyal, kültürel özellikleri, eğitim ve haberleşme durumları saptanmıştır. Amerikalı misyonerlere göre, Anadolu'daki Hristiyanların maddî ve manevî durumları «feci»dir. Ahlak ve maneviyat yok olmuştur. Ancak, «reforma tabi tutulmaları mümkün»dür. Osmanlı yöneticileri de buna bir engel teşkil etmeyeceklerdir, ⁽²²⁾

Eli Smith, araştırmalarının sonuçlarını sıcağı sıcağına yayımladığı iki ciltlik kitabında, Müslümanların. Protestanlaştırılmasının olanaksızlığına değindikten sonra şu görüşe yer veriyor: ⁽²³⁾ «... ancak Hristiyanlar arasında çalışmak suretiyle, düşman topraklarının ta kalbine kolayca girme olanağına kavuşmuş oluyoruz.»

ABCFM üst yönetimi (**Prudential Committee**) Anadolu'da Ermenilere yönelik bir misyon kurulmasına 1829 yılında, yani Smith ve Dwight henüz ünlü gezilerine başlamadan önce karar vermişti bile. İki misyonerin araştırma ve tetkik gezisi, «düşman topraklarının kalbine yönelik» harekâtın strateji ve taktiklerinin daha etkin bir şekilde hazırlanmasına vesile olmuştu yalnızca.

Amerikalı misyonierlerin Anadolu'daki sondajlarına kısaca değindikten sonra, bu çalışmalarını omuzlayacak insanlara, yani misyonierlere de bir göz atmak gereklidir.

Bir arşiv belgesine göre, başlangıcından 1895 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalan alanlarda faaliyet gösteren BOARD misyonierlerinin sayısı 540'tır. ⁽²⁴⁾ Bunun 427'si, yani %79'u yalnızca Anadolu'nun payına düşen sayıdır ve XIX. yüzyılın sonuna kadar bu sayının 450'yi bulduğu söylenebilir. Öte yandan 1819'dan 1844 yılına kadar ABD'den Orta Doğu'ya gönderilen misyonierlerin sayısı da 60 kadardır ve bunların —bir iki kişi dışında—• tümü ABCFM misyonieridir. ⁽²⁵⁾.

Kimdir bu misyonierler, sosyal kökenleri, eğitimleri, dünya görüşleri nedir? Güçlü ve zayıf yanları nelerdir? önce, ABCFM'e göre misyonier, «İncil'i Şerifin hizmetkârlığına atanmış kişi»dir. Misyonier İsa'ya karşı olan kişisel sorumluluğunun yönetiminde yola çıkar. Kilise, okul, hastane vs. bu kutsal misyonunda kendisine yalnızca yardımcıdır. ⁽²⁶⁾ Misyonierlik tamamiyle gönüllülük esasına dayanır. ABCFM'in, seçerken büyük titizlik gösterdiği misyonierlerine, her konuda önemli ölçüde yetki devrettiği söylenebi-

lir. Dolayısıyla yapılması gerekene karar veren genellikle misyonerin kendisi ya da o yöredeki misyonerlerin çoğunluğudur.

XIX. yüzyıl başının Amerikan misyoneri tipik bir Yankee'dir. Amerikan bağımsızlık hareketinin ve XIX. yüzyıl başında New England'da gözlenen dinsel ve ticarî canlanışın ortak ürünüdür. Bu nedenle bağımsızlıkçı ve özgürlükçüdür. Dinsel saplantısı bir yana bırakılırsa akılcıdır, pratiktir ve yapıcıdır. Üstelik son derece inatçı ve çalışkandır.

Amerikalı misyonerlerin pek çoğu Massachusetts, Connecticut, Maine, New York vb. New England eyaletlerindeki küçük kasaba ve çiftliklerin fakir ailelerinden geliyordu. O günün koşullarına göre iyi eğitim görmüş sayılabilirlerdi. Yale, Amherst, Dartmouth, Brown, Bowdoin, Princeton, Williams gibi College'lerde ⁽²⁷⁾ dört yıllık yüksek öğrenim gördükten sonra Andover, Bangor, New Haven, Auburn, Princeton, East Windsor ve Union gibi ilahiyat okullarını (Theological Seminary) bitiriyorlardı. ⁽²⁸⁾ özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında görev yapan misyonerler iyi bir formel eğitim (lâik ve dinsel) gördükleri gibi, ABD'den ayrılmadan önce gidecekleri ülkenin coğrafi - kültürel - ekonomik - siyasal durumuna ilişkin ayrıntılı bilgiler de ediniyorlardı. Ayrıca misyonerlerin pek çoğu Amerikan hastanelerinde bir süre, deyim yerinde ise kurs görüyorlar, ilk yardım kuralları, basit tıbbî müdahaleler vb. konularda elden geldiğince bilgi ve beceri ediniyorlardı, İçlerinde «pratik diş hekimliği» öğrenenler bile vardı! ⁽²⁹⁾

Önceleri —1843 yılına kadar— misyonerlere herhangi bir ücret ödenmez, yalnızca tüm masrafları

ABCFM'ce karşılanırdı. Misyoner Goodell'in 1823-1843 yılları arasında Malta ve İzmir'deki dostu Daniel Temple'a yazdığı mektuplarda, sık sık para sıkıntısından yakındığı görülür. Zira ABCFM'in «misyonunda ekonomi» sloganıyla ünlü dış ilişkiler sekreteri Rufus Anderson, binek hayvanı olarak atı bile lüks buluyor ve misyonerlerinden esirgiyordu. Yankee misyonerler bunun da kolayını bulmakta gecikmediler. 1844 yılında Orta Doğu'da yaptığı ikinci gezide Anderson'u Lübnan'ın yakıcı güneşi altında tam dokuz mil dili dışarda öylesine yürüttüler ki, dış ilişkiler sekreterinin Boston'a döndüğünde ilk işi, Suriye'deki misyonerlerin isterlerse bir at satm alabilmeleri yolunda karar çıkartmak oldu. Ancak bir küçük şartı vardı: Misyonerler atları kendi paralarıyla satm alacaklar, BOARD yalnızca atların yiyeceği arpanın bedelini ödeyecekti! ⁽³⁰⁾ Bununla birlikte misyonerlerin XIX. yüzyıl Anadolu'sunun koşullarında yine de müreffeh bir yaşam sürdükleri, New England'daki standartlarının çok fazla gerisine düşmemeye gayret sarfetikleri söylenebilir. Nitekim, bu konu, yani misyonerlerin «pek müreffeh» (!) yaşadığı, zaman zaman yerli Hristiyanlarla misyonerler arasında sürtüşme konusu bile olmuştur.

1819-1844 yılları arasında görev yapan 60'a yakın misyonerin ortalama ömrü 67 yıldır. Genellikle 20'li yaşlarında misyonerliğe başlayan bu kişilerin yaklaşık üçte biri yaşama Orta-Doğu'da veda etmişlerdir ki bu durum söz konusu grubun yaşam süresi ortalamasını 39 yıla düşürmektedir. ⁽³¹⁾ 1830-1840 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan 24 misyonerin 11'i kısa bir hizmet süresinden sonra yaşamını yitirmiştir. Sağ kalan 13 kişinin yaş ortalaması ise 76 olmuştur. Bunlar arasında en

büyük rekora sahip olan Dr. Elias Riggs'dir. Riggs, 69 yıldan on gün eksik aktif misyonerlik süresiyle bu alanda erişilmez bir rekora sahiptir. Riggs 1901 yılında İstanbul'da öldüğünde, Osmanlı İmparatorluğu'nda en uzun süre görev yapan misyoner olma rekorunu da elinde bulunduruyordu. ⁽³²⁾ Bu arada Elias Riggs'in bir başka rekoruna da değinmek yerinde olur: Riggs'in üç çocuğu, 11 torunu ve iki de torununun çocuğu baba/dede mesleğini yani misyonerliği sürdürmüşler, pek çoğu Orta Doğu'da olmak üzere görev yapmışlardır. ⁽³³⁾

BOARD, misyonerlerine genelde iyi bakmış, ödemeye başladıktan sonra iyi ücret ödemiş, misyoner çocuklarının «lâik» öğrenimlerine özen göstermiş ve onlara iyi bir yaşam sağlamıştır. Buna karşılık misyonerler de görevlerine bağlı, misyonlarına sadık insanlar olarak gerçekten canla başla çalışmışlardır!

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde çalışan Amerikalı misyonerlerin pek çoğu gerçekten iyi yetişmiş, bilgili kişilerdi, özellikle bunlardan bazıları âlim diye nitelenebilecek kişilerdi. Bu türün önde gelen bir iki örneğini ana çizgileriyle tanımak, XIX. yüzyıl Anadolu'sunu kuşatan Amerikalı misyoner tipini daha iyi canlandırabilmek açısından yararlıdır.

William Goodel (1792-1867)

İstanbul'daki misyonu kuran adamdır. İncil'i Türkçeye çevirenlerdendir. Türkçenin iyi bir uzmanı olduğu kadar, son derece mücadeleci ve örgütçü bir kişiliğe sahiptir. Aktif misyonerlik yaşamı 40 yıldır. Çok fakir bir New England ailesinin çoğucudur. Phillips Academy ve Dartmouth College'den mezun ol-

duktan sonra Andover İlahiyat Okulu'nda okumuştur. İyi düzeyde Lâtinçe ve Grekçe bilgisinin yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'na geldikten sonra Türkçe, Ermenice, Rumca ve Arapça'yı hakkıyla öğrenmiştir. ⁽³⁴⁾

William G. Schauffler (1798 - 1883)

Yirmi beş yaşından sonra İngilizce öğrenmeye başladığında Almanca, Fransızca, Rusça, İtalyanca, Lâtinçe ve Grekçe biliyordu. Eğitimi özel. Daha sonra Andover İlahiyat Okulu'nda beş yıl okumuştur. Almanca, Rusça, İngilizce, Türkçe dillerinde kusursuz vaaz verebildiği gibi Arapça, Farsça, Süryanice, Keldanice de biliyordu. 1832 yılında İstanbul'a gelmiş, Eski ve Yeni Ahitlerin Türkçe'ye çevrilmesi işinde çalışmıştır. 1874'te ABD'ye döndükten sonra İlahiyat ve Hukuk Doktoru oldu. Oğullarının dördü de baba mesleğini sürdürdüler. Aktif misyonerlik hayatı 49 yıldır. ⁽³⁵⁾

Elias Riggs (1810-1901)

Misyonerlerin piridir. Misyonerlikteki hizmet süresi 69 yıldır. Dört yaşında okumayı öğrenmiş, dokuz yaşında Grekçe'ye, 13 yaşında İbranice'ye başlamıştır. On dört yaşında Amherst College'e girmiş ve buradaki öğrenimi sırasında Keldanice, Süryanice, Arapça öğrenmiş ve yirmi yaşında iken Keldani grameri üzerine bir kitap yayımlamıştır. Rumca, Ermenice, Bulgarca ve Türkçe, misyoner olduktan sonra öğrendiği dillerdir. İncil'in Türkçe'ye çevrilmesi işinde çalışanlardan birisi de Riggs'dir. İlahiyat doktorası yapmıştır. Ömrünün tam 50 yılını geçirdiği İstanbul'da ölmüştür. ⁽³⁶⁾

XIX. yüzyıl Amerikalı misyoner tipini canlandırmak amacıyla verilen bu örnekler artırılabilir. Kuyumculuktan kolej kuruculuğuna, fırıncılıktan çamaşırhane işleticiliğine kadar her kalıba giren, XIX. yüzyıl Amerikan bireyciliğinin olağanüstü örneği becerikli Cyrus Hamlin (1811 - 1900) ⁽³⁷⁾; ailesinden gelen misyonerlerin Orta-Doğu'daki hizmet süresi toplamı 200 yılı aşan Isaac Bird (1793 - 1876) ⁽³⁸⁾; Bursa, Antep ve Merzifon'daki çalışmaları 43 yılı aşan Benjamin Schneider (1807-1877); ⁽³⁹⁾ 1859 yılında yayımlanan Suriye'ye ilişkin The Land and the Book adlı kitabı yaklaşık 200.000 adet satılan ve o dönemde Tom Amca'nın Kulübesi'nden sonra en çok satan kitap unvanını alan iki ciltlik kitabın yazarı William Thompson ⁽⁴⁰⁾ ve daha niceleri bu bağlamda hatırlanabilir. Dönemin Amerikalı misyonerlerinde New England insanının dinamizmi, çalışkanlığı, pragmatizmi ve rasyonelliği vardı. Ancak mesleklerinden yani «misyonlarından gelen bir büyük kusurları da vardı: Olaylara hep at gözlüğü ile yani dinsel dogmalar çerçevesinde bakmaktan kendilerini kurtaramıyorlardı.

Başlangıcından 1839 yılına kadar Anadolu'da görev yapan misyonerlerin adları ile alana çıkış ve ölüm ya da emeklilik gibi nedenlerle bilinen ayrılış tarihleri şöyledir: ⁽⁴¹⁾

Adı	Alana Giriş Tarihi	Ayrılış Tarihi
------------	---------------------------	-----------------------

MİSYONERLER

Daniel Temple	1822	
William Goodell	1823	
Josiah Brewer	1826	1828
Elnathan Gridley	1826	1827 (ölüm)

Adı	Alana Giriş Tarihi	Ayrılış Tarihi
-----	--------------------	----------------

Harrison G. O. Dwight	1830
William G. Schauffler	1832
Elias Riggs	1833
Benjamin Schneider	1834
Thomas P. Johnston	1834
John B. Adger	1834
Philander O. Powers	1835
Henry A. Homes	1835
Nathan Benjamin	1836
Daniel Ladd	1836
William C Jackson	1836
Cyrus Hamlin	1839

MİSYONER YARDIMCILARI

Homan Hallock (Matbaacı)	1826	
Bayan Hallock	1826	
Bayan Temple	1822	1827 (ölüm)
Bayan Goodell	1823	
Bayan Dwight	1830	1837 (ölüm)
Bayan Schauffler	1832	
Bayan Riggs	1833	
Bayan Schneider	1834	
Bayan Johnston	1834	
Bayan Adger	1834	
Bayan Powers	1835	
Bayan Homes	1835	
Bayan Benjamin	1836	
Bayan Ladd	1836	
Bayan Jackson	1836	
Bayan Hamlin	1839	

Yeni göreve başlayacak bir misyonere, ya da kendi aralarında kullandıkları deyimle «biradere», «Yılan gibi akıllı ol» ve «insanlardan kendini kolla» diye öğüt verildiğini bizzat misyonerlerin mektuplarından öğreniyoruz. ⁽⁴²⁾ Ve misyonerlerin kendilerini gerçekte, «kurtların ortasında kalmış bir kuzu» olarak nitelemeyi uygun gördüklerini de yine kendi belgelerinden biliyoruz. ⁽⁴³⁾ İzleyen bölümlerde, «kurtların ortasmda kalmış kuzular» m eğitim alanındaki öyküsünü izleyeceğiz.

TEMELLER ATILİYOR...

Matbaa

Aslında temelin ilk taşı, Malta'daki matbaanın 1822 yılında işler duruma getirilmesiyle çoktan yerine konmuştu. Zira önce Malta, sonra sırasıyla İzmir ve İstanbul'da faaliyetini sürdürecektir olan misyoner matbaası esas olarak «Batı Asya»ya ya da Anadolu'ya destek verecekti. ⁽⁴⁴⁾ Malta'daki matbaa, kendinden önceki İngiliz Protestan misyoner örgütlerine ait —dört küçük matbaadan sonra bölgedeki ilk Amerikan matbaası idi. ⁽⁴⁵⁾— İşte bu matbaa Temmuz 1822'de faaliyete geçtikten sonra, Aralık 1826'ya kadar geçen 4,5 yıllık sürede, sekiz milyon sayfaya yakın (211.850 adet) baskı işi yaptı. ⁽⁴⁶⁾ Smith, Goo-dell ve Bird tarafından 8 Ekim 1829 tarihinde Malta'da hazırlandığı anlaşılan bir raporda, bölgede nite-lik ve nicelikçe yeterli Rumca, Ermenice, Türkçe ve Arapça ders kitabı bulunmadığına işaret edilerek, bu boşluğun doldurulması için Malta'daki matbaadan mutlaka yararlanılması BOARD yönetiminden talep

ediliyordu, (47) Bu talep ileriki yıllarda artarak karşılanacaktı.

Elle çalışan makinesi 1822'de dönmeye başlayan Malta Matbaası, 1824 ve 1827'de iki yeni ve daha güçlü, makineye kavuştu. 1828 yılında üç makinesi, üç dilde baskıya olanak veren hurufatı ve her türlü malzeme stokuyla 7-8 bin dolarlık bir girişim boyutlarına ulaşan bu matbaada misyoner Daniel Temple, matbaacı Homan Hallock'un dışında ikisi kadın yedi işçi çalışıyordu. 1830 yılına gelindiğinde matbaanın yönetimi artık bütünüyle, Anadolu'ya çıkarma yapmaya hazırlanan Türkiye Misyonu'nun (diğer adı Ermeni Misyonu) eline geçmişti. Matbaa konusunda birinci derecede söz sahibi olanlar Daniel Temple ve William Goodell'di. 1830 yılında Ermeni harfli Türkçe kitaplar basımına karar verildiği gibi, Ermeni harfli ilk Türkçe İncil'in (Ahd-i Cedid) basımına da başlanmıştı. (48)

1830 yılı Mayıs'ında Türk - Amerikan ilişkilerinin resmen başlaması ve bir yıl sonra da İstanbul'daki ABD diplomatik temsilciliğinin faaliyete geçmesi, misyoner faaliyetinin tümüne olduğu gibi matbaaya da «legale çıkma» olanağı veriyordu. Yalnızca bir sorun vardı: Malta Matbaası, İzmir'e mi yoksa İstanbul'a mı taşınmalıydı? Konu epeyce tartışıldı ve sonunda büyük sözü dinlendi. Türk - Amerikan ilişkilerinin kurulmasına büyük emeği geçmiş, ABD'nin İzmir ve İstanbul konsolosluklarında görev yapmaya aday Philadelphia'lı zengin işadamı David Offley'in uyarılarına kulak verildi. Matbaa ilk etapta Malta'dan İzmir'e taşınacaktı. Tecrübeli Offley, İstanbul'da sürdürülecek yayımcılık faaliyetine Bâb-ı Âlî'nin kolaylıkla burnunu sokabileceğine işaret ediyor ve doğ-

rudan padişahın izni olmadan kurulacak bir matbaaya yönelik herhangi bir müdahaleye kendilerinin de birşey yapamayacaklarını hatırlatıyordu. ⁽⁴⁹⁾

Misyoner faaliyetinin temel taşlarından birisi olduğu kadar okulların da en büyük destekçisi olan misyoner matbaası 1833 yılından 1853 yılına kadar İzmir'de daha sonra da İstanbul'da faaliyetini sürdürdü. Matbaanın sonraki yıllardaki gelişmesini ileride yeniden ele almak üzere, şimdi atılan bir başka temelden daha, kısaca söz edebiliriz.

Sürelî Yayınlar ve Kitaplıklar

Bir ucu Boston'daki hayırseverler diğer ucu Anadolu'daki yerli Hristiyan unsurlar olmak üzere merkez odağında misyonerlerin bulunduğu bir iletişim ağının önemli araçlarından birisidir süreli yayımlar. Dolayısıyla Amerikalı misyonerlerce bu konuya da gereken özen gösterilmiştir. Bu tür süreli yayınların öncüsü, ilk sayısı 15 Eylül 1832 tarihini taşıyan **The Friend of Youth (Gençliğin Dostu)** adlı, küçük boy dört sayfadan oluşan (üç sayfası İngilizce, bir sayfası Rumca) onbeş günde bir yayımlanan ve yıllık abone bedeli iki Dolar olan dergidir. ⁽⁵⁰⁾ Muhtemelen Malta'daki matbaada basılan ve yayın hayatı pek uzun olmayan bu dergiden sonra yine Rumca **Yararlı Bilgiler Dergisi**, 1837-1843 yılları arasında yayımlanmıştır. 1839 yılında derginin 1200 abonesi olduğunu biliyoruz. ⁽⁵¹⁾ Bu ilk örneklerden sonra haftalık ve aylık Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe Avedaper, Rumca Angeliophoros, Bulgarca **Zornitza**, Arapça haftalık **Neşra, Kukab Es Sabah**, aylık **Muk-tatif** ve İngilizce olarak yayımlanan **Harpooot News, Station Notes** vb. süreli yayınlar misyonerlerin iki

yönlü iletişime özen gösterdiklerinin birer kanıtıdır. (52)

Misyonerler bir yandan matbaa yoluyla yayıncılık faaliyetine girişirken bir yandan da misyon istasyonlarının bulunduğu kentlerde birer kitaplık oluşturmayı ihmal etmediler. Bu kitaplıklarda yalnızca kutsal edebiyat, ya da din ve ilahiyata ilişkin eserler yer almıyor, fakat aynı zamanda değerli başvurma kaynakları ve her türlü yayına da rastlanıyordu. Daha ilk yıllarda, örneğin 1836 yılında İstanbul'daki kitaplıkta toplam 155, Bursa'dakinde 113, İzmir'de ise 1100 cilt eser bulunduğu, bunlardan İzmir'deki kitaplıkta **North American Review, Journal of Arts and Sciences, Annals of Education** vb. akademik nitelikte 20 süreli yayının varlığı dikkate alınırsa ve bu eserler arasında Boccacio'nun Decameron'unun bile yer aldığı düşünülürse kitaplık işine gerçekten önem verildiği görülür. Ayrıca, 1950'li yıllara ulaşabilen birkaç Amerikan misyoner okulunun yirmi bini aşan sayıda kitap içeren kitaplıklarının nedeni anlaşılabilir. (53)

Örgüt ve Yöntem.

William Goodell, 21 Mayıs 1827 tarihli bir mektubunda, «İstanbul'a gidip yerleşmek için Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin düzelmesini bekliyoruz» diye yazar. (54) Bundan da anlaşıldığı gibi, İstanbul, misyonerlerin, en azından gönüllerinde, uzun bir süredir taht kurmuştu. Üç yıl gibi kısa bir sürede, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin düzelmesini beklemeye bile gerek duyulmayacak yeni gelişmeler olmuştu. Misyonerlerin kullanmayı çok sevdikleri bir deyimle, «Tanrının inayetiyle» (**By Providence of God**) Osmanlı-ABD ilişkileri resmen kuruldu ve İstanbul'daki Amerikan

diplomatik temsilciliği 2 Mart 1831'de faaliyete geçti. ⁽⁵⁵⁾ Artık misyona da «legale çıkma» yolu açılmıştı. Konstantiniyye Misyonu'nu (**Mission to Constantinople**) kurmakla görevlendirilen William Goodell, 26 Nisan 1831'de İstanbul'a hareket talimatını aldı ve 9 Haziran 1831'de İstanbul'a vardı. ⁽⁵⁶⁾ İlerde İstanbul misyonunun ağır toplarından birisi olacak William G. Schauffler de bir yıl sonra, 31 Temmuz 1832'de İstanbul'daydı. ⁽⁵⁷⁾ Goodell ve Schauffler yalnızca İstanbul'a kavuşmakla kalmıyorlar, aynı zamanda ABD'nin Osmanlı Devleti nezdindeki ilk **Charge d'affaires**'i Komodor David Porter'in —kısa bir süre evini paylaşacak kadar— dostluğunu kazanıyorlardı. ⁽⁵⁸⁾

Artık misyonerler İstanbul'da çalışmalara başlayabilirlerdi. Bu çalışmaların ne olacağını Misyoner Dwight'ın bir mektubundan net olarak öğrenebiliriz. Söz konusu mektupta, o zamanki adıyla, İstanbul Misyonu'nun faaliyetleri başlıca dört kümede toplanıyordu: ⁽⁵⁹⁾

- **Dil çalışmaları:** Bunlar misyonerlerin ve yardımcılarının Türkçe, Ermenice, Rumca gibi yerel dilleri öğrenme çalışmalarıydı. Misyonerin en önemli organı dil olduğuna göre bu çalışmalara büyük önem veriliyordu.
- **Kitap hazırlıkları:** Dinsel içerikli kitaplarla, her türlü ders ve yardımcı ders kitabının hazırlanması, gerekli çeviri ve derlemelerin yapılması bu cümledendi.
- **Öğretim çalışmaları:** Gerek formel biçimde okulda, gerekse okul dışında yapılan her türlü lâik ve dinsel eğitim/öğretim çabaları, ders,

seminer, konferans vb. her türlü faaliyet öğrettim çalışmalarını oluşturunuyordu.

- **Halkla temas:** Giriş Bölümü'nde ana çizgileri belirtilen misyoner dizgesinin özü, halkla temas ya da günümüzdeki moda terimle halkla ilişkileri çok iyi yürütebilmektir. Bir başka anlatımla misyonerler, halkın arasına karışacak ve kurt sürüsünün ortasındaki kuzular gibi çalışacaklardı.

Kuşkusuz, misyoner faaliyetlerinin öncelikleri zaman içinde değişiyordu. Ancak yukardaki faaliyet türlerinin hepsi mutlaka kapsanacaktı. Nitekim Türkiye Misyonu'nun (İstanbul Misyonu bir süre sonra bu adla anılmaya başlanmıştır.) 1841 yılında yaptığı «Yıllık Toplantı»da, başlıca faaliyet türleri olarak 1. Eğitim, 2. Kitapların hazırlanması ve dağıtılması, 3. İncil'in va'zı gösterilmektedir. (66)

Bu faaliyetler, ana çizgileriyle şöyle bir örgütsel yapı ve işleyiş içinde gerçekleşiyordu. Eğitim çalışması başta olmak üzere, tüm faaliyetlerle kapsanacak temel bölge misyon olarak tanımlanıyor ve ABCFM'in tüzük, yönetmelik, kural ve teamülleri içinde kalmak koşuluyla özyönetim esasına dayalı bir örgütsel birim oluşturuluyordu. Bir başka deyişle, misyoner faaliyetlerinde temel birim, ülke değil misyondur. Bir ülkede birden fazla misyon olabiliyordu ve bu misyonların her biri örgütsel ve yönetsel bütünlük içinde doğrudan Boston'a (ABCFM'e) bağlı oluyordu.

Her misyon, **constitution** adını verdiği tüzüğünü, yönetmeliklerini (**by-laws**) ve toplantı içtüzüğünü (**parliamentary procedures**) BOARD'un geliştirmiş olduğu modele göre kendisi yapıyordu. Her misyon ya-

pacağı yıllık toplantılarla hedeflerini belirliyor, strateji ve taktiklerini saptıyor ve faaliyet programını oluşturuyordu. Yine bu yıllık toplantılarda misyonun bütçesi görüşülüyor, Boston'a önerilecek konular saptanıyor ve bir önceki yılın çalışması irdeleniyordu, örneğın Türkiye Misyonu'nun ilk yıllık toplantısı ⁽⁶¹⁾ 18-26 Mart 1839 tarihleri arasında yapılmış, alınan kararlar BOARD üst yönetiminin onayına sunulduktan sonra, bütünüyle yaşama geçirilmiştir. Bu toplantıda faaliyetlerin Erzurum'u içine alacak şekilde yaygınlaştırılması istenmiş, İstanbul'da bir ilahiyat okulu (Theological Seminary) açılması önerilmiş ve bunlar kısa sürede gerçekteşmiştir. ⁽⁶²⁾ Misyon toplantılarında genellikle diğerk misyonların temsilcileri de bulunur, her istasyondan bir delege ile matbaanın temsilcileri bu yıllık toplantılara mutlaka katılırdı.

Her misyonda seçimle işbaşına gelen aşağıdaki görevliler bulunurdu:

Sekreter: Misyonun yönetiminden sorumlu kişi.

Veznedar: Misyonun akçalı işlerinden sorumlu kişi.

Müfettişler: Başta akçalı işler olmak üzere iç denetimi sağılayan görevliler.

Mütevelliler: Misyona bağılı üst dereceli okulların her türlü yönetiminden sorumlu ve genellikle misyonerler ya da diğerk Amerikalılar (ileriki yıllarda yerli Hıristiyanlar) arasından seçilen kişiler.

Ofis komitesi: Başta satınalma işleri olmak üye-

re parasal yönü ağır basan idarî işlere bakan görevliler.

Ayrıca, kütüphaneci, yayın komitesi (daha sonraki yıllarda tüm misyonlar için ortak bir yayın komitesi oluşturuldu) gibi işlevsel birimlerin görevlileri de seçimle belirlenirdi, ⁽⁶³⁾ İlerde görüleceği üzere, XIX. yüzyıl sonunda İmparatorluğun esas itibariyle Anadolu'da kalan kesimi en çok üç misyonla kapsamıştır. İmparatorluğun bütünü ise —faaliyetlerin en gelişkin olduğu dönemde— en çok beş misyonla kapsanabilmiştir. ABCFM'in dünya ölçeğindeki tüm misyonlarının sayısı da XIX. yüzyılda hiçbir zaman 22-23'ü geçmemiştir.

Misyonlar, yönetsel alt birimler olarak istasyonlara **(Station)** ayrılmıştı. Başmda mutlaka bir misyoner bulunan (istasyonun büyüklüğüne göre daha çok sayıda misyoner de bulunabilir) ve genellikle kentlerde ⁽⁶⁴⁾ kurulan organizasyonu istasyon olarak tanımlamak mümkündür. Tüm XIX. yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonlarda istasyon sayısı hiçbir zaman yediyi aşmamıştır. Bir istasyondaki belli başlı işlevler (görevler) şöyle sıralanabilir: ⁽⁶⁵⁾

Düzenli turlar: Osmanlı İmparatorluğu'nun klâsik döneminde yerel yöneticilerin «devre çıkması» gibi, uç-istasyonlarının **(out-station)**, eğitim kurumlarının belirli aralıklarla ziyaret edilerek sorunlarına çözüm aranması ve denetlenmesi amacını güden bir faaliyet.

Yerel denetim ve gözetim: Misyonerler, kilise cemaatinden okula, ıslahevinden hastahaneye kadar, kuruluşuna ve işleyişine parasal olarak katkıda bulundukları tüm kurumları titizlikle denetlerlerdi. Kitap ve diğer basılı malzeme hesaplarının tutulması ve

izlenmesi; akçalı işlerin teftişi; her türlü okulun yönetim ve gözetimi; istasyonun tasarrufu altında bulunan tüm gayrimenkullerin bakım, onarım ve yönetimi; eğitim; tıbbî bakım ve yardım; basım ve yayım işleri; Pazar Okulları'nı denetlemek; va'az vermek gibi...

Her istasyon, ambarına girip çıkan şeylerle, kitap ve basılı malzeme stoklarını kendisi yönetiyor; hesaplarını kendisi tutuyor; ihtiyaç duyduğu çevirmen, ambarcı vb. personeli kendisi tayin ediyordu. Her istasyon ayrıca düzenlediği iş toplantılarının kayıtlarını tutuyor ve saklıyordu. Misyonların yıllık toplantılarının özet tutanakları da her istasyon tarafından ayrı ayrı tutuluyordu.

Uç-istasyonlar ise kasaba ve köylerde, yerli Hıristiyan ahaliden bir yardımcının yönetimindeki birimlere verilen addı. Uç-istasyonlar karar almaktan çok alınan kararları uygulamak durumunda olan birimlerdi. Her istasyonun denetimindeki uç-istasyon sayısı farklı olmakla birlikte, örneğin Harput'da olduğu gibi, belirli dönemlerde, 70 kadar uç-istasyona sahip istasyonlar da bulunabiliyordu.

Gerek misyonların yıllık toplantı tutanaklarından gerekse istasyonların yıllık olarak hazırladıkları raporlardan anlaşıyor ki;

- BOARD'un en üst yönetiminden **(Prudential Committee)** uç-istasyona kadar, dikey ve yatay haberleşme kanalları çok iyi işlemektedir.
- Başta stratejik kararlar olmak üzere her türlü karar misyon düzeyinde alınmakta, bununla birlikte kararların oluşturulmasında istasyonların önemli katkı ve payı bulunmaktadır.
- Önceleri daha çok misyon düzeyinde, Amerikalı misyonerlerce verilen ve uygulanan karar-

tılımını gerekli kılmıştır. Bu durum, misyoner-
lar zamanla, yerli Hristiyan unsurların da ka-
lerle yerli unsurlar arasında önemli görüş ay-
rılıklarına ve sürtüşmelere yol açmıştır. Bu sür-
tüşmeleri en azda tutabilmek için çeşitli me-
kanizmalar geliştirilmiştir. Örneğin, «Konfe-
rans» adı altında, çeşitli misyonlardan gelen
delegelerin katıldığı, yerli Hristiyan unsurla-
ra da az ya da çok söz hakkı tanıyan, koordi-
nasyon toplantıları yapılmıştır. İlerde görüle-
ceği gibi, Ermeni Protestan cemaatının «mil-
let» olarak Osmanlı yönetimince tanınmasın-
dan sonra, misyonerlerle yerli unsurlar ortak
komiteler oluşturmuşlar, bu ortak komitelerin
toplama, çalışma ve karar alma süreçlerini
belirli protokollara bağlamışlardır. Sürtüşme-
lerin daha ileri boyutlara ulaşması durumun-
da ise BOARD'un hakemliğine baş vurulmuş;
ABCFM üst yönetiminin ABD'den gönderdiği
«murahhas» ya da «murahhaslar» komşu mis-
yonlardan gözlemciler de alarak adeta bir tür
«tetkik heyetleri» oluşturmuşlardı. Bu heyet-
lerin verdiği raporların ışığında son söz BO-
ARD yönetiminin olmuştur. (66)

Şimdi bu bilgilerin ışığında, 1831 Haziran'ında Go-
odell'in İstanbul'a ayak basmasından sonra misyon
ve istasyonlardaki gelişmeleri izleyebiliriz.

1830 yılında Smith ve Dwight ünlü araştırma gezi-
leri nedeniyle Anadolu'daydılar. Geçici olarak İzmir'
de bulunan iki misyonerin dışında, Toroslar'ın kuzey-
inde tek bir Amerikalı misyoner yoktu. Daha önce be-
lirtildiği gibi, 1831 Haziran'ında Goodell, 1832 yılında
ise Dwight ve Schaffler İstanbul'a geldiler. Ertesi yı-

lın sonunda, 23 Aralık 1833'te, Daniel Temple ve matbaa ustası Homan Hallock, matbaalarını da yanlarına alarak Malta'dan İzmir'e göçtüler. ⁽⁶⁷⁾ İstanbul ve İzmir'den sonra, 1834 yılında Bursa ve Trabzon istasyon olarak seçildi. Trabzon, ilk kez, 1834 yılında Misyoner Johnston tarafından «işgal edildi». Johnston'un ikamet izninin alınmasında Komodor Porter'in büyük emeği geçmişti. Böylece 1835 baharında Trabzon misyoner istasyonu resmen kurulmuş oldu.

Bursa istasyonu da misyoner P.O. Powers'in 1835 Şubat'ında Anadolu'yu teşrifıyla devreye girdi. ⁽⁶⁸⁾ Böylelikle 1835 yılı sonlarında Türkiye'de iki misyon, beş istasyon, iki uç-istasyon, onbir misyoner, bir matbaa ustası, altı misyoner yardımcısı (hanım) altı yerli yardımcidan oluşan küçük ama «imanlı» bir Amerikan misyoner dizgesi oluşmuştu. ⁽⁶⁹⁾ 1836-1838 yıllarında da durum pek fazla değişmemiş, faaliyetler iki misyon (İstanbul ve Küçük Asya) dört istasyon (İstanbul, Bursa, İzmir ve Trabzon) çerçevesinde, on bir misyoner, bir matbaacı, on bir misyoner yardımcısı ve on yerli yardımcı ile sürdürülmüştür. ⁽⁷⁰⁾

Bütün bu çalışmalar —iman bir yana— eninde sonunda parayla dönen işlerdi. Peki o zaman bu değirmenin suyu nereden geliyordu? Değirmenin çarklarını çevirmek için gerekli başlangıç suyu, ABD'nin Doğu'sundaki Connecticut, Maine, Massachusetts, New York, New Haven ve New Jersey gibi yörelerin dini bütün, hayırsever Protestan cemaatının gönlünden kopan Cent ve Dolar'ların damlaya damlaya göl olmasıyla oluşuyordu. Örneğin 1821 yılında ABCFM'in toplam yıllık bütçesi olan 81.019 **Dolar**, 37 **Cent**'le 2000 **Dolar** arasında değişen aynî ve nakdî 2300 kişinin katkısıyla oluşmuştu. ⁽⁷¹⁾

Başlangıcından 1840 yılına kadar ABCFM'in büt-

çesi ve bunun içinde Anadolu'nun payına düşen miktar ⁽⁷²⁾ şöyle bir seyir izlemiştir: ⁽⁷³⁾

Tablo-1: ABCFM'in Bütçesi ve Anadolu'nun Payı (1820-1839)

Yıllar	ABCFM'in Bütçesi (Dolar)	Bağışlar (Dolar)	Anadolu'nun Osm. İmp. Payına Düş. (Dolar)	Payına Düşen (Dolar)
1820	90.670	—	2.348	—
1821	81.019	—	824	—
1822	95.486	59.467	2.090	—
1823	66.379	48.586	2.932	—
1824	—	—	1.035	—
1826	—	—	6.903	—
1827	—	—	—	5.745
1828	—	—	—	8.093
1829	—	—	—	5.319
1830	—	—	—	13.407
1831	—	—	—	—
1832	—	—	—	—
1833	—	—	—	—
1834	—	—	31.665	19.230
1835	—	—	21.594	11.741
1836	215.098	164.817	35.913	21.154
1837	293.456	233.443	42.078	24.425
1838	272.022	227.338	34.812	20.348
1839	263.342	223.987	37.084	17.500

Kaynak : BOARD'un bütçesi ABCFM'in her yıl yayımlanan yıllık raporlarından **(Annual Reports)**; Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Anadolu'nun payına düşen miktarlar ise **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 5 No 1-11'den hesaplanmıştır.

İlerki yıllarda da değirmenin suyunu izlemeye devam edeceğiz. Şimdilik şu kadarını söyleyelim ki, BOARD'un 1914 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda harcadığını ileri sürdüğü 15-40 milyon Dolar arasında değişen tutarın çok küçük bir bölümü (yaklaşık 400.000 Dolar) 1839 yılına kadar harcanmıştır. ⁽⁷⁴⁾ Bir başka deyişle başlangıç sermayesi oldukça düşük tutulmuştur.

Levi Parsons ile Pliny Fisk 1819 yılında Boston'dan kutsal topraklara doğru yelken açarken yanlarında 800 Dolar para vardı. Bu paranın 114 Dolar'ını Malta'da harcamışlar, 15 Ocak 1820'de İzmir'e, ceplerinde 786 Dolar'la çıkmışlardı. ⁽⁷⁵⁾

ABCFM'in 1819-1824 yılları arasında harcadığı paranın toplamı bir başka arşiv belgesine göre 12.479 Dolar'dı. 1825-1834 yıllarını kapsayan on yıllık dönemde ise 128.966 Dolar harcanmıştı. ⁽⁷⁶⁾ Bu artış hızı, sonsuza dek böyle devam etmedi. Ancak 1880'li, 1890'lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda on yıllık dönemler içinde harcanan «misyoner parası» iki milyon Dolar sınırını aşacaktı. ⁽⁷⁷⁾

«YAŞASIN OKULUMUZ»

Okuma yazma bilmeyene kitap ne söylesin? Asıl misyonları **Kitab'ı** öğretmek olan (!) Amerikalı misyonerler bu gerçeği hemen gördüler. Osmanlı İmparatorluğu'nda her din, mezhep ve ulustan insanın önde gelen ihtiyaçlarından birisi eğitimdi. Bir başka deyişle, özellikle XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeki Osmanlı insanı, bilgiye-eğitime-okula açtı. Bu gerçeği, Osmanlı yönetimi gördüğü gibi (III. Selim ve II Mahmut re-

formları) çeşitli Osmanlı milletlerinin yöneticileri, diğer misyoner örgütleri ve bu arada ABCFM misyonerleri kavramakta gecikmediler. ⁽⁷⁸⁾ Amerikalılar, eğer bu okul işinde, Bâb-ı Âlî'den, yerli ruhbandan ve raki misyoner örgütlerinden daha etkin, becerikli ve uyanık olabilirlerse, Osmanlı İmparatorluğu'nda onların da şansı olabilirdi. Bir başka anlatımla Küçük Asya insanına nüfuz edebilmenin en geçerli yolu okul olacaktı. ⁽⁷⁹⁾

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Amerikan misyoner okulu Beyrut'ta 1824 yılında açılmıştı. Bir yıl sonra Suriye Misyonu'ndaki okulların sayısı (ikisi kız okulu olmak üzere) beşi buldu. ⁽⁸⁰⁾ İstanbul ve Anadolu'daki gelişme ise şöyle oldu :

William Goodell ve eşini İstanbul'da önce bir felâket sonra da mutlu bir olay bekliyordu. Felâket, İstanbul'a gelişlerinden yaklaşık iki ay sonra, Pera'da kiralamış bulundukları evin, içindeki değerli kitaplarla birlikte yanması oldu. ⁽⁸¹⁾ Mutlu olay ise Goodell'lerin 1831 yılında doğan oğullarıydı. Bu çocuk İstanbul'da dünyaya gelen ilk Amerikan vatandaşı oluyordu. Adı, olayın tarihsel önem ve anlamına uygun olarak kondu: Constantin Washington! ⁽⁸²⁾

Misyoner Goodell, her ne kadar, Ermeniler arasında çalışmak üzere İstanbul'a gönderilmiş idiyse de, yangından sonra taşındığı Büyükdere'de Rumların ortasına düştü ve eğitim konusunda yaptığı ilk iş Rumlar için «Lancaster tipi» ⁽⁸³⁾ dört okul örgütlemek oldu. ⁽⁸⁴⁾

Yaklaşık bir yıl içinde otuz kadar Lancaster tipi okul devreye sokulmuştu. ⁽⁸⁵⁾ Goodell bununla da kalmamış, Aziz Bey adındaki bir Osmanlı memurunun

gözetiminde, Osmanlı erlatma okuma-yazma öğretecek bu tip bir okul örgütlenmesi girişiminde bile bulunmuştu. (86)

Amerikalı misyonerlerin eğitim alanındaki bu girişimleri İstanbul'daki Ermeni cemaatinin dikkatini çekmekte gecikmedi. Öte yandan Ermeni ruhbanda da alttan alta bir muhalefet duygusu ve engelleme eğilimi gelişmeye başladı. Herşeye rağmen Mrs. Goodell'in yönetiminde Goodell'lerin evinde açılan kız okulunun 1832 yılı ortalarında 28 öğrencisi bulunuyordu. (87)

Amerikalı misyonerler ayrıca Ermeni çocukları için 1834 yılı Ekim'inde Pera'da bir tür erkek lisesini de hizmete soktular. (88) Amerikalı misyonerlerin yönetimindeki okulları o dönemdeki Müslüman ve azınlık okullarına göre, en azından araç, gereç ve öğretim yöntemleri açısından daha cazip olduğunu düşünmek mümkündür. Misyonerlerin eğitim alanındaki avantajları, daha aktif ve katılımcı eğitim yöntemleriyle, çok daha gelişkin eğitim araç ve gereçlerinden yararlanıyordu. Örneğin, Goodell ve Dwight, 28 Ağustos 1833 tarihli mekuplarında, BOARD'dan pirizma, piramit, paralelkenar vb. geometri malzemesi yanında, okuma ve yazmayı kolaylaştıracak kartlar, büyük harflerle yazılmış okuma kartonları vs. istemektedirler. (89)

Bu ilk yıllardan başlayarak, Amerikalı misyonerler, İstanbul'un yanı sıra, İzmir, Bursa, ve Trabzon'da da okullar açtılar. Yerel Ermeni egemen çevrelerinin başlangıçta direnci ile karşılaşan bu okullar kısa sürede kendini kabul ettirdi, örneğin misyonerlerin İzmir'de açtıkları kız okulunda 1836 yılında yaklaşık 40

öğrenci, Bursa'daki okulda ise yaklaşık 70 öğrenci okuyordu. ⁽⁹⁰⁾

ABCFM istatistiklerine bakılırsa 1836 yılında, İstanbul'da, biri orta dereceli olmak üzere üç okul vardı ve buralarda okuyan öğrenci sayısı (46'sı kız öğrenci olmak üzere) 120'yi bulmuştu. Bu okulların (özellikle Pera'daki orta-lise) sekiz öğretmeninden birisi Amerikalı, birisi italyan, biri Türk, ikisi Rum ve üçü ise Ermeni'ydi. ⁽⁹¹⁾ Aynı yıl Bursa istasyonuna bağlı üç uç-istasyondaki ilkokullarda okuyan öğrencilerin sayısı 200'ü bulmuştu. ⁽⁹²⁾ Aynı şekilde İzmir'de Rum ve Ermeni cemaatlerine bağlı ama misyonerlerden yardım gören okullarda okuyan öğrenci sayısı da 300'ü aşmıştı. ⁽⁹³⁾

Giriş Bölümü'nde de değinildiği gibi, özellikle kırsal kesimdeki bu tür okulların ne ölçüde Amerikan misyoner okulu sayılabileceği tartışmalıdır. Bununla birlikte misyonerler, şu ya da bu düzeyde etki yapabildikleri, araç, gereç, malzeme temin ettikleri veya yalnızca akıl verdikleri tüm okulları yıllık istatistik cetvellerinde **(Annual Tabular View)** Amerikan misyoner okulu kapsamında değerlendirmektedirler. Çünkü onların başarısı, Boston'da okul, öğrenci, basılan kitap sayısı vb. somut, elle tutulur ölçütlere göre belirleniyordu.

BİRİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI:

- (1) Samuel Colcord Bartlett, **Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey**, Boston, ABCFM Yayını, 1880, s. 1.
- (2) Frank Andrews Stone, **Academia for Anatolia: A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored By the American Board in Turkey, 1830-1980**, (dakti-lo edilmiş metin) 1981, s- 35.
- (3) «Hints and Cautions Addressed to Missionaries Destined to the Mediterranean by William Goodell and William G. Schauffler», **ABCFM Arşivi**, Seri ABD 16:5, Vol. 14'te 30 Temmuz 1829 tarih-li mektup ekinde.
- (4) Rufus Anderson'a verilen 24 Kasım 1828 tarihli talimat, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 8:1, Vol. 1, No 1; Musevilerle ilgili Schauffler'e verilen talimat için bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 8:1, Vol. 1, No 8; Johnston ve Schneider'e verilen 1 Aralık 1833 tarihli ta-limat için bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 8:1, Vol. 2, No 13-22; Jackson, La'nnan, Thompson'a verilen (1835'te) talimat için bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 8:1, Vol. 2, No 153-161.
- (5) Levi Parsons'un 1820 tarihli bir raporunda, 17 Şubat - 5 Mayıs 1820 tarihleri arasında beş dilde 155 adet yayın dağıtıldığı ve özellikle Ermenilerin Ermenice İncil için pek çok talepte bulun-duğu yazılıdır. Bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:6, Vol. 1, No 48.
- (6) Joseph, K. Greene, **Leaving the Levant**, Boston, Pilgrim Press, 1916, s. 66.
- (7) Suriye'nin o dönemde Osmanlı mülkü içinde yer almasına kar-şın, bu çalışma Anadolu ile sınırlı olduğu için, Suriye Misyo-nu'na ilişkin gelişmeleri doğrudan izlemeyeceğiz. Ayrıca, yak-laşık 50 yıllık bir dönemin sonunda, 1870 yılında, Suriye bölge-si başka bir Amerikan Protestan misyoner örgütünün faaliyet alanına girdi. Kısa adı BFMPC olan, **Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church**, bölgeyi ABCFM'den devraldı. Ame-rikalı misyonerlerin Suriye, Lübnan ve Filistin'deki faaliyetleri çağdaş bir araştırmacı tarafından ayrıntılı bir şekilde incelen-miş olduğu için bu alanda bir boşluk olduğu da söylenemez. Anı-lan çalışma için bkz. A.L. Tibawi, **American Interests In Syria: A Study of the Educational, Literary and Religious Work**, Ox-ford, Clarendon Press, 1966. Aynı yazarın **British Interests In**

Palestine 1800-1901, Oxford University Press, 1961 adlı yapıtının yanı sıra Suriye'deki Amerikan misyonier faaliyetleri konusunda şu kaynaklarda derli toplu bilgi bulunabilir:

Henry Harris Jessup, **Fifty Three Tears In Syria**, New York, Fleming H. Re veil Co., 1910; William A. Strong, **The Story of American Board, Boston**, Pilgrim Press, 1910; Julius Richter, **A History of Protestant Missions in the Near East**, New York, Fleming H. Revell Co., 1910.

- (8) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 4, No 18-22.
- (9) a.k.
- (10) William Goodell'in 16 Nisan 1824 tarihli mektubunda **bu** konuda şu bilgiler yer alıyor: «Son 12 gündür, birer tanesi bizim çocuklardan olmak üzere dördü kız, ikisi erkek tam altı çocuktan oluşan düzenli bir sınıfımız var. Hanımlardan birisi de günde bir saatini bu işe ayırıyor.» Bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:6, Vol. 2, No 27.
- (11) Tibawi, **American Interests..**, s. 33 ve 35.
- (12) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 4, No 32-35.
- (13) Goodell'in 15 Mayıs 1826 tarihli mektubu, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:6, Vol. 2, No 61.
- (14) Tibawi, **American Interests..**, s. 50.
- (15) Greene, a.g.e., s. 66.
- (16) a.k.
- (17) a.k.
- (18) **ABCFM Arşivi**, Seri ABD 8: 1, Vol. 1, No 1.
- (19) Strong, a.g.e., s. 88; Tibawi, **American Interests..**, s. 54-56.
- (20) E.D.G. Prime, **Forty Years In the Turkish Empire; or Memoirs of Rev. William Goodell D.D.**, Boston, ABCFM Yayını, 1891, s. 112.
- (21) Bu araştırma gezisinin ayrıntılı bir dökümünü Smith ve Dwight' in kitaplarında bulmak mümkün. Bkz. Eli Smith, **Researches (of the Rev. Smith and Rev. H.G.O. Dwight) in Armenia**, Boston, Crocker and Brewster, 1833 (iki cilt); Harrison Gray Otis Dwight, **Christianity Revised in the East**, New York, Baker and Scribner, 1850.
- (22) Smith, a.g.e., s- 330-331.
- (23) a.k., s. 335.
- (24) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol 5, No 1. Bu misyonierlerin gönderildikleri yöreler itibariyle dökümü şöyle :

Yunanistan'a yönelik	:	6
Kıbrıs'a yönelik	:	3

Musevilere yönelik	4
Batı Türkiye'ye yönelik	227
Merkezi Türkiye'ye yönelik	98
Doğu Türkiye'ye yönelik	102
Suriye'ye yönelik	59
Avrupa Türkiye'sine yönelik	41
TOPLAM	540

- (25) David H. Finnie, **Pioneers East: The Early American Experience In the Middle East**, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1967, s. 118.
- (26) Rufus Anderson, **Memorial Volume of the First Fifty Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, Boston, ABCFM Yayını, 1862, s. 270.
- (27) 1854 yılına kadar ABCFM'in hizmetinde çalışmış y. da çalışmakta bulunan 239 kişinin 199'u **College** mezunu idi. Bunun yöredeki belli başlı **College**'ler bakımından dağılımı ise şöyle idi : Yale 27, Amherst 27, Williams 24, Dartmouth 22, Middlebury 21, Union 15, Bowdoin 9, Princeton 9 vs. Bkz. ABCFM, **The Cultivation of the Spirit of Missions In Our Literary and Theological Institutions**, Boston, T.R. Martin, 1845, s. 2. Misyonerlerin ilk yıllardaki eğitimsel kökenleri için ayrıca bkz. Clifton Jackson Phillips, **Protestant America and the Pagan World : The First Half Century of ABCFM 1810-1860**, East Asian Research Center, (çoğaltma), Harvard University, 1969, s. 29.
- (28) Finnie, a.g.e., s. 117-118; Anderson, a.g.e., s. 274; yukarda sözü edilen 239 misyonerden 189'u College'den sonra bir ilahiyat okulunu da bitirmişti. Misyonerlerin mezun oldukları ilahiyat okullarının **(Theological Seminary)** adları ve buralardan mezun olan misyoner sayısı şöyle: Andover 91, Princeton 28, Auburn 19, New Haven 12, New Brunswick 9, Bangor 7... vs. Bkz. ABCFM, **The Cultivation....**, s. 4.
- (29) Jessup, a.g.e., s. 17.
- (30) Finnie, a-g.e., s. 121.
- (31) a.k., s. 119.
- (32) Greene, a.g.e., s. 256; Finnie, a.g.e., s. 119.
- (33) Joseph L. Grabill, **Protestant Diplomacy and the Near East**, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1971, s. 21.
- (34) Greene, a.g.e., s. 68-69; Goodell'in E.D.G. Prime tarafından derlenmiş anılan **Forty Years in the Turkish Empire** çok ilginçtir. Ayrıca, **The Old and the New**, New York, M.W. Dodd Publishers,

- 1853 adlı kitabından 1830-1840'lar İstanbul'unu izlemek de olanaklıdır.
- (35) Greene, a.g.e., s. 71-73; Dr. Schauffler'in anıları 1887'de yayımlanmıştır. Bkz. E.W.S. (Ed.), **Autobiography of William G. Schauffler, For Forty Nine Years A Missionary in the Orient**, New York, Anson D.F. Randolph and Co., 1887. Metinde geçen bilgilerin bir kısmı bu kaynaktan derlenmiştir.
- (36) Greene, a.g.e., s. 73-75; Grabil, a.g.e., s. 21.
- (37) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, VI. 6, No 69 D; Hamlin'in anılarını ve içinde yaşadığı dönemlere ilişkin ilginç gözlemleri içeren iki kitabı vardır: *Among The Turks*, New York, Robert Carter and Brothers, 1878 ve *My Life and Times*, Boston, Congregational Sunday School and Publishing Society, 1893.
- (38) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 3-7.
- (39) Greene, a.g.e., s. 82-89.
- (40) Grabill, a.g.e., s. 38-39.
- (41) **Historical Sketch of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, in Turkey, Asia Minor and Armenia**, New York, John A. Gray, Printer Streetyper and Binder, 1862, Appendix IV, s. 47-48.
- (42) William Goodell'in İstanbul'dan yazılmış 26 Kasım 1834 tarihli mektubu için **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 5, Vol. 4, No 35.
- (43) a.k.
- (44) **Report of the ABCFM at the Fourteenth Annual Meeting** (1823), Boston, Crocker and Brewster, 1823, s. 123-124.
- (45) Tibawi, **American Interests...**, s. 37. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan misyoner matbaasının geçirdiği evrim için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, «Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı», **Murat Sarıca Armağanı**, İstanbul, Aybay Yayınları, 1988, s. 267-285.
- (46) Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 270.
- (47) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:6, Vol. 3, No 165.
- (48) Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 270.
- (49) Misyoner Eli Mmith'in 22 Nisan 1830 tarihli mektubu, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 1, No 64; Goodell'in 16 Ekim 1832 tarihli mektubu, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 1. No 156; Dwight'in 17 Ekim 1832 tarihli mektubu, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 2, No 5.
- (50) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 3, No. 1.

- (51) Kocabaşoğlu, a.g.m., s. 281.
- (52) Süreli yayınlar konusunda biraz daha ayrıntılı bilgi için Kocabaşoğlu, a-g.m., s. 281-284'e bakılabilir.
- (53) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 6, No 7; **Catalogue of Books of the ABCFM in the Possession of Mr. Temple, Smyrna, ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol 6, No 29; **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 3, No 163.
- (54) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:6, Vol. 2, No 80.
- (55) Leland James Gordon, **American Relations With Turkey, 1830-1930**, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1932, s. 371.
- (56) Prime, a.g.e., s .112.
- (57) E.W.S. (Ed.) a.g.e., s. 93.
- (58) a.k.; Prime, a.g-e., s. 122-123. İlginçtir ki Goodell'in İstanbul'a hareket talimatını aldığı tarihle Komodor Porter'in atanma tarihi arasında yalnızca on bir gün vardır. Kuşkusuz Porter'in atanma tarihi daha önce! (15 Nisan 1831).
- (59) H.G.O. Dwight'in 17 Temmuz 1834 tarihli mektubu, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 2, No 25.
- (60) Mission Report-26 May 1841», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 15.
- (61) 1835 yılında Osmanlı İmparatorluğunda —Suriye dışında— im misyon vardı: İstanbul Misyonu ve Küçük Asya Misyonu (Ermeni Misyonu). İstanbul Misyonu, tek istasyonlu bir misyondur ve dört misyoner üç bayan misyoner yardımcısı ve bir yerli yardımcından müteşekkildi. İkinci misyon Küçük Asya Misyonu idi- Dört istasyonu (İzmir, Bursa, Trabzon ve bir süre için Sakız Adası) ile iki uç-istasyonu (Gemlik ve Demirtaş) içeriyordu ve yedi misyoner, bir matbaacı, 3 bayan misyoner yardımcısı ve bir yerli yardımcı çalışıyordu. 1839 yılında bu iki misyonun yerini, adı zaman zaman Ermeni Misyonu (**Armenian Mission**) olarak da geçen Türkiye Misyonu (**Mission In Turkey**) aldı. Bkz. **Twenty Seventh Annual Report of the ABCFM**, Boston, Crocker and Brewster, 1836, s. 43-47; "Abstracts of the Doings of the First Annual Meeting of the Mission in Turkey", **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 28.
- (62) .Abstracts of the Doings...», a.k.,
- (63) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 8.
- (64) Bir kentin misyoner istasyonu olarak seçilmesi için çeşitli kısıtlar geliştirilmişti. İklim, yaşam koşulları, hayat pahalılığı.

Rusların ya da Fransızların kentteki nüfuzlarının derecesi, Katolik misyonerlerin varlığı vb. kıstasların yanı sıra, öncelikle kentteki Ermeni nüfusun büyüklüğü ve niteliği, kentin bir iş ve ticaret merkezi olarak önemi ve kentin ülkedeki ulaşım/haberleşme sistemi içinde işgal ettiği yer değerlendirmeye esas olan başlıca etkenlerdi. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 1, No 8.

- (65) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol 3, No 28.
- (66) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 11, No 126.
- (67) Dwight, a.g-e., s. 29.
- (68) a.k., s. 38 ve 48.
- (69) **Twenty Seventh Annual...**, a.k.; .Abstracts of the Doings..», a.k.
- (70) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 1, No 120
Seri ABC 16:7:1, Vol. 1, No 2-3.
Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 1.
Seri ABC 16:7:1, Vol. 6, No 1-6.
- (71) **Reports of the ABCFM**, 1820-1823, Boston Crocker and Brewster, 1823.
- (72) Özellikle eğitim faaliyetleri konusunda BOARD'un parasal katkısı misyonerlerin ücretlerinin ve diğer gereksinmelerinin karşılanması, yerli yardımcılarının maaşlarının ödenmesi, kütüphane, ders araç ve gereçleri, gayrimenkul kiralari gibi alanlara inhisar ediyordu. Eğitim alanında kurumsallaşma gerçekleşikten sonra, gerek yatılı gerekse gündüzlü öğrencilerden okul ücreti (tuition) adı altında bir para alınmıştır.
- (73) BOARD'un bütçesine ilişkin sayılar ABCFM'in her yıl yayımlanan yıllık raporlarından (**Annual Reports**), bu tutarlar içinde Osmanlı İmparatorluğunun payına düşen kısım ise **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 5 ,No 1-11'den derlenmiştir.
- (74) «American Interests In Turkey», (Rapor) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 6, No 161-A.
- (75) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:6, Vol. 1 No 39'daki Fisk ve Parsons'un 28 Ekim 1820 tarihli mektupları.
- (76) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 6, No 261-B
- (77) a.k.
- (78) Bu olguyu, Goodell, Schauffler ve Dwight'ın 8 Mayıs 1837 tarihli ortak mektuplarında çok canlı bir biçimde görmek mümkündür: «Tüm Ermeni ulusu eğitimin önemine yönelik fevkalâde bir uyanış içindedir. Şimdi Üsküdar'da bir büyük kolej ya da üniversite kuruyorlar. Ancak, binaları, paraları olmasına rağmen adamları yok. Bütün bu girişime biçim ve hayat verebilmek

için Ohannes'e bağımlı olacaklar, o da bize. Öğretmenlerinin öğretilmesi, eğitimcilerinin eğitilmesi gerekecek...» Bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:9, Vol. 1, No 124.

- (79) Goodell ve Dwight'in 23 Haziran 1832 tarihli mektuplarından alınan aşağıdaki bölüm de oldukça dikkat çekicidir: «Sorum, Ermeniler'in iyiliği için mümkün olan en yararlı işi hangi yoldan yapacağımızdır... Onlarla ilgili olarak işe doğru uçtan başlamak için ilkokullar açmalıyız... Bir çocuğun kafasında yetişkin insaninkinden çok daha kolay iz bırakılabilir... üstelik bunların pek çoğu okuyamıyor, hemen hemen tümü yazamıyor... şimdi, iki harfi birbirinden ayıramayan bu adamlara biz Tanrı'nın Kitabı'nı versek ne olur? Genişlememize gerek yok; demek ki işe okuldan başlamalıyız...» Bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 1, No 103.
- (80) **Twenty Seventh Annual Report of the ABCFM**, Boston, Crocker and Brewster, 1836, s. 50.
- (81) Prime, a.g.e., s. 115-117. Büyükdere'de yeni bir ev bulup taşınmaya kadar felâketzede Goodell'leri evinde konuk eden kişi Ceride-i Havadis'in patronu tüccar-gazeteci William Churchill'di.
- (82) a.k., s. 123.
- (83) Lancaster tipi okul, 1798 yılı dolaylarında Joseph Lancaster adlı Quaker mezhebinden bir başöğretmenin İngiltere'de başarılı öğrencilerin ders vermesi ve böylelikle malî olanakların sınırlı olduğu durumlarda daha etkin eğitim olanağı sağlayan bir yöntemle yönetilen okullardı. Bu yöntemin misyonerlerce pek revaçta olmasının nedeni, öğretimin masraflarının bir hayli düşük tutulabilmesine olanak vermesindendi. Lancaster tipi okul konusunda bkz. Dictionary of Education, New York, McGraw-Hill Book Co. Inc., 1959, s. 310.
- (84) Goodell'den Malta'daki Daniel Temple'a 24 Kasım 1831 tarihli mektup, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 4, N 49-53.
- (85) Goodell'in Malta'daki Daniel Temple'a 18 Ağustos 1832 tarihli mektubu, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 4, No 54-58.
- (86) Goodell'den Daniel Temple'a mektup, 27 Ağustos 1833, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 4, No 59-64; bir başka belgede de Dolmabahçe'deki erat okulunun 250 öğrencisi, kütüphanesi, haritaları, 50 yataklı reviri bulunduğu, çok mükemmel bir okul olduğu ve müdürünün adının Aziz Bey olduğu kaydediliyor. Bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 1, No 120.

- (87) Goodell'den Daniel Temple'a 13 Haziran 1832 tarihli mektup, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 4, No 54-58.
- (88) Stone, a.g.e., s. 51.
- (89) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 1, No 106. Pera'daki ortaokul-lisede de ders malzemesi olarak dinamo, batarya, galvanizli ateşleme aygıtı, su pompası, teleskop, sekstant, küre, mikroskop gibi şeylerin bulunduğunu ve bunların toplam değerinin 330 Dolar olduğunu öğreniyoruz. Bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 1 ,No 113.
- (90) Stone, a-g.e., s. 54-55.
- (91) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 1, No 113.
- (92) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 1, No2.
- (93) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 6, No 1-6.

kutupyıldızı

İKİNCİ BÖLÜM:

YERLEŞME DÖNEMİ (1840- 1870)

Topkapı Saray-ı Humayûnu'nun Gülhane bahçesinde 1839 yılı sonbaharında hayırlısı ile kiraat olunan Hatt-ı Hümayun, Amerikan misyoner faaliyetlerinde âdeta yeni bir dönemin habercisi oldu. Nasıl olmasındı ki..Artık Osmanlı mülkünde yasalar egemen olacaktı. Padişaha kullukta din, mezhep farkı gözetilmeksizin herkes eşit sayılacaktı. Can, ırz, mal güvenliği sağlanacaktı. Ulaşım, haberleşme, ticaret, yüce padişahın güvencesi altında selâmetle yapılacaktı. Kuşkusuz bütün bunlar, misyonerlerin ekmeğine yağ sürecektir. Ancak bunlar yeterli olmayacaktı ve daha fazlasının sağlanması için misyonerler de —Tanrı'nın inayetiyle— bizzat çaba harcayacaklardı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki küçük Protestan cemaatin 1850 yılında millet statüsüne kavuşması için «Koca Elçi» Sir Stratford Canning'in cansiperane çabalarının arkasındaki görünmez adam misyoner William Goodell'di. İstanbul'daki Ermeni Protestan cemaatla Sir Canning arasındaki irtibatı «gizlice» o sağlıyordu. (1) Aynı şekilde 1846 yılında Ermeni Protestan Ki-

lisesi'nin resmen organize edilmesinde, 1856 Hatt-ı Humayûnu'nun (Islahat Fermanı!) Osmanlı yönetimine empoze edilmesinde İngiliz Büyükelçisi ile Amerikalı misyonerler gıpta edilecek bir işbirliği yapmışlardı. Nitekim Redcliffe Lordu Sir Canning 1858 yılında İstanbul'da ayrılırken, kendisine veda eden misyonerler, yeniçeri ocağının lağvı, işkencenin ilgası, dönmelerin eski dinlerine dönmelerine izin verilmesi, Kudüs'te ilk Protestan kilisesinin açılması, 1856 «Islahat Fermanı»nın hazırlanması ve Amerikalı misyonerlere kol kanat gerilmesi konusundaki yardım ve katkılardan dolayı büyükelçiye teşekkür ediyorlardı. Büyükelçi ise cevabında, kendisinin, Amerikalı misyonerlerle birlikte Protestanlığın zaferi için mücadele ettiklerini belirtiyor ve «Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatta kalmasına» çalıştığını, «çünkü, bu İmparatorluğun kaderinin Avrupa'nın çıkarları ile çok yakından ilgili» olduğunu söylüyordu. (2) Oysa Sir Canning'in çabalarının en iyi değerlendirmesini ABCFM'in dış ilişkiler sekreteri Anderson yapıyordu: «Bütün bunları, Tanrı sayesinde, İngiltere'nin Hindistan'da bir imparatorluğa sahip oluşu ve oraya engelsiz ulaşmak ihtiyacının ilâhî gerçeğine borçluyuz.» (3)

Aslında 1820'lerden sonra İngiltere'nin artan hammadde ve pazar ihtiyaçları, buharlı gemilerin gelişmesi ve daha sık aralıklarla ikmal yapma ihtiyacı Doğu ticaretinin önemini ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun ağırlığını artırıyordu. Üstelik, Türkiye'nin kendisi de İngiliz ticaretinde önemli bir yere sahipti, Öte yandan, 1833 Hünkâr İskeleyi Anlaşması, hem koca imparatorluğun kofluğunu gözler önüne sermiş hem de İngiltere'yi gözünü açması, aksi halde parsayı başkalarının toplayıvereceği konusunda uyarmıştı. Sir Canning, esas itibarıyla İngiliz egemen çevrele-

rinde yerleşmeye başlayan kanıya göre hareket ediyordu. Büyükelçi, başlıca, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya ve imparatorluğun iç bünyesinde birtakım «reformlar» tezgahlamaya çalışıyordu. (4) Büyükelçinin dini bütün Protestan tutumu ve reformlar konusundaki çabaları, doğal olarak onu Amerikalı misyonerlerle müttefik yapıyordu. Önce ekonomik kriz daha sonra da iç savaşla uğraşan kendi ülkelerini arkalarında bulamayan misyonerlerin aslında başka seçenekleri de yoktu. Ayrıca misyonerler açısından tam anlamıyla bir yol ayrımına gelinmişti. Gerek Amerikalı misyonerler, gerekse Protestanlaştırdıkları az sayıdaki kişi İstanbul'da Ermeni Kilisesi'nce kesinlikle dışlanmıştı. Misyonerler, eğer «bu diyardan gitmeyeceklerse», yeni bir Protestan kilisesi oluşturmak ve bunu Bâb-ı Âli'ye kabul ettirmekten başka bir olanağa sahip değillerdi. Aynı «deveyi gütmek» o sıralar İngiltere'nin de çok işine geliyordu.

1870'li yıllardan başlayarak ABD Hükümeti'nin desteğini artan biçimde sağlayan Amerikalı misyonerler, o tarihe kadar İngiltere'nin yardımına muhtaç kalmışlardı. Nitekim 1857 yılında ABD'deki olumsuz ekonomik koşullar, ABCFM'in Türkiye'ye kaynak transferini güçleştirdince, Dr. H.G.O. Dwight'ın girişimiyle İngiliz Kilisesi imdada çağrılmış ve kurulan **Turkish Missions Aid Society**, Anadolu'daki Amerikalı misyonerlere yardım elini uzatmıştı. (5)

İngiliz diplomatlarla (örneğin Stratford Canning) Amerikalı misyonerlerin görüş birliğinde oldukları bir başka ortak nokta, Türkler (Müslümanlar) egemen konumdan çıkarılmadıkça, Hristiyan azınlıklar özgürleştirilmedikçe, Osmanlı İmparatorluğu için kuruluş umudu olmadığı inancıydı. Bu nedenle Büyükelçi Canning, İmparatorlukta Müslüman olmayanların

durumunu iyileştirmeye yönelik her türlü çabaya destek oluyordu, çünkü inanıyordu ki Müslümanlarla Hristiyan halklar arasındaki farklılıklar giderilmeden, Türkiye hiçbir zaman ulusal bir ruh kazanamazdı. (6) Önde gelen Amerikalı misyonerlerden birisi olan Tillman C. Trowbridge, aynı tarihlerde Anadolu'da yaptığı gezinin notlarında, tipik misyoner görüşünü net bir şekilde dile getiriyordu. **Ermenistan'da Bir Turdan Notlar, (Notes of A Tour In Armenia)** adını taşıyan, 1858 yılında kaleme alınmış ve 200 sayfa tutan bu metnin özeti şuydu: «Türklerin gerek insan olarak kendileri, gerekse tüm toplumsal kurumları ilkeldir. Bunun bir nedeni ırksal ise, bir nedeni de dinseldir (İslâm). Türkler Hristiyanlaştırılmadıkça ve tüm kurumları Batılaştırılmadıkça kurtuluş yoktur. Kurtuluşun yolu ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan halkları bir bir Protestanlaştırmak (evangelization) ve özgülleştirmektir.» (7) Bu saptamanın önemi şuradadır ki, en azından Amerikalı misyonerler açısından izlenecek politikaların bel kemiğini işte bu kabul oluşturuyordu.

Tanzimat, hiç kuşkusuz, misyonerlerce iyi karşılandı. Hatt-ı Humayûn'un okunduğu günlerde İstanbul'da olan Dwight 1850 yılında yayımlanan anılarında Tanzimat'ı şöyle değerlendirir: (8) «Tanzimat, bir aldatmaca ya da kâğıt üstünde kalan bir taahhüt değildir. Çok önemli etkileri olmuştur.» Dwight, aynı yerde şu yorumu yapmaktan da kendini alamaz: «Özellikle kamu görevlilerinin maaşa bağlanması, Ermeni bankerlerin (sarraf) Osmanlı bürokrasisi üzerindeki etkisini zayıflatmıştır.»

Cyrus Hamlin de anılarında, «Tanzimat'ın etkisiyle yönetimdeki değişiklik, büyük ermeni sarrafları çok arka plana itti... Ermeni toplumundaki büyük esnaf

ve tacir sınıfı öne çıktı ve ulusal yönetimde (millet yönetimi) söz hakkı istemeye başladı.» şeklinde bir değerlendirme yapar. (9)

Misyonerler Tanzimat'a ilişkin yalnızca yorum yapmakla kalmadılar, nimetlerinden yararlanmanın yollarını da aradılar. İlk iş olarak, bir tür halkla ilişkiler bürosu ve kitap deposu olarak kullandıkları yerlerini Pera'dan (Beyoğlu) kentin göbeğine taşıdılar. (10) Artık yeni bir dönem başlıyordu. Misyoner terimiyle ya da Kitabî söylemek gerekirse, buna «ekme ve sulama» dönemi diyebiliriz; biz yalnızca «yerleşme dönemi» demekle yetineceğiz.

HEDEFTE DÜZELTME

Gerek genel olarak misyoner faaliyetleri, gerekse özellikle eğitim açısından izleyeceğimiz dönem gerçekten bir yayılma ve gelişme dönemi olmuştur. Bu dönemde, ayrıca, hedefte yapılan birtakım düzeltmeler de söz konusuydu.

Bir kere, Anadolu'daki misyoner faaliyetlerinin bütün yoğunluğu Ermeniler üzerinde teksif edilmişti. O kadar ki, 1844 yılında Rufus Anderson'un bölgeye yaptığı ikinci tetkik gezisinden sonra Rumlara yönelik faaliyetler durduruldu. Bunun bir nedeni; Rumlar arasında o tarihe kadar pek fazla başarı sağlanamamış olması ise, bir nedeni de 1840'lı yıllardan başlayarak artık tüm ağırlığın Ermeniler'den yana konmuş olmasıydı. (11) Öylesine ki artık misyonun resmî adı bile Ermeni Misyonu (**Mission to Armenians**) olmuştu. (12) İşler iyice genişleyip, Ermeniler'e yönelik faaliyetleri üç ayrı misyon içinde yürütmek üzere 1860 yılından sonra yapılan düzenlemelere kadar da bu böyle kalmıştı. (13)

Hedefte yapılan bir başka düzeltme de, aslında işin başından beri yapılan düzeltmelere yeni bir halka eklenmesiydi. Şöyle ki, misyoner yola koyulduğunda amacı dinsizleri yola getirmektir. Bu amaç hiç değişmez. Oysa Amerikalı misyonerler Anadolu'ya çıktıklarında karşılarında dinsiz bulamadılar. Herkesin iyi kötü bir dini vardı! Böylece ilk düzeltme yapıldı: Müslümanlar ve Museviler Protestanlaştırılacaktı. Oysa bu alandaki başarısızlık tam bir fiyasko idi. Söz gelimi Müslümanlar arasından bir çivi bile sökmek mümkün olmadı. O zaman geriye, kala kala Doğu'nun «sözde Hristiyanları»nı (**Nominal Christians**) yola getirmek kalıyordu. Bu da sosyolojik, ekonomik ve politik nedenlerle görüldüğü kadar kolay bir iş değildi. Ancak umut vaad eden bir unsur da yok değildi. Bu unsur, Osmanlı'nın «millet-i sadıka» diye övdüğü bir Amerikalı misyonerin ise «Doğu'nun Anglo-Saxon'ları»⁽¹⁴⁾ şeklinde nitelediği Ermeniler'di. Ancak Ermenilere yönelik çalışmalarda da Amerikalıların başlangıçta ayrı bir kilise oluşturmak gibi bir niyetleri yoktu. Eski Kilise'nin içinde **reformation**'u gerçekleştirmek onlar için yeterli olacaktı. Ne ki evdeki hesap çarşıya uymadı. Gregoryan olsun, Katolik olsun Ermeni ruhban Amerikalılara karşı savaş açtı. 1831'le 1846 yılları arasında kalan sürede, Ermeni yönetici sınıfların ve ruhbanın, cemaatlarını Amerikalıların okullarından, toplantılarından, yayınlarından uzak tutmak birincil görevleri oldu. Bu durum karşısında Amerikalı misyonerler de stratejilerinde yaptıkları değişiklik sonucu, «Tanrının inayeti», İngiltere'nin yardımı ve bazı ülkelerin büyükelçilerinin huzuruyla, 1 Temmuz 1846'da İstanbul'da ilk Protestan Kilisesi'ni ibadete açmayı başardılar.⁽¹⁵⁾ Kuşkusuz bütün bunlar, Ermeni toplumunun sosyo-ekono-

mik yapısında, sınıfsal ilişkilerinde meydana gelen değişmelerin sonucuydu. Ermeni cemaati içinde sarrafların siyasal-yönetimsel hegemonyası azalıyor, buna karşılık esnaf-tüccar unsurlar öne çıkıyordu. Misyonerlerin anılarında bunu açıkça görmek olanaklıdır. Tanzimat-ı Hayriyye'yi Ermeni sarrafların bürokrasi üzerindeki etkisi açısından değerlendiren Dwight, anılarında şu değerlendirmeyi yapıyordu: «Ermeni cemaatinde sarraf —ruhban ittifakı ile esnaf-tüccar— Protestan ittifakı arasında mücadele vardı. Biz esnaf-tüccarı destekledik.» ⁽¹⁶⁾ «Ermeni cemaatindeki sarraf-esnaf çatışmasından esnaf galip çıktı» diyen ⁽¹⁷⁾ Cyrus Hamlin de gelişmeyi ilk sezenlerden birisi olmuştu. Hamlin'in ne denli dini bütün bir Protestan olursa olsun, rasyonel-pragmatik yanı ağır basmış, ticarî ve endüstri hayatının isterlerine uygun adam yetiştirmeyi, «iyi Hristiyan» yetiştirmenin önüne koyabilmişti. Nitekim, ilerde göreceğimiz gibi, eğitim politikası konusunda BOARD yönetimiyle düştüğü anlaşmazlığın temelinde de işte bu gözlemin yol açtığı görüş ayrılığı yatıyordu.

Özetlemek gerekirse, bu yerleşme ve yayılma döneminde hedefte yapılan düzeltmelerle Anadolu'daki misyoner faaliyetinin odağına Ermeniler oturtulmuş, Ermeniler içinde de yükselen esnaf tabakasıyla ittifak edilmiştir. Bu durum kuşkusuz okullara da yansıtacak, Ermenilere yönelik eğitim politikasında yanısını bulacaktır.

EĞİTİMDE YENİ STRATEJİ, YENİ OLUŞUMLAR

Amerikan misyoner eğitiminin nitelik ve niceliğinde 1840'lı yıllardan itibaren ortaya çıkan değişikliklerin altında yatan nedenleri başlıca dört kümede toplamak olanaklıdır.

Bir kere, İmparatorluğun her kesiminden, her sınıftan insanın eğitim ihtiyacı artmıştı. İmparatorluk, XIX. yüzyılda, yapısal bir değişim içindeydi. Tanzimat, bir anlamda bu değişimin, bir anlamda da bu değişimi yönlendirebilme özleminin sonucuydu. Dolayısıyla Tanzimat'ın en çok üstünde durduğu şey eğitimdi, ya da eğitilmiş insandı. Bu gerçek, sınıf, din, mezhep farkı olmaksızın İmparatorluğun tüm halkları için geçerliydi! Ermeniler gibi, ticaret ve zanaat hayatında ağırlığı olan bir halk için haydi haydi geçerliydi. Bu olguyu meslekdaşı misyonerlerden daha önce fark eden Cyrus Hamlin, görüşünü 1857 tarihli bir raporda şöyle dile getiriyordu: «Birinci ve en önemli talep, New England kolejleri niteliğinde genel eğitim veren bir eğitim kurumuna olan taleptir. Yüksek ve varlıklı sınıfların gerçek isteği bunu düşündürmektedir. Kimi, çocuklarını deniz aşırı ülkelere yollamak istemez, kimi ise istese de yollayamaz.» ⁽¹⁸⁾ Halkın okula olan talebini gözler önüne seren bir belge de Antep istasyonunun 1860 yılı için hazırladığı rapordaki şu değerlendirmedir: «İlkokullar: Bunlara yardım ediyoruz ve akıl veriyoruz ;ancak öğretmenlerinin ücretlerini 'Okul Komitesi' aracılığıyla Cemaat'in kendisi ödüyor. Kadınlar arasında okumayı öğrenmek arzusu öylesine güçlü ve öylesine güncel hale gelmiştir ki Protestan kadınların pek çoğu kendi eğitimleri için şimdi para ödemektedirler.» ⁽¹⁹⁾

Okullara olan talebi, misyoner dizgesi içinde son derece paradoksal bir biçimde ortaya koyan bir başka belge de Misyoner Dwight'ın 23 Eylül 1847 tarihinde Boston'a yazdığı mektuptur. Mektupta, misyonerlerin ve yerli halkın ilkokullara verdikleri önemi anlatan Dwight, «Protestan cemaatin bu ülkede gelecekteki etkinliği ve niteliği, Tanrı'nın izniyle, büyük

ölçüde buna bağlı olacaktır» diyor ve ekliyor: «Ayrıca, Protestanlar arasında okulların varlığı, Ermeni ana babalar için Protestan cemaata katılmak yolunda önemli bir saik oluşturmaktadır.» (20)

İkinci olarak, kısmen Tanzimat'ın getirdiği atmosfer, büyük ölçüde ise Protestanların kendi kiliselerine kavuşmaları ve Bâb-ı Âli'ce ayrı bir **millet** olarak kabul edilmeleri, Ermenilerin Amerikan misyoner okullarına olan talebini artırdı. Protestan cemaatine olan katılmalarda artış olduğu gibi, misyoner okullarına daha korkusuzca -koğuşturma ve afaroz edilme korkusu ve tehlikesi olmadan -kaydolma olanağı ortaya çıkmıştı. Nitekim, Protestanların bu hukuki güvenceye sahip olmalarından sonradır ki, (1846'dan sonra) BOARD Orta ve Doğu Anadolu'ya yönelik girişimlerine hız verdi. (21) Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlıkların eğitimi kendi cemaatleri ve kiliseleri eliyle yürütüldüğü için, bu durum işin doğasına da uygundu. Kaldı ki, bu konu başıboş da bırakılmamış, 1860'lı yıllarda oluşturulan Bölgesel Ermeni Protestan Kilisesi Birlikleri'yle (22) başta eğitim olmak üzere, cemaatin her türlü sorunuyla ilgilenilmesi sağlanmıştı.

Üçüncü olarak, Tanzimat'la hukuki ve idari çerçevesine kavuşan ekonomik-sosyal hayattaki gelişme (değişme) ve dışa açılma, daha nitelikli eğitim ihtiyacını öne çıkarıyordu. Bu ihtiyaç 1860'lı yılların başından itibaren New England tipi yüksek okulların (**College**) kurulmasına yol açacaktır. Bu gelişmeyi ilerde izleyeceğiz. Şimdilik şu kadarını söyleyebiliriz ki, daha kaliteli eğitim veren okullardan mezun olanların önemlice bir kesimi iş hayatına atılıyor ya da öğretmenlik, doktorluk, eczacılık gibi meslekleri —bu arada papaz olanlar da çıkıyordu— tercih ediyordu. Pek

azı Osmanlı kamu yönetiminde görev alırken, pek çoğu İngiliz şirketlerince istihdam ediliyordu. ⁽²³⁾ O kadar ki, din adamı yetiştirmek üzere kurulmuş ilahiyat okullarından mezun olanların büyük bir kesimi, öğretmenlik, tercümanlık, mütercimlik gibi işleri tercih ediyorlardı ve bu durum daha 1849 yılında misyonerlerin gözünden kaçmıyordu. ⁽²⁴⁾ Öte yandan yerel Ermeni unsurların da gözünden bir şey kaçmıyordu: Kendi geleneksel okullarına göre, matematiğe, doğa bilimlerine, modern dillere ve el becerilerine, ayrıca da çağdaş İncil tetkiklerine yer veren misyoner okulları oldukça farklıydı. ⁽²⁵⁾

Son olarak, başta Katolikler olmak üzere diğer misyoner kuruluşları eğitim alanında başa baş, dışa dış bir mücadele ortaya koyuyorlar ve rekabet ediyorlardı. Bu da Amerikalı misyonerleri eğitime önem vermeğe zorlayan bir öge idi.

Bütün bu etkenler bir arada ABCFM'in eğitim stratejisinde birtakım değişiklikler yapılmasına yol açtı. İlk ve en önemli değişiklik, atı arabanın önüne bağlamak oldu! ABCFM'in ve özellikle de onun ünlü dış ilişkiler sekreteri Rufus Anderson'un okulu kitaba (İncil'e, dolayısıyla kiliseye) bağımlı kılan politikası gerçek hayatın isterlerine cevap vermiyordu. Anderson'a göre okul, mümkün olan en alt düzeyde tutulacaktı. Okulun işlevi, daha doğrusu, misyoner okulunun işlevi insanlara İncil'in okunmasını öğretmekle sınırlıydı. Kısaca misyonerin işi eğitim değildi. ⁽²⁶⁾

Bu politika olayların zorlamasıyla 1860'dan itibaren kesinlikle terk edildi. Ancak bu politikadaki ilk gedik, beş yıl kadar önce, Anderson'un bölgeye yaptığı üçüncü tetkik gezisi sırasında Cyrus Hamlin'le aralarında başgösteren görüş ayrılığı nedeniyle çoktan

açılmıştı. Cyrus Hamlin, ilerde göreceğimiz gibi, Bebek'te Çelebi Yorgaki'nin evinde 1840 yılında açtığı okulda Anderson'un politikasına ters bir yol izliyor ve işin kötüsü başarı sağlıyordu. Hamlin, kendi politikasını ve yönteminin doğru olduğunu ısrarla savunuyordu. Gerekçeleri mantıklıydı: Bir kere, İngilizce misyonerlerin büyük bir çoğunluğunun ana diliydi, öğretimde onlara kolaylık sağlıyordu. İkinci olarak, ticaret ve sömürgecilik sayesinde İngilizce revaçtaydı. Bu dili bilmek öğrencileri daha hareketli (**mobil**) kılabilirdi. Bu dil ayrıca, Hıristiyan düşüncesi, felsefesi ve bilimine ulaşmanın en önemli anahtarıydı. ⁽²⁷⁾ Hamlin, misyoner okullarında yerli halka kendi ana dilinde eğitim verilmesine de şu gerekçelerle karşı çıkıyordu: Bir kere, bu durum insanın doğasına uygun değildi. Aklın kapasitesine ve insanın isteklerine aykırıydı. Ayrıca, Protestan din adamlarının tümü, yabancı dil bilen Cizvit papazlarına mahkum edilmiş olacaktı. Ermeni Protestan cemaatinde genel ve büyük bir hoşnutsuzluğa yol açılmış olacaktı ve misyonerlerle yerli unsurların içten işbirliği tehlikeye girecekti. Üstelik eğitimde geride kalmış olmak, Amerikan misyonerlerinin uluslararası prestijini yok edecekti, ⁽²⁸⁾

Hamlin'in haklı çıktığını görmek için çok fazla beklemek gerekmedi. Bir kere, Amerikan misyoner okulları ilk yıllardaki olanakları sınırlı konumlarından yavaş yavaş uzaklaştılar. Ayrıca, misyoner okullarında lâik (secular) eğitime verilen önem giderek arttı. ⁽²⁹⁾

Öncelikle ve özellikle din adamı yetiştirmeyi amaçlayan ilahiyat okullarından, yatılı ya da gündüzlü orta dereceli okullara doğru bir yöneliş başladı. Bu arada bu tür okulların maddî külfeti, giderek, eğitime sunmuş insanlara daha fazla oranlarda yükletildi. Bir

başka anlatımla, paralı eğitime doğru önemli adımlar atıldı. Daha 1862 yılında, Urfa, Siverek, Adıyaman gibi yerlerde okulların tüm giderlerinin yöre halkınca (yörenin Protestan cemaati) karşılandığını buna rağmen okullara olan talep ve rağbetin giderek arttığını, disiplin ve kalitenin ise giderek yükseldiğini misyoner raporlarından öğreniyoruz. ⁽³⁰⁾

Misyoner eğitim stratejisinin evrimini gördükten sonra, şimdi de, ana çizgileriyle eğitim alanındaki somut gelişmeleri izleyebiliriz.

1860'lı yılların sonuna gelindiğinde, Anadolu'da dört ilahiyat okulu, ⁽³¹⁾ ve buralarda okuyan 74 öğrenci, dokuz adet orta dereceli (orta-lise) yatılı kız okulu ve 64 öğrencisi, 220 ilkokul ve buralarda okuyan 5617 öğrenciyi içeren bir eğitim dizgesi oluşmuştu. ⁽³²⁾ Bunun, 1870 yılında BOARD'un dünya ölçeğindeki faaliyetleri içindeki ağırlığı neydi? Hemen belirtelim ki ağırlığı bir hayli fazlaydı. BOARD'un bütün dünyada sahip olduğu ilahiyat okullarının %25'i (4/16), yatılı kız okullarının %45'i (9/20) ve ilkokulların da %44'ü Anadolu'nun payına düşmüştü. ⁽³³⁾

Bu okullar içinde ilahiyat okullarının durumunu, bu dönemin eğitimindeki ağırlık ve önemleri nedeniyle, daha yakından izlememiz gerekir.

Cyrus Hamlin İstanbul'a ayak bastığında (Ocak 1839) henüz Tanzimat ilân edilmemişti. ABD'de kuyumculuk vb. işleri yaptıktan sonra kendini misyonerlik ve eğitime adanmış Hamlin, ilk iş olarak, 1834'te Pera'da açılan ancak Patrikhane'nin hışmına uğrayan liseyi ihya etmeye çalıştı. Okulu, Tanzimat'ın ilânından günü gününe bir yıl sonra, 4 Kasım 1840'ta Avadis ve Toros adlı iki öğrenci ile öğrenime açtı. Bu

öğrencilerden Toros, yıllar sonra Osmanlı Bahriye Nezareti'nde Albay rütbesi ile baştercüman olarak görev yapacaktı. ⁽³⁴⁾ Bu okul da, Tanzimat'a rağmen, Patrikhane'nin hışmından yine de kurtulamadı. 1841 yılında, ana babaları afaroz edilmekten korumak için kapatıldı. ⁽³⁵⁾ 1842 yılında 22 öğrenci ile yeniden açıldı. 1843 yılında Çelebi Yorgaki'nin Bebek'teki yerine taşındı. Eğitimin İngilizce olarak yapıldığı bu okulda, 1845-46 yılında bir ilahiyat bölümü oluşturuldu. ⁽³⁶⁾ Okulun ta manlamıyla bir ilahiyat okulu niteliği kazanması 1856 yılında oldu. ⁽³⁷⁾ Bu tarihte Hamlin'le BOARD arasında eğitim stratejisine ilişkin görüş ayrılığı da su yüzüne çıkmıştı. Bir süre Avrupa ve Amerika'da dolaşan Hamlin 1860 yılında BOARD'dan ayrıldı ve kendini tümüyle Robert College'in kuruluş hazırlıklarına verdi. Aynı yıl Bebek İlahiyat Okulu da **(Bebek Seminary)** Merzifon'a taşındı. ⁽³⁸⁾ 1845 yılında, 3075 Dolarlık bir bütçe ile, ⁽³⁹⁾ misyoner maaşları dışındaki tüm giderlerini karşılayan Bebek Okulu, Amerikalı misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda açtıkları ilk ciddî orta öğretim kurumu sayılabilir. 1856 yılında tamamen bir ilahiyat okulu kimliği kazanana kadar, birtakım bilgilerin yanı sıra beceriler de kazandıran bir okul niteliğinde idi. Örneğin 1852 yılında okulun dört yıllık programında şu dersler yer alıyordu: Aritmetik, cebir, geometri, trigonometri. Aritmetik dışındaki tüm dersler İngilizce okutuluyordu. Coğrafya ve tarih İngilizce ve Ermenice'ydi. Felsefe (Eğitim Felsefesi ve Doğa Felsefesi), kimya, ekonomi politik, ahlâk felsefesi İngilizce okutulan derslerdi. Türkçe ve Ermenice yoğun bir şekilde okutuluyordu. İngilizce eğitiminin amacı, «öğrencilerin İngilizce olan ders kitaplarını izleyebilmelerini sağlamak ve istedikleri herhangi bir alanda öğrenimlerini sürdürmeleri-

ne olanak vermek» şeklinde tanımlanıyordu. ⁽⁴⁰⁾ Kuşkusuz bütün bunlara ek olarak yoğun bir ilahiyat eğitimi de veriliyordu.

Cyrus Hamlin bu okulda okutulmak üzere hazırladığı (Ermeni harfli Türkçe) bir matematik kitabını, kişisel dostu Maarif Nazırı Ahmet Vefik Efendi'ye takdim etmiş, o da kitabı Arap harfleriyle yayımlatarak Maarif müdürlüklerine dağıtmıştı. ⁽⁴¹⁾

Hamlin'in damgasını taşıyan Bebek Okulu'nun bir başka özelliği de öğrencilerin kendine yardım (self-help) ilkesi çerçevesinde üretici faaliyetlerde bulunmaları, böylelikle hem çeşitli alanlarda beceri kazanmaları hem de kendi öğrenim giderlerine katkıda bulunmalarıydı. İlerideki yıllarda başka bazı Amerikan misyoner okullarında da görülecek olan bu üretici faaliyetleri, Hamlin 1854 yılında şöyle savunuyordu: ⁽⁴²⁾ «Bu girişimin (un değirmeni ve ekmek fabrikası) amaçları şunlardır:

- Öğrencilere giderlerini karşılayabilecek bir istihdam alanı sağlamak.
- Ayrıca on öğrencinin burdan sağlanan gelirle okutulmasına olanak vermek.
- Gençlere mekanik zanaatlar ve endüstri alışkanlıkları kazandırmak.»

Dış ilişkiler sekreteri Rufus Anderson, Hamlin'e ne kadar kızsın yeri. Din adamı yetiştirmek üzere kurulan bu okuldan mezun olanların pek çoğu iş hayatına atılıyor, diğerleri de ya öğretmenlik ya da başka itibarlı meslekleri tercih ediyorlardı. Arada bir din adamı da çıkıyordu. ⁽⁴³⁾ BOARD belki de özellikle bu nedenle okulu 1860 yılında Merzifon'a nakletme

kararı aldı; ⁽⁴⁴⁾ bu tür diri adamı yetiştiren okulların bundan böyle, Merzifon, Harput, Mardin ve Maraş gibi iç bölgelerde açılmasını tercih etti. Bebek Okulu'nun serencamını izledikten sonra, insan, İngilizceyi yasaklamaya çalışan Rufus Anderson'a hak vermezlik edemiyor!

Sonraki yıllarda Anadolu'nun içlerinde açılan ilahiyat okullarında, Hamlin'in okulunun dinamizmini bulmak olanaklı değildi. Herşeyden önce bu okullardaki öğrenim dili İngilizce değil, Türkçe ve Ermenice idi. Programlarda ise din derslerine çok daha fazla ağırlık veriliyordu. Örneğin 1860 ders yılında faaliyete geçen Harput İlahiyat Okulu'nda, o yıl 25 öğrenci okuyordu. ⁽⁴⁵⁾ Dört yıllık öğrenim süresince «dinî ve pratik bir eğitim vermek» hedefleniyor, pozitif bilimlerden yalnızca matematik okutuluyordu. ⁽⁴⁶⁾

Bu okullara kabul edilmek için okuma-yazma bilmekle, dört işlemi yapabilmekten başka koşul aranmıyor, ancak «dinsel çalışmaya daha yatkın» oldukları gerekçesiyle 25-35 yaşları arasındaki erkekler tercih ediliyordu. ⁽⁴⁷⁾

Amerikalı misyonerler 1832 yılında İstanbul'da William Goodell'in evinde açtıkları ilk kız okulundan başlayarak, **cins-i lâtif**'in eğitimine önem verdiler. Daha doğru bir anlatımla, o yıllarda lâtif cins, okula ve öğrenime ilgi göstermeye, heves etmeye başladı. Dolayısıyla 1870 yılına gelindiğinde dokuz adet orta dereceli kız okulu kurulmuştu. ⁽⁴⁸⁾

Sırasıyla Pera, Bebek ve Hasköy'de faaliyet gösteren İstanbul'daki kız okulu, Bebek Okulu ile birlikte 1860 yılında içerilere (Merzifon) taşınmıştı. Bunun gibi, Merzifon, Antep, Maraş, Bitlis, Erzincan, Harput

ve Mardin'de yatılı kız okulları açıldı. Bu okulların amacı ikiliydi: Bir kere genel amaç kızların eğitimini artırmaktı, özel amaç ise bayan öğretmenlerin yetişmesine katkıda bulunmak, hiç değilse yerli misyoner yardımcılarına ve yerli öğretmenlere «okumuş eşler» yetiştirmekti. ⁽⁴⁹⁾ Kabul şartları olarak okuma-yazma bilmenin ve dört işlemi yapabilmenin yeterli olduğu bu kız okulları aslında misyonerlerin «**common schools**» dediği ilk okulların devamı niteliğinde idi. Eğitim süresi üç yıl olan bu okullarda okutulan dersler de bunların niteliği hakkında bir fikir verecektir. Bu okullarda eğitim ana dillerde, yani Türkçe ve Ermenice idi. Orta dereceli kız okullarının birinci sınıflarında, İncil Okuma, Aritmetik, Ermenice Gramer, Coğrafya, Yazı, Müzik ve Kompozisyon; ikinci sınıflarında İncil Okuma, Aritmetik, Ermeni Coğrafyası, Müzik, Kompozisyon, Fizyoloji, Astronomi; üçüncü sınıflarında ise İncil Okuma, Aritmetik Ermeni Coğrafyası, Müzik, Kompozisyon, Tarih ve Teoloji okutuluyordu. ⁽⁵⁰⁾

Bu okulların yatılı olmasının başlıca nedeni de, değişik kent ve kasabalardan bir ya da iki öğrenci seçilerek, bu eğitim görmüş kızların etkisini mümkün olduğu kadar geniş alanlara yaymak düşüncesi idi. Nitekim bu okullarda okuyan ya da mezun olan kızlar aracılığıyla bir tür halk eğitimi programları da yürütülmüştür. Örneğin 1862 yılında Maraş'ta kız öğrenciler kendi okul saatleri dışında, ders başına çok cüz'i bir ücret karşılığında 200 kadar yetişkin kadını eğitmişlerdir. ⁽⁵¹⁾

Misyonerlerin gözetimindeki ilkokullar ise okuma yazma ve dört işlemi öğretmek amacıyla kurulmuş okullardır. 1870 yılında tüm Anadolu'da (İstanbul da-

hil) böyle 220 ilkokul ve buralarda okuyan 5617 öğrenci bulunuyordu.

Bir yandan Protestan cemaatin gelişmesi bir yandan da okul ve öğrenci sayısının artışı matbaadan beklenenleri de doğal olarak artırıyordu. 1833 yılında Malta'dan İzmir'e taşındığını daha önce belirttiğimiz matbaa ise hani harıl çalışıyordu. Aslında 1844 yılında Rumlara yönelik faaliyetler durdurulduktan sonra İzmir İstasyonu'nun asıl ve önemli işi —1853 yılına kadar— matbaaya destek vermek oldu. Gerek matbaanın gerekse genel olarak basım ve yayım faaliyetlerinin çalışma ilkelerini belirlemek üzere 1839 ve 1841 yıllarında yerli unsurların (Protestan cemaat ile öğretmen, papaz, vaiz gibi yerli yardımcılar) görüşünün alınması, yayın kuruluna sunulmadan önce müsveddelerin her istasyon tarafından görülüp onaylanması, öncelik misyon matbaasında olmakla birlikte, yabancı matbaalarda da kitap ve broşür bastırılabilmesi karara bağlanmıştı. ⁽⁵²⁾ 1841 yılında alınan kararlarla ise, yayımlanacak kitaplar üzerindeki son söz hakkı ve yetkisi tek tek misyon istasyonlarına devredildi. Bir istasyonla «Yayın Komitesi» arasında çıkabilecek görüş ayrılıklarında Türkiye Misyonu'nun hakemliğine başvurulması öngörülüyor ve yabancı matbaalardan yararlanabilmek için en az iki istasyonun onayının alınması karara bağlanıyordu. ⁽⁵³⁾

İzmir matbaasının makine parkı (üç makinesi vardı), hurufatı, mücellithanesi ve malzeme stokuyla malî portesi daha 1840 yılında 10.000 Dolar'ı bulmuştu. ⁽⁵⁴⁾

İzmir'de 1840-1852 yılları arasındaki yayım faaliyetinin nicelik boyutları Tablo-2'den izlenebilir: ⁽⁵⁵⁾

**Tablo-2: Amerikan. Misyoner Matbaasının
Üretimi (1840- 1852)**

Yıl	Dili	Kitap/Risale Sayısı	Top. Baskı Sayısı	Top. Sayfa Sayısı
1840	Ermenice	8	34.000	2.340.000
	Ermeni Harfli Türkçe	1	8.000	3.868.000
	Rumca	7	36.500	1.780.000
1841	Ermenice	15	42.500	4.147.200
	Ermeni harfli Türkçe	1	3.000	—
	Rumca	21	100.400	10.418.400
1844	Ermenice	11	—	—
	Ermeni harfli Türkçe	10	—	—
	Bulgarca	1	—	—
1845	Ermenice	9	9.500	1.123.000
	Ermeni harfli Türkçe	5	8.000	1.056.000
1846	Ermenice	11	12.500	—
	Ermeni harfli Türkçe	3	3.000	—
	İbranice (Ladino)	1	5.000	—
1847	Ermenice	7	9.000	2.318.000
	Ermeni harfli Türkçe	5	5.000	682.000
	İbranice (Ladino)	1	5.000	3.780.000
	Rumca	1	3.000	504.000
1849	Ermenice	4	5.000	2.920.000
	Ermeni harfli Türkçe	4	4.000	370.000
1852	Ermenice	13	33.500	6.374.500
	İbranice (Ladino)	3	5.000	304.000

Kaynak: 1840 yılı için: **ABCFM Arşivi**, Seri ABC: 16: 7: 1, Vol. 6, No- 6;
1841 yılı için: **ABCFM Arşivi**, Seri ABC: 16: 7: 1, Vol. 3, No. 55;
1844 yılı için: **ABCFM Arşivi**, Seri ABC: 16: 7: 1, Vol. 2, No. 123;
1845 yılı için: **Annual Report of the ABCFM for 1845**, Boston
T.R. Marvin and Son, 1846, s. 100;
1846 yılı için: **ABCFM Arşivi**, Seri ABC: 16: 7: 1, Vol. 8, No. 34;
1847 yılı için: **ABCFM Arşivi**, Seri ABC: 16: 7: 1, Vol. 9, No. 3;
1849 yılı için: **ABCFM Arşivi**, Seri ABC: 16: 7: 1, Vol. 9, No. 5;
1852 yılı için: **ABCFM Arşivi**, Seri ABC: 16: 7: 1, Vol. 9, No. 13.

İzmir'deki matbaada, 1833-1853 arasındaki yaklaşık 20 yıllık sürede toplam 20 milyon sayfayı bulan yayın gerçekleştirildi. ⁽⁵⁶⁾ Bu, 100 sayfayı aşan herhangi bir yayımı bir cilt sayan ⁽⁵⁷⁾ misyonerlere göre tam 200.000 cilt basılı malzeme demektir. Tirajın ortalama 1000 olduğu kabul edilirse 200 dolaylarında yayın demektir ki İbrahim Müteferrika'dan (1729) Tanzimat'a (1839) kadar bizde yayımlanan kitapların sayısının 500'ü aşmadığı düşünülürse, işin boyutları daha iyi anlaşılabilir.

1830'lu yıllarda 100-150 kitapla nüvesi oluşturulan misyoner kitaplıkları da gelişmiş, Türkiye Misyonu kitaplığı 1840 yılında 224, 1850 yılında 3265 kitap içeren bir kütüphane halini almıştı. ⁽⁵⁸⁾

Amerikalı misyonerlerin merkez üssünün İstanbul'da, matbaanın ise İzmir'de bulunması birtakım güçlüklerle yol açıyordu. İlk kez 1844 yılı başında matbaanın da İstanbul'a taşınması fikri tartışılmaya başlandı. ⁽⁵⁹⁾ Konu, birkaç yıl içinde olgunlaştı ve Türkiye Misyonu'nun 1852 Yıllık Toplantısı'nda, «...eskiden olduğu gibi siyasal sakınca kalmadığı..» ve «..başkentle İmparatorluğun diğer bölgeleri arasındaki ilişki ve eşgüdümün en iyi şekilde ancak İstanbul'dan sağlanabileceği» gibi gerekçelerle, matbaanın İstanbul'a taşınması kararlaştırıldı. ⁽⁶⁰⁾

İstanbul'a taşınmasıyla Amerikan misyoner matbaasının günümüze ulaşan tarihinde yepyeni bir evre başlamış oluyordu. Matbaa ilkin Pera'da bir binaya yerleşti. Daha sonra ise İstanbul yakasına taşındı. 1872 yılında Rıza Paşa Yokuşu'ndaki, (Vasıf Çınar Cad.), bugün de varolan bina inşa ettirilerek buraya yerleştirildi. ⁽⁶¹⁾

1840-1863 yılları arasında Modern Ermenice, Ermeni harfli Türkçe, Grek harfli Türkçe, Kürtçe, Bulgarca, Türkçe ve Ladino (İspanyol Yahudicesi) dillerinde yayımlanan yalnızca kutsal kitap sayısı 160.000'i aşıyordu. Yayımlanan ve dağıtılan bu kitapların 100.000 cildi **British and Foreign Bible Society**, 54.000 cildi **American Bible Society**, 7000 cildi ise American Tract Society tarafından finanse edilmişti. Ayrıca New-York ve Londra'da basılmış 15.500 cilt kutsal kitap da ABCFM kanalıyla dağıtılmıştı. ⁽⁶²⁾ Buradan da anlaşıldığı gibi, dinsel yayım faaliyetlerine ABCFM dışında çeşitli kuruluşlar katkıda bulunuyordu, örneğin 1860 yılında çeşitli kuruluşlardan sağlanan yardım tutarları şöyle idi: ⁽⁶³⁾

ABCFM	4440	Dolar
British and Foreign Bible Soc.	3257	»
American Bible Soc.	2036	»
American Tract Soc.	1766	»
London Religious Tract Soc.	1305	»
TOPLAM	12.804	

ABCFM dışındaki kuruluşların her zaman bu kadar cömert olduklarını sanmak yanlış olur. Örneğin 1843 yılında bu örgütlerin misyoner matbaasının giderlerine katılma oranı %38, 1844 yılında ise yalnızca %23 olmuştur. ⁽⁶⁴⁾

Basım ve yayım faaliyeti pahalı bir işti ve giderlerin ancak üçte biri satışlardan karşılanabiliyordu. ⁽⁶⁵⁾ Dolayısıyla yukardaki türden katkılar hem gerekliydi hem de şükranla karşılanıyordu!

1850'li yılların sonundan itibaren, yani Protestan cemaatindeki gelişmelere ve okullaşmaya paralel ola-

rak basım ve yayım faaliyeti de giderek canlandı. 1857 tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre: ⁽⁶⁶⁾

- Kitaba olan talep artmaktadır. Bunun bir nedeni bireysel uyanışın daha geniş alanlara yayılmasıdır. Diğer nedeni ise Protestanlığı kabul edenlerin yeni dinlerine ve genel olarak bilgiye saygılarının artışıdır.
- 1856 yılında İstanbul deposundan 19.639 adet kitap ve dinî broşür gönderilmiştir. Bir sonraki yılın (1857) ilk üç ayında gönderilen yayının miktarı 8033 olmuştur. Aynı şekilde 1856 yılında yayımlanan kitap/broşür adedinin önceki yıllardan fazla olmasına rağmen, talebi bütünüle karşılamak mümkün olmamıştır.

Görüldüğü gibi yayımcılık da hızlı bir gelişme içine girmiştir. Matbaanın 1872 yılında yeni ve modern binasına taşınmasıyla başlayan yeni dönemi ise bir sonraki bölümde izleyeceğiz.

İSTİKAMET AĞRI DAĞI!

Amerikalı misyonerlerin Anadolu'daki faaliyetlerinde 1850'lerde başlayan canlanma ve hareketlenme hem örgütsel yapıyı geliştirmeyi ,hem de yerel unsurlarla (Protestan cemaat) ilişkileri yeni esaslara bağlamayı gerektiriyordu. Ancak o zaman yerleşme tamamlanmış, işler yoluna konmuş olabilirdi. Gerçekten de incelenen dönemin (1840-1870) ilk on beş yılı yayılma, ikinci on beş yılı ise yerleşme, örgütlenme dönemi şeklinde nitelenebilir.

1839 yılında beş olan toplam misyoner istasyonu sayısı, 1870 yılında 17'yi bulmuş, bunlara bağlı uç-istasyonların sayısı ise 180'i aşmıştı. Yayılma, İstanbul'u üs ya da çıkış noktası olarak almak suretiyle Batı'dan Doğu'ya doğru olmuştu. Gerçekten de İstanbul'un, tüm faaliyetlerin koordine edildiği bir merkez olarak misyonerler açısından ortaya koyduğu önemi, daha 1844 tarihli bir belgeden ⁽⁶⁷⁾ açıklıkla görmek mümkündür. Buna göre, İstanbul, nüfusu, İmparatorluğun en büyük metropolü olması, ülkedeki bütün büyük atılımların buradan kaynaklanması ve böylesine büyük bir kentin misyonerlere büyük kamufraj olanakları sağlaması gibi gerekçelerle tercih edilen bir kent oluyordu. Ayrıca «kentteki Ermeniler'in ülkenin diğer bölgelerindeki Ermeniler'den daha akıllı, daha münevver ve daha az yobaz olmaları», ülkenin her yanından Ermenilerin iş nedeniyle buraya uğramaları, iç bölgelerdeki Osmanlı Paşaları'nın pek çoğunun İstanbul'daki Ermeni sarrafların eline bakması vb. gerekçeler de kentin misyoner faaliyetleri açısından önemini artırıyordu.

İşte bu İstanbul'u üs tutarak 1839 yılına kadar İzmir, Bursa, Trabzon'da misyon istasyonları kurulmuştur. 1839'un Eylül'ünde Misyoner Jackson istasyon kurma çalışmaları için Trabzon'dan Erzurum'a hareket ediyordu. ⁽⁶⁸⁾ O zamanki adıyla Türkiye Misyonu'nun 1850 yılı «Yıllık Toplantısında Tokat, Sivas, Amasya ve Merzifon'un Trabzon; Harput, Muş, Bitlis ve Van'ın Erzurum İstasyonlarınca yakından izlenmesi ve Kayseri ile Tarsus'a da önem verilmesi kararlaştırılıyordu. ⁽⁶⁹⁾ Antep, misyoner tabiriyle 1848 yılında «işgal edilmişti» **(occupied)**. Musul 1850'de, Arapkir 1853'te, Tokat ve Kayseri 1854'te, Maraş, Ha-

lep, Sivas ve Harput 1855'te, Urfa, Antakya ve İzmit 1856'da, Musul ve Diyarbakır 1857'de, Mardin, Bitlis ve Edirne 1858'de, Adana ise 1863'te bir biri ardı sıra «işgal edildi» yani buralarda birer misyoner istasyonu kuruldu. (70)

Merkezî Türkiye Misyonu ya da önceki adıyla Güney Ermenistan Misyonu'nun en önemli istasyonu ve pây-i tahtı Antep (Ayıntab) kentinin işgal edilmiş öyküsü, misyoner yayılmasının aşamalarını, hızını ve gücünü sergilemesi bakımından ilginç olabilir. Bir arşiv belgesinden şimdi bu öyküyü özetleyelim: (71)

Antep'e ayak basan ilk Amerikalı misyonerler, 1830 yılında Bağdat'a giderken kente uğrayan Parnell, Hamilton ve Newman oldu. Bu misyonerler kentte 1819 St. Petersburg baskısı Ermeni harfli Türkçe İnciller dağıttılar. Sonraki yıllarda da bu kente İzmir'den pek çok kutsal yayın gönderildi. Dr. Azariah Smith 1844 Kasım'ında kentte bir yandan dinsel kitapların satışını yaptı, bir yandan da Ermenice öğrenmeye çalıştı. 1847 yılında Boston'daki Ermeni cemaati, Misyoner Van Lennep'in Antep'e gönderilmesini BOARD'a tavsiye etti. Tavsiyeye Uyuldu; 28 Mart 1848'de Van Lennep Antep'e ayak bastı ve ilk iş olarak 12 üyesi olan bir Protestan kilisesi oluşturuldu. Bu arada yerel ruhbanın ve yerel yöneticilerin çeşitli engelleriyle karşılaşıldı. Misyoner Thomas Johnston, kent dışına sürüldü. 1848 Kasım'ında, yani kuruluşundan 7-8 ay sonra Antep Protestan Kilisesi'nin 86 üyesi bulunuyordu. Aynı yıl, kitap ve yardım parası olarak Antep için ayrılmış 58 Dolar'lık bir bütçe söz konusuydu. Bir yıl sonra bu bütçe 150 Dolar'a çıktı. 1850 yılından itibaren eğitim alanında çeşitli girişimler başladı. Bebek ilahiyat Okulu'ndan bir öğretmen getirildi. Yıl

sonunda üç öğretmeni ve 114 öğrencisiyle bir ilkokul, bir öğretmeni ve 14 öğrencisiyle bir ortaokul faaliyete geçmişti. Diyarbakır, Maraş, Urfa, Kilis gibi yerlere düzenli ziyaretler yapılıyordu. 1851 yılında istasyonun bütçesi 200 Dolar'ı aşmıştı. 1852 yılında Misyoner Schneider, Misyoner Crane ve Dr. Smith eşleriyle birlikte Antep'e gönderildiler. Dördü Amerikalıların çocukları olmak üzere 18 öğrencisi olan bir lise öğrenime açıldı. İlkokulda 200'e yakın öğrenci vardı ve bunun 120'si Ermeni çocuklarıydı. Kilis, Adana, Maraş, Urfa, Adıyaman gibi yerlerle düzenli ilişkiler kuruldu. Bu arada istasyonun bütçesi 2000 Dolar'ı aşmıştı.

1860 yılına gelindiğinde beş istasyonu, 20 uç-istasyonu ile Merkezî Türkiye Misyonu'nun başkenti Antep olmuştu. Bölgedeki 12 Protestan kilisesine kayıtlı üyelerin sayısı 600'ü bulmuştu. Bölgedeki Protestan cemaatin toplam sayısı da 3690'ı geçmişti. Yörede 26 okul ve buralarda okuyan 567'si kız, 1365 öğrenci bulunuyordu. Bölgedeki Amerikan kolonisinin sayısı sekizi misyoner olmak üzere, 16'yı bulmuştu. ⁽⁷²⁾

Doğal olarak bu hızlı gelişme, işgal edilen tüm alanın misyonlar arasında yeniden bölünmesini zorunlu kılıyordu. Daha önce gördüğümüz gibi, Anadolu'daki faaliyetin esas olarak Ermeni'leri kapsayacağı kesinlik kazanınca, daha önce Batı Türkiye (**Western Turkey**) Misyonu olan misyonun adı Ermeni Misyonu'na (**Armenian Mission**) dönüştürülmüştü. Aynı şey İmparatorluk içindeki öteki misyonlar için de söz konusuydu. Bulgar Misyonu, Asur Misyonu (Diyarbakır ve çevresi), Nasturî Misyonu (Doğu Anadolu'nun dağlık yöreleri), Suriye Misyonu gibi...

1856 yılında Ermeni Misyonu kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Yahudilere yönelik faali-

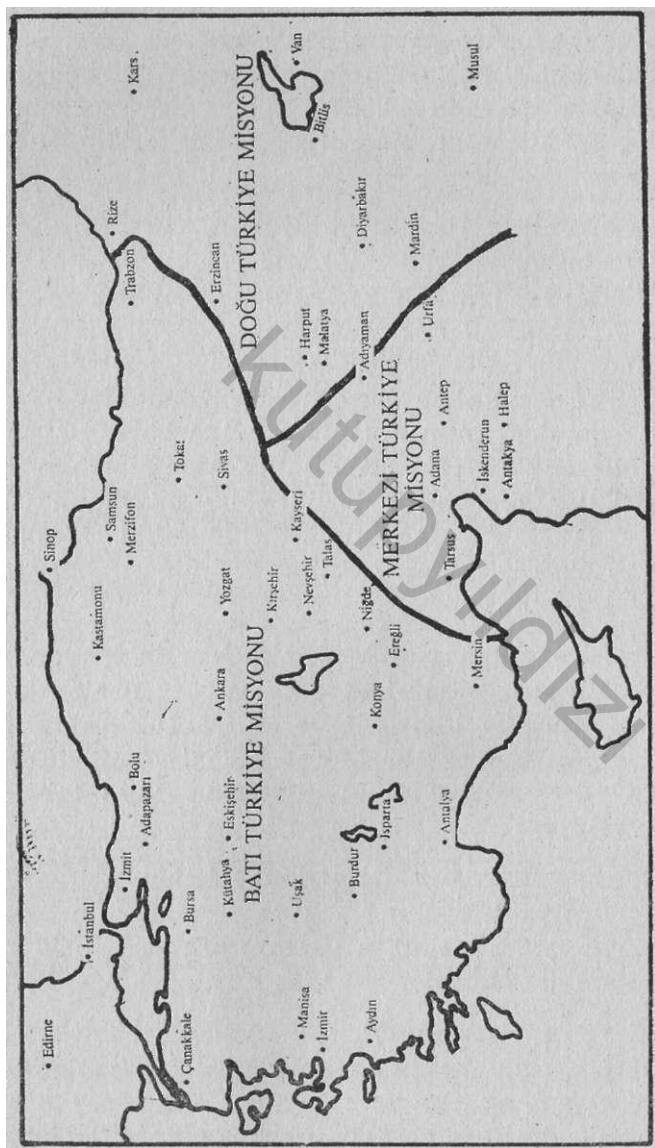
yetler de, daha önce Rumlara yönelik faaliyetlerde olduğu gibi, durdurulmuştu. Yeni ayırımı göre, Güney Ermenistan Misyonu Antep, Maraş Antakya; Kuzey Ermenistan Misyonu ise İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Tokat, Sivas, Kayseri, Arapkir ve Harput'dan oluşuyordu.

1860 yılında Harput'da yapılan yıllık toplantıda ise Ermenilere yönelik misyoner faaliyetlerinin (yani Anadolu'daki tüm faaliyetlerin) üç misyon çerçevesinde yürütülmesi kararlaştırıldı. ⁽⁷³⁾ Yüzyılın sonuna kadar bir daha değişmeyecek olan bu bölünmeye göre (Bkz. Harita), kabaca Trabzon'dan Mersin'e çekilecek bir doğrunun Batısında kalan bölge Batı Türkiye Misyonu'nu oluşturuyordu. Zaman zaman bazı değişiklikler geçirmekle birlikte, bu misyonun istasyonları (1870 yılında) şunlardı: İstanbul, Merzifon, İzmit, Kayseri, Bursa, Manisa, ve, Sivas. Misyonun pây-i tahtı İstanbul'du.

Sivas'ın güneyinde Mersin'e, Mersin'den de Halep'e çekilen doğrular içinde kalan üçgen alanda ise Merkezî Türkiye Misyonu yer alıyordu. Antep, Halep, Adana, Antakya ve Maraş bu misyonun 1870 yılındaki istasyonlarıydı. Bu misyonun pây-i tahtı ise Antep kentiydi.

Bu iki misyonun Doğusunda kalan alanlar ise Doğu Türkiye Misyonu ile kapsanıyordu. Bu misyonun pây-i tahtı Harput'tu ve 1870 yılındaki belli başlı istasyonları Harput, Bitlis, Erzurum ve Mardin'di.

Misyoner Cyrus Hamlin, BOARD'a yazdığı 14 Kasım 1858 tarihli mektupta, misyoner faaliyetlerinden ne anladığını anlatır ve misyonerlerin görev yaparken özerk olmaları gerektiğini vurgular. ⁽⁷⁴⁾ Gerçek-

ten de misyonerler oldukça özerk ve demokratik bir yapı içinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. ⁽⁷⁵⁾ özerklikleri .politik ve yönetsel kararları —kuşkusuz belirli sınırlar içinde— bizzat kendilerinin üretmesinden ve uygulamasından; demokratiklikleri ise, bu kararları ve belirli görevlere getirilecek kişileri seçimle belirlemelerinden gelmektedir. 1860 yılındaki yeniden yapılanmadan sonra, Anadolu'da faaliyet gösteren her üç misyon da tüzük (**constitution**), yönetmelik (**by-law**) ve tartışma/karar alma kurallarını (**parliamentary procedures**) yeniden saptamışlar ve yüzyılın sonuna kadar da bu çerçevede faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Bunlardan Doğu Türkiye Misyonu'nun 7 Haziran 1861 tarihinde Harput'da yapılan toplantısında onaylanan tüzük, yönetmelik ve tartışma kurallarını bir örnek olmak üzere biraz daha yakından inceleyebiliriz. ⁽⁷⁶⁾

Adı geçen misyonun tüzüğü başlıca dört bölüm ve 23 maddeden oluşmaktadır. Birinci bölümde misyonun adı, belli başlı görevlileri belirlenmektedir. Bir misyonun en üst düzey görevlisi sekreteridir (**clerk**). Aynı şekilde istasyonların da sekreterleri vardır.

İkinci bölüm çeşitli görevleri tanımlamaktadır. Üçüncü bölümde her misyonun ve istasyonun tutması gerekli kayıtlar ve bunların yerine getiriliş biçimleri düzenlenmektedir. Dördüncü bölümde ise, politikaların üretildiği, kararların alındığı yıllık toplantıların toplanma, çalışma, karar alma kuralları belirlenmektedir. Buna göre örneğin yıllık toplantılara üçten fazla misyonere sahip olan istasyonlar iki, diğerlerinin birer misyonerle katılacağı hükme bağlanmaktadır.

Yıllık toplantıda seçimle iş başına gelecek görevliler, bütçenin hazırlanma ve onaylanma biçimi, bütçe ve tüzükte yapılacak değişiklikler konusundaki kurallar ayrıntılı bir biçimde saptanmaktadır.

İkisi bir arada 29 maddeden oluşan yönetmelik ve tartışma/karar alma kuralları ise, toplantılarda konuşma ve oy verme hakkı, uyulması gereken kurallar, yıllık toplantılarda yapılması gerekli işler ve uyulması gerekli formaliteler, komisyonların seçimine ve çalışmalarına ilişkin bilgilerle, yıllık toplantıyı yönetecek başkanın görevleri, yetkileri ve uyması gereken kurallar, yıllık toplantılarda yapılması gerekli işler ve uyulması gerekli formaliteler, komisyonların seçimine ve çalışmalarına ilişkin bilgilerle, yıllık toplantıyı yönetecek başkanın görevleri, yetkileri ve uyması gereken kurallar, oylama ve tartışma süreçleri gibi pek çok konu ayrıntılı bir biçimde belirlenmiştir. Böylelikle hem oyunun kuralları saptanmış, hem de demokratik bir katılmanın gerekleri yerine getirilmiş olmaktadır.

İlerde göreceğimiz gibi, okulların yönetiminde önemli bir yeri olan mütevelli heyetlerinin yetkileri bu tüzükte belirlendiği gibi, yıllık toplantıda seçilen en önemli komisyondan ikisi olan Eğitim ve Matbaa komisyonları, eğitim ve basım işlerini bu tüzük ve yönetmeliklere göre yürütmektedirler. Ayrıca eğitim ve yayın alanında istasyonlar arasında çıkabilecek görüş ayrılıkları da misyonun nihaî kararma göre, demokratik bir biçimde sonuçlandırılıyordu. Öte yandan, basım işlerinde asıl karar mercii istasyonlar oluyordu. Yazılacak ya da çevrilecek kitap ve broşürler ise esas olarak istasyonların kararına göre belirleniyordu.

İncelediğimiz dönem sonunda (1870) Anadolu'daki üç misyonun bünyesinde yer alan istasyonlarda 35 misyoner görev yapıyordu. Bu misyonerlerin büyük bir çoğunluğu artık Anadolu'daki ikinci ve hatta üçüncü kuşak Amerikalı misyonerlerdi. Sosyal köken, eğitim gibi özellikleri açısından belki kendilerinden önce gelenlerden pek farklı değillerdi ama onlar kadar «âlim» de değillerdi. Goodell, Dwight, Schauffler gibi ağır toplar ülkelerine dönmüş bunların yerine örneğin Dwight ve Schauffler'in çocukları geçmişti.

1840-1870 yılları arasında Anadolu'da görev yapan misyonerlerle bunların alana çıkış ve ayrılış tarihleri aşağıdaki gibidir: (77)

Adı	Alana Giriş Tarihi	Ayrılış Tarihi
Henry J. Van Lennep	1840	
George W. Wood	1842	1850
Edwin E. Bliss	1843	
Azariah Smith (Hekim)	1843	1851 (ölüm)
John S. Everett	1845	1856 (ölüm)
Isaac G. Bliss	1846	1856
Josiah Peabody	1841	
Edward M. Dodd	1849	
Justin W. Parsons	1850	
Oliver Crane	1849	
George W. Dunmore	1851	1861
Joseph W. Sutphen	1852	1852 (ölüm)
Homer B. Morgan	1852	
Andrew T. Pratt	1843	
George B. Nutting	1853	
Alfred G. Beebe	1854	1859
George A. Perkins	1854	1859

Jackson G. Coffing	1857	
George H. White	1857	
Alvin B. Goodale	1860	
Zenas Goss	1860	
William F. Williams	1849	
Dwight W. Marsh	1850	
Henry Lobdell	1852	1855 (ölüm)
Augustus Walker	1853	
George C Knapp	1856	
Lysander T. Burbank	1860	
Wilson A. Farnsworth	1853	
William Clark	1853	1859
Jasper N. Ball	1853	
Sanford Richardson	1854	
Edwin Goodell	1854	1855
Benjamin Parsons	1854	1859
Alexander R. Plumer	1855	1859
Ira F. Pettibone	1855	
Orson P. Allen	1855	
George A. Pollard	1856	
Tillman C. Trowbridge	1856	
Crosby H. Wheeler	1857	
Charles F. Morse	1857	
Oliver W. Winchester	1857	
Theodore L. Byington	1858	
William Hutchison	1858	1859
William W. Meriam	1859	
Joseph K. Greene	1859	
James F. Clark	1859	
Herman N. Barnum	1859	
George F. Herrick	1859	
William F. Arms	1860	
William W. Livingstone	1860	
Fayette Jewett (Hekim)	1853	

Henry S. West (Hekim)	1859
David H. Nutting (Hekim)	1854
Henry B. Haskell (Hekim)	1856
John F. Smith	1863
Henry T. Perry	1866
Theodore A. Baldwin	1868
Charles C. Tracy	1867
Lyman Bartlett	1867
Henry Otis Dwight	1867
John E. Pierce	1868
Milan H. Hitchcock	1869
Edward Biggs	1869
J.O. Barrows	1869
Giles F. Montgomery	1863
L.H. Adams	1865
Henry Marden	1869
Moses P. Parmelee	1863
Henry S. Barnum	1867
A.N. Andrus	1868
R.M. Cole	1868
George C. Raynolds	1869

Sayıları artan misyonerlerle, cemaatleri —yavaş da olsa— büyüyen yerli Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler de 1860'lı yılların başında önem kazanmıştı. Amerikalı misyonerler genel olarak tüm Hıristiyan mezheplerin yöneticileri ve özellikle de Ermeni Patrikliği ile sürekli sürtüşme halindeydiler. Konumları ve işlevlerinin ışığında bunu doğal karşılamak gerekir. Ancak misyonerler ebeliğini ve vaftiz babalığını yaptıkları —benzetme hoş görülürse— kendi «tüp bebekleri» Ermeni Protestan cemaati ile de sürtüşmekten geri kalmıyorlardı. Bu çatışmanın temel nedeni büyüyen, güçlenen Ermeni Protestan cemaat-

tinin kilise, eğitim vb. kendisini ilgilendiren konularda —doğal olarak— daha fazla söz hakkı ve karar verme yetkisi istemesi, Amerikalıların ise bu alandaki egemen konumlarını terk etmek istemeyişleriydi. 1860'lı yıllarda doruk noktasına çıkan bu sürtüşmenin ilk örnekleri daha önceki yıllarda görülmeye başlamıştı. Örneğin 1845 yılında Misyoner Dwight «çok gizli» ni-telemesi taşıyan bir mektubunda, Dr. Senekerim adlı, ABD'de eğitim görmüş bir Protestan Ermeni'nin, «Niye Amerikalılara gidiyorsunuz? Bize gelin, eğitiminizi biz sağlayalım.» şeklinde halk arasında ajitasyon yaptığımı yazıyor ve bundan yakmıyordu. ⁽⁷⁸⁾ Bu tür sürtüşmelerin nedenleri ve aldığı biçimler çeşitlidir. Eğitimin yeterli oluşu ya da olmayışı, yerli yardımcılarının maaşlarının azlığı ya da çokluğu, bir şapelin mülkiyetinin kime ait olacağı gibi konular büyük tartışmalara neden olabilmekteydi. Bu tartışmaların tek hakemi ise ABD'deki kiliseler ve Protestan kamuoyu idi. ⁽⁷⁹⁾

Anadolu'daki Protestan kiliselerin organizasyonu konusunda, tek tek kiliseler arasında irtibat olmadığı gerekçesiyle yakınmalar oluyordu. Bunun bir bakıma önlemi, Ermeni Protestan Bölge Birlikleri yoluyla alındı. Çeşitli bölgelerin farklı adlar altında, (Bithynian Evangelical Union ya da Central Turkey Evangelical Union), Bitinya Protestan Birliği ya da Merkezi Türkiye Protestan Birliği gibi, ülkedeki tüm birlikleri bir çatı altında toplayan Türkiye Protestan Kiliseleri Merkez Birliği (Central Union of the Evangelical Churches in Turkey) ile yatay ve dikey bir örgütlenme gerçekleştirilmişti.

Misyonerlerin kiliselerle olan ilişkileri de önde gelen yakınma konularındandı. Yerli ahali, daha doğrusu yerli önderler, «misyonerler kiliselerimiz üzerin-

de sınırsız yetki kullanıyorlar» diye şikâyet ediyorlardı. ⁽⁸⁰⁾ Bir başka şikâyet konusu da Amerikalılarca verilen eğitimin yetersizliği idi. ⁽⁸¹⁾ Öte yandan misyonerler, «bizim amacımız uygarlık götürmek ya da ileri düzeyde eğitim sağlamak değildir, biz ruhları kurtarmakla **(saving souls)** görevliyiz» diyerek kendilerini savunuyorlardı. ⁽⁸²⁾ Aslında işin özü parayı verenin düdüğü çalıp çalamayacağı sorunu idi. Misyonerlerin eğitim konusundaki çağdaş olmayan tutumları zamanla değişti çünkü hayatın gerçekleriyle bağdaşmıyordu; yerli unsurlar ise daha fazla para verdikleri ölçüde daha fazla düdüğü çaldılar. Bir belgeye göre, Amerikalılar bu konuya kendi açılarından şöyle bakıyorlardı: ⁽⁸³⁾

- Amerikalı misyonerlerin işi büyük ölçüde manevîdir.
- Misyonerlerle Protestan kiliseleri arasındaki ilişkide misyonerler bu kiliselerin manevî babalarıdır ve bu kiliselerin papazlarıyla eşit konuma sahiptirler.
- Misyonerler Amerikan kiliselerince sağlanan önemli miktarlardaki parayı harcayarak ve çeşitli faaliyetleri gerçekleştirerek BOARD'ca belirlenmiş büyük bir harekât planını yürütmekle yükümlüdürler. Bu amaca tahsis edilen para, kitap çeviri ve basımında, kilise ya da okul binalarının satın alınması ya da kiralanmasında, yerli yardımcılarının istihdamında ve mevcut kiliselere yardım için kullanılır.
- Misyonerler yerli unsurlara her konuda danışır, ancak **«ne yapılacağına onlar karar verirler»**.
- Bu ülkedeki Protestan kiliselerin organizasyonunu Amerikalı misyonerlerce yapılmıştır ve bu

kiliselerin bağımsız olabilmeleri için gerekli önlemler alınmıştır.

- Bu kiliselere ilişkin olarak misyonerlerin söz hakkına sahip oldukları tek konu, BOARD bütçesinden yapılan yardımın nasıl harcanacağıdır.
- Bu ülkedeki ilkokulların tüm masraflarının yaklaşık 4/5 ya da 9/10'u BOARD tarafından karşılanmaktadır.

Kimi can alıcı noktalarını özetleyerek aktardığımız söz konusu rapor, düdüğü ancak parayı verenin çalabileceğini açıkça gözler önüne sermektedir. Ancak bu durum zamanla değişmiştir. Bu raporun yazıldığı tarihten yaklaşık on yıl sonra (1869'da) örneğin Doğu Türkiye Misyonu'ndaki 17 kiliseden 8'i ABCFM'den hiçbir yardım almadan kendi giderlerini kendisi karşılayabiliyordu. Aynı şekilde bu kiliselerin papaz ve vaizlerinin aylıkları için gerekli paranın %80'i yerli halkça, yalnızca %20'si ABCFM'ce karşılanmaktaydı. Okulların masrafları açısından da durum tersine dönmüştü. Okulların aylık giderlerinin %75'i yerli unsurların, %25'i ise misyonerlerin payma düşmekteydi. (84)

Bu değişme zaman içinde olmuştur ve misyonerler, dizginleri tümüyle elden bırakmadan yerli unsurları da karar alma sürecine dahil eden bir mekanizma geliştirmişlerdir. Örneğin 1859 yılı sonunda alınan bir kararla her istasyonda eşit sayıda misyoner ve yerli görevliden oluşan ortak bir komite kurulması gerçekleştirilmiştir. Uç-istasyonlardaki yerli görevliler de bu ortak komitelerde temsil edileceklerdir. Ortak komitelerin, ne misyonerlerin ne de yerel kiliselerin işlerine doğrudan ve resmen karışması söz konusu değildir. Ancak bu komiteler önlerine getirilen her konuda

bağımsız olarak hareket edebilecektir. Ortak komitelerin görevi, daha çok kutsal konularda görüş bildirmektir. Ortak komiteler BOARD'la olan ilişkilerini ve yazışmalarını da yine misyoner istasyonları kanalıyla yürüteceklerdir. ⁽⁸⁵⁾

Yerli Protestanlara belirli konularda danışılması', belki sürtüşmelerin daha ileri boyutlara ulaşmasını önliyordu ama yakınmalar hiçbir zaman sona eriniyordu. ⁽⁸⁶⁾ Öte yandan bütün bu patırtılar, Tablo-3'ten izlenebileceği gibi, 1870 yılına gelindiğinde bile, 35'i misyoner olmak üzere 96 kişilik bir Amerikan kolonisiyle yaklaşık 20.000 kişilik Ermeni Protestan Cemaati arasında kopuyordu.

**Tablo-3 : Anadolu'daki (İstanbul dahil)
Protestan Cemaatinin Gelişmesi (1846-1870)**

Yıllar	Kilise Sayısı	Kilise Üyeleri Sayısı	Protestan Cemaat		
			Erkek Nüfus	Vergi Mükellefleri	Kayıtlı Protestan
1846	4	105			
1850	6	158	—	—	—
1855	24	627	—	—	—
1860*	27	1278	—	—	—
1865**	50	2079	—	—	—
1870***	73 -	3748	10.277	4.589	20.051

(*) Üç misyon birlikte alınmıştır ve Batı Türkiye Misyonu'nun verileri 1861 yılına aittir.

(**) Üç misyon birlikte alınmıştır ve Batı Türkiye Misyonu'nun verileri 1866 yılına aittir.

(***) Üç misyon birlikte alınmıştır ve Batı Türkiye Misyonu'nun verileri 1871 yılına aittir.

Kaynak : **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 1, No 1 ve 7, Vol. 5, No 13-14.

Seri ABC 16:9:5, Vol. 1, No 1, 5 ve 10.

Seri ABC 16:9:7, Vol. 1, No 1,8 ve 17.

Seri ABC 16:7:1, Vol. 8, No 1 ve 10.

Ancak olup bitenlerin toplumsal etkilerini, yalnızca sayıların büyüklükleriyle sınırlı saymak yanlış olur. Diğer yandan, Amerikalı misyonerlerin, Anadolu'nun bağrında yoktan var ettikleri Ermeni Protestan cemaati ile bu kadarlık sürtüşmeyi de seve seve göğüsleyecekleri düşünülebilir!

Misyoner eğitimindeki gelişmeleri yıllar itibariyle izlemeye geçmeden önce, misyoner yayılmasının coğrafyasına bir göz atmamız yararlı olabilir. Amerikalı ve yerli yardımcılardan oluşan misyoner gücünün, istasyon ve uç-istasyon sayılarının zaman içinde nasıl bir artış gösterdiği ve coğrafî mekânda nasıl dağıldığı Tablo-4'ten izlenebilir.

Sayıların ortaya koyduğu en önemli olgu, 1870 yılına gelindiğinde bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan tüm alanların Amerikan misyoner faaliyetinin etki alanı içine alınmış olduğudur. Yayılma, daha önce de belirtildiği gibi, Batı'dan Doğu'ya doğru olmuştur. 1840 yılında İstanbul dışmda yalnızca dört kentte misyoner istasyonu varken, 1870 yılında Türkiye'nin 17 büyük yerleşmesinde istasyon, 180'i aşkın kasaba ve köyünde ise uç-istasyon faaliyet gösterir durumdadır. Bu yerleşme birimleri, belirtmeye gerek yok ki, Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerleşmelerdir. Bu yayılışın coğrafyasını gözümüzde daha iyi canlandırabilmek için 1870 yılındaki durumu biraz daha ayrıntılı olarak inceleyebiliriz.

İstanbul'dan yönetilen Batı Türkiye Misyonu'nda Merzifon, İzmit, Kayseri, Bursa, Manisa ve Sivas'ta birer istasyon kurulmuştur. Amasya, Tokat, Çarşamba, Çorum, Samsun ve Ünye Merzifon'a bağlı uç istasyonlardır. Kayseri'ye bağlı uç-istasyonlar arasında ise Yozgat, Niğde, Aksaray, Sungurlu ve Talas yer almaktadır. Bandırma, Bilecik, Kütahya Bursa'ya; İz-

Yıllar	Kapsanan Alan			Çalışanlar			
	Misyon Sayısı	İstasyon Sayısı	Uç-İstasyon Sayısı	Amerikalı		Yerli Misyoner Yardımcısı	
				Misyoner	Doktor	Kadın Yard.	Diğer
1840	1	5	—	13	—	12	1
1846	1	5	2	17	—	17	18
1850	1	6	11	19	1	21	33
1855	1	12	25	24	2	27	89
1860*	3	21	85	43	3	45	159
1865**	3	21	140	35	1	40	224
1870***	3	17	188	35	3	58	372

(*) Batı Türkiye Misyonu'nun verileri 1861 yılına aittir.

(**) Batı Türkiye Misyonu'nun verileri 1866 yılına aittir.

(***) Batı Türkiye Misyonu'nun verileri 1871 yılına aittir.

Kaynak : ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 4, Vol. 8, No 1, 10 ve 56.

Seri ABC 16:9:7, Vol. 1, No 1, 8 ve 17.

Seri ABC 16:9:5, Vol. 1, No 1, 5 ve 10.

Seri ABC 16:9:3, Vol. 1, No 1 ve 7, Vol. 5, No 13-14.

mir, Aydın, Akhisar ve Afyon da Manisa'ya bağılı uç istasyonlardır. Tokat, Zara, Gürün Sivas'ın önde gelen uç-istasyonlarıdır.

Antep'ten yönetilen Merkezî Türkiye Misyonu'n-da Halep, Adana, Antakya ve, Maraş'ta istasyonlar kurulmuştur. Urfa, Kilis, Elbistan, Adıyaman, Siverek bu misyondaki uç-istasyonlardan bazılarıdır.

Harput'tan yönetilen Doğı Türkiye Misyonu'nun istasyonları Harput, Bitlis, Erzurum ve Mardin'dir. Arapgir, Malatya, Eğin, Muş, Diyarbekir ve Trabzon bu misyonun önde gelen uç-istasyonlarıdır.

Bu üç misyona bağılı istasyon ve uç-istasyonlardaki eğitim faaliyetlerinin yıllar itibariyle gelişmesine ilişkin kimi verileri Tablo-5'ten izleyebiliriz.

Eğitim alanındaki gelişmelerde de 1850'lerden sonra bir canlanma olduğı ancak asıl hızlı gelişmenin 1865 yılından sonra yaşandığı görölüyor. Ancak, bu dönemde eğitim alanında çok önemli stratejik kararlar alınmış olmasına rağmen niceliksel gelişmeler çok büyük olmamıştır. Büyük gelişmeler bir sonraki dönemde gözlenecektir. Nitekim bu dönemde eğitime ayrılan kaynaklarda da çok büyük artışlar olmamıştır, örneğin 1840 yılında eğitime ayrılan kaynak matbaa ve yayım işlerine ayrılan kaynağın yaklaşık onda biri mertebesinde kalmıştır. ⁽⁸⁷⁾ Aslında bu durum sonraki yıllarda da çok fazla değişmemiştir. Örneğin 1866 yılında ⁽⁸⁸⁾ İstanbul İstasyonu'nun eğitim giderleri, matbaaya harcanan paranın % 17'si dolaylarında kalmıştır. Kuşkusuz bunun bir nedeni, daha önce gördüğümüz gibi, eğitim masraflarına yerli cemaatin giderek artan oranlarda katılmaya başlaması bir başka nedeni de matbaa ve yayım işlerinin hem önemce hem

	1840	1846	1850	1855	1860	1865	1870
● İhtiyat Okulları							
● Okul Sayısı	—	1	1	1	3	2	4
● Öğrenci Sayısı	—	35	25	40	76	21	74
● Yatılı Erkek Okulları							
● Okul Sayısı	1	—	—	2	1	—	—
● Öğrenci Sayısı	7	—	—	15	17	—	—
● Yatılı Kız Okulları							
● Okul Sayısı	1	1	1	1	2	3	9
● Öğrenci Sayısı	3	15	22	25	30	70	189
● İlkokullar							
● Okul Sayısı	4	7	5	43	64	47	220
● Öğrenci Sayısı	74	114	178	1136	2305	1361	5617
TOPLAM							
● Okul Sayısı	6	9	7	47	70	52	233
● Öğrenci Sayısı	84	164	225	1216	2428	1452	5880

Kaynak: Tablo-4'te belirtilen kaynaklardan yararlanılmıştır.

de paraca, misyoner dizgesi içinde, çok önemli bir yere sahip olmasıdır.

Doğal olarak bu dönemde değirmenin suyu önceki döneme göre gürleşmiştir. Amerikan İç Harbi nedeniyle kaynakta zaman zaman su seviyesinin düşmesine rağmen, artış düzenlidir. Bu konuda belki de en önemli gelişme, değirmenin suyuna Boston'daki ana kaynağın yanı sıra Anadolu'daki pınarlardan da katılmaların eklenmiş olmasıdır. Bir örnek vermek gerekirse, Doğu Türkiye Misyonu için 1870 yılında 38.179 Dolar Boston'dan gönderilmişken, 8882 Dolar da yerli Hristiyanlar arasında toplanmıştır. Yaklaşık %23 dolaylarındaki bu yerel katkı, kuşkusuz zamanla artacaktır.

1840-1870 yıllarında ABCFM'in bütçesi ve bunun içinde Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle de Anadolu'nun payma düşen Dolar'ların durumunu Tablo-6'dan izleyebiliriz.

İncelenen dönem boyunca, Amerikan İç Savaşı'nın yarattığı istisnai durum sayılmazsa, ABCFM'in dünya ölçeğinde harcadığı para sürekli olarak artmıştır. Bu tutarlar içinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleri finanse etmek üzere harcanan paralar da sürekli artış göstermiştir. Örneğin ABCFM bütçesinin 1836'da %17'si, 1839'da %14'ü, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlere tahsis edilmişken, bu oran 1850'de % 23, 1860'ta %30, 1870'te %35 olmuştur. (99) Öte yandan misyoner faaliyetleri çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda harcanan paranın 1836'da %58'i, 1839'da %47'si, 1845'te %61'i Anadolu'da harcanmışken, bu oranlar 1855'te %75, 1860'ta %81, 1866'da %84 ve 1870'de %83 olmuştur. Bütün bu oranlar Anadolu'daki operasyona verilen önemi kanıtlayan göstergelerdir.

**Tablo-6: ABCFM'in Bütçesi ve Bunun İçinde
Anadolu'nun Payı (1840-1870)**

Yıllar	ABCFM'in		Anadolu'nun	
	Toplam Bütçesi	Bağışlar	Osmanlı İmp. Payına Düşen	Payına Düşen
	(Dolar)	(Dolar)	(Dolar)	(Dolar)
1840	265.774	228.777	38.005	20.785
1841	242.998	213.236	52.726	32.722
1842	318.955	277.495	53.864	27.054
1843	257.247	222.014	46.339	29.237
1844	257.393	217.912	50.683	33.586
1845	255.112	220.363	41.791	25.614
1846	279.369	196.208	63.178	44.293
1847	264.783	192.816	53.164	41.125
1848	313.947	225.595	65.884	48.045
1849	323.309	261.431	58.855	39.985
1850	285.933	217.839	66.962	48.132
1851	318.901	244.521	65.005	42.930
1852	—	—	85.018	41.660
1853	—	—	78.984	57.388
1854	—	—	87.729	65.248
1855	—	—	86.075	64.750
1856	—	—	118.836	93.377
1857	—	—	119.045	93.609
1858	374.889	265.827	118.115	89.245
1859	417.289	263.804	129.817	100.947
1860	429.799	302.443	131.405	106.523
1861	369.879	283.186	139.399	120.502
1862	350.184	247.488	107.811	89.404
1863	403.264	304.905	131.256	98.470
1864	531.985	428.511	171.844	126.568

1865	537.001	440.066	180.253	143.405
1866	441.883	373.051	162,256	136.160
1867	448.524	350.672	152.646	126.257
1868	535.838	453.260	211.839	177.220
1869	531.661	424.457	198.737	169.156
1870	483.390	378.688	167.073	139.287

Kaynak: Birinci Bölümün 73 Nolu dipnotuna bakınız.

kutupyıldızı

İKİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI :

- (1) Finnie, **a.g.e.**, s. 131.
- (2) «Farewell Address Presented by the American Missionaries at Constantinople to the Lord Viscount Stratford de Redcliffe With the Reply of his Excelecey., **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 4, No 12.
- (3) Aktaran Finnie, **a.g.e.**, s- 131.
- (4) Frank Edgar Bailey, **British Policy and the Turkish Reform Movement**, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1942, s. 39-129.
- (5) Bartlett, **a.g.e.**, s. 15; Hamlin, **My Life and...**, s. 380-381.
- (6) Bailey, **a.g.e.**, s. 226.
- (7) Tillman C. Trowbridge, .Notes of A Tour In Armenia. (1858 tarihinde kaleme alınmış 200 sayfalık el yazısı notlar) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 15, No 291.
- (8) Dwight, **a.g.e.**, s. 87.
- (9) Hamlin, Among **the Turks**, s. 66-67.
- (10) **a.k.**, s. 95.
- (11) "Report on the Future Relations of the Greek Mission" (1844), **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 90; Strong, **a.g.e.**, s. 104.
- (12) **Thirthy Fifth Annual Report of the ABCFM** 1844, Boston, T.R. Marvin, 1844, s. 98.
- (13) Strong, **a.g.e.**, s. 200.
- (14) Bartlett, **a.g.e.**, s. 2.
- (15) Anderson, Memorial Volume of., s. 287.
- (16) Dwight, **a.g.e.**, s. 112-113.
- (17) Hamlin, **My Life and...**, s. 215-216; ayrıca bkz. Hamlin, **Among the Turks**, s. 66-67.
- (18) "Educational Institutions and English Literature for Turkey", **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 12 No 269.
- (19) "Annual Report of the Aintab Station-1860", **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 1, No 43.
- (20) H.G.O. Dwight'tan Anderson'a mektup, 23 Eylül 1847, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 8, No 39. Buradaki paradoks, eğitim ve okulu Protestanlaştırmanın bir aracı olarak gören misyonerlerin, okul sayesinde dinsel amaçlarına ulaşabilir bir duruma düşmüş olmalarıdır.
- (21) Richter, **a.g.e.**, s. 123; **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:7:1, Vol. 5, No 194.

- (22) Bu tür birliklerin belli başlıları 1864'de kurulan Bursa, İzmit, Adapazarı ve çevresini kapsayan Bitinya Ermeni Protestan Kiliseleri Birliği, 1865'te kurulan Harput Protestan Birliği, 1868'de Merzifon'da kurulan Merkezî Türkiye Protestan Birliği, ve Güney illerini kapsayan Kilikya Protestan Birliği'dir. Bu konuda bkz. Richter, a.g.e., s. 121-122.
- (23) Bayard Dodge, «American Educational and Missionary Efforts in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries», **The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences**, Vol. 401, May 1972, s- 20.
- (24) «Report of the Associate Principles of the Seminary at Bebek» (Raporu Hazırlayanlar Cyrus Hamlin ve G.W. Wood), 11 Haziran 1849, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 9, No 184.
- (25) Stone, **Academia For Anatolia..**, s. 67.
- (26) Tibawi, **American Interests In..**, s. 152; Stone, **Academia..**, s. 77.
- (27) Hamlin, **Among the Turks**, s. 282.
- (28) Hamlin, **My Life and...**, s. 414.
- (29) «Report of the Associate Principles of the Seminary at Bebek», 11 Haziran 1849, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 9, No 184.
- (30) «Annual Report of the Oorfa Station, 1 April 1862», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 1, No 56.
- (31) İlahiyat Okulu terimini İngilizcedeki **Theological Seminary** karşılığı olarak kullanıyorum. Ancak Anadolu'daki ilahiyat okullarının ABD'dekilerle tek ortak yanı din adamı yetiştirme ereğidir. Yoksa, özellikle ilk yıllarda görülen şekliyle bu okulları ABD'deki normal kolej eğitiminden sonra üç yıllık program izleyen söz gelimi Andover, Princeton gibi yüksek ilahiyat okullarıyla karşılaştırmak doğru olmaz.
- (32) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 1, No 17; Seri ABC 16:9:5, Vol. 1, No 10; Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 13-14.
- (33) **Sixtieth Annual Report of the ABCFM**, Cambridge (Mass.), Riverside Press, 1870, s. 110.
- (34) Hamlin, **My Life and..**, s. 208-210.
- (35) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 58.
- (36) **a.k.**
- (37) Hamlin, **My Life and..**, s. 371.
- (38) **a.k.**, s. 413.
- (39) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 188.
- (40) «Eleventh Annual Report of the Bebek Seminary, 1852», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 9, No 189.
- (41) Hamlin, **My Life and..**, s. 255.

- (42) «Steam Flour Mill and Bakery of the Bebek Seminary» (Nisan 1864 tarihli el yazısı rapor), **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 9, No 191. Cyrus Hamlin'in anılarında (**My Life and Times ve Among The Turks**) Kırım Harbi sırasında müttetik askerlerinin bitli çamaşırlarını dezenfekte eden bir çamaşır fabrikasının ve askerlerin ekmeğini temin eden buharlı değirmenin ve ekmek fabrikasının ilginç öyküleri anlatılır.
- (43) Greene, **a.g.e.**, s. 114.
- (44) Yirmi Birinci Yıllık Toplantı'da okulun, «Bebek'in konumunun Ermeniler yönünden merkezî olmayışı ve İstanbul'daki olumsuz etkiler, nedeniyle Anadolu'ya taşınması kararlaştırıldı. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 1, No 23.
- (45) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 1, No 90.
- (46) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:9:7, Vol. 1, No 140.
- (47) **a.k.**
- (48) Burada Osmanlı eğitim sistemindeki bir paralelliğe dikkat çekmek gerekir. Bizde ilk kız rüşdiyesi 1859 yılında İstanbul'da açılmış, 1870'lerden itibaren kız okullarının sayısı artmış ve taşraya da yayılmaya başlamıştır. Bkz. Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)**, Ankara, A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını, 1982, s. 109.
- (49) «Report of the Trustees of the Harpoot Seminary for the Year 1864, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 1, No 92.
- (50) «Report of the Committee of Education on the Female Boarding School-Aintab, 29 April 1861», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 1, No 106.
- (51) **ABCFM Arşivi**, Seri BC, 16:9:5, Vol. 1, No 64.
- (52) .Abstracts of the Doings of the First Annual Meeting of the Mission In Turkey. (1839), **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 28
- (53) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 45.
- (54) .Inventory of the Printing Establishment-1840», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 6, No 33.
- (55) Kocabaşoğlu, **a.g.m.**, s. 274.
- (56) Thomas Laurie, **The Contributions of Our Foreign Missions To Science and Human Well-Being**, Boston, ABCFM Yayını, 1885, s. 206.
- (57) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 6, No 2.
- (58) **ABCFM Arşivi**, Seri 16:7:1, Vol. 3, No 4; Seri ABC 16:7:1, Vol. 8, No 1.

- (59) Bu konudaki tartışmalar için bakınız. Kocabaşoğlu, **a.g.m.**, s. 275.
- (60) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 8, No 75.
- (61) Robert Avery, **Ink On Their Thumbs**, İstanbul, Amerikan Board Heyeti Yayını, Redhouse Press, 1970, s. 1.
- (62) **Annual Report of ABCFM-1864**, Boston, T.R. Marvin and Sons, 1864, s. 60
- (63) 1860 Yıllık Raporu'ndan aktaran Avery, **a.g.e.**, s. 5.
- (64) «Report of the Smyrna Treasurer», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1; Vol. 2, No. 75.
- (65) Avery, **a.g.e.**, s. 5.
- (66) .Memorandum In Regard to Printing Operations of Armenian Mission-1857», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 8, No 144.
- (67) .Report on the Importance of Constantinople as a Missionary Station-1844., **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 86.
- (68) Dwight, **a.g.e.**, s. 85.
- (69) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 8, No 54.
- (70) Edwin E. Bliss, **Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey**, Boston, ABCFM Yayını, 1897, s. 18.
- (71) «History of the Aintab Station Previous to December 1856», **ABCFM Arşivi**, Seri 16:5, Vol. 5, No 28 C.
- (72) **Fifty-First Annual Report of the ABCFM**, 1860, Cambridge (Mass.), 1860, s. 64-65.
- (73) Strong, **a.g.e.**, s. 200.
- (74) C. Hamlin'in 14 Kasım 1858 tarihli mektubu, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 12, No 289.
- (75) İlerde görüleceği gibi yerli unsurlarla misyonerler arasındaki sürtüşme konularından birisi de yerli Protestanların, misyonerlerin kimseye hesap vermek durumunda bulunmadıkları yolundaki yalanmalarıdır. .An Appeal Against the Policy of the American Missionaries Among the Armenian Christians. (El yazısı sirküler), 1867, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:3, Vol. 4.
- (76) «Constitution of the Mission of Eastern Turkey», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 1, No 29.
- (77) **Historical Sketch of..** (1862), s. 47-48; Bartlett, a.g.e., s. 33-35.
- (78) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 5, No 80.
- (79) «The American Missionaries and the Evangelical Armenian Church and Mission Chapel in Stamboul» (sirküler), 1869, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:3, Vol. 4.
- (80) Bir belgede bu şikâyet şöyle dile getiriliyordu: «Misyonerler bu ülkedeki dinî çalışmaların yürütülmesinde Amerikan kiliseleri-

nin yetkili ajanlarıdır. Bu iş için Amerikan kiliselerince sağlanan fonların kontrolü onların elindedir. Misyonerler ne bu ülkedeki dinî örgütlerin ne de yerli kiliselerin papazı olmuyorlar ve böylelikle de bizzat kendilerinin tohumunu attığı kiliselerin kontrolü dışında kalıyorlar ve hiçbir şekilde sorumluluk taşımıyorlar.» **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol 5 ,No 89-1.

- (81) «An Appeal Against the Policy of the American Missionaries Among the Armenian Christians., **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:3, Vol. 4
- (82) «The American Missionaries and the Armenian Protestant Community, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:3, Vol. 4; Seri ABC 16:9:3, Vol. 1, No 217-220.
- (83) «Relation of the American Missionaries to the Native Protestant Churches and Committees Formed in Connection with their Labors in Turkey., **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 8, No 175.
- (84) Misyoner Crosby H. Wheeler'den **Turkish Missionary Aid Society**'ye yazılan 1869 tarihli bir yazı, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:0:7, Vol. 2, No 564.
- (85) «The Office, Powers and Privileges of the Mixed Meeting of Missionaries, Native Pastors and Brethren., **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 8, No 190.
- (86) ABCFM Arşivi bu tür tartışmalara ilişkin sirküler, rapor ve broşür yönünden bir hayli zengindir. Bunlar arasından bizim okuduklarımız şunlardır: -
 - a. **The American Missionaries and the Armenian Protestant Community**, Constantinople, 1869 (35 sayfa).
 - b. **Reply of the Missionaries at Constantinople to the Charges of Rev. Horatio Southgate**, Boston, Crocker and Brewster, 1844 (44 sayfa).
 - c. ABCFM, Report of the Special Committee on the Turkish Missions Presented at the Annual Meeting at Detroit, 1883 (34 Sayfa).
 - d. Correspondence and Other Documents Relating to the Troubles in the Turkish Missions of the ABCFM, New York, Atkin and Prout, 1883 (45 Sayfa).
 - e. Controversy Between the Missionaries of the American Board and the American Board and the Evangelical Armenian Church in Turkey, New York, 1882 (40 sayfa).

Bu raporlar için **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:3 Vol. 4'e bakılmalıdır.

(87) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 4.

(88) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:9:3, Vol. 1, No 17.

(89) 1840'tan önceki veriler için Tablo-l'e bakılabilir. Amerika'dan gönderilen paranın nerelere harcandığını daha yakından görmek bakımından örneğin 1870 yılına ait olan miktarı (139.287 Dolar) misyonlar ve harcama kalemleri itibariyle izleyelim:

Batı Türkiye Misyonu	75.428 Dolar
Misyoner maaşları ve satınalma	69.353
Bayan Griswold ve Beach'in ihtiyacı	599
Bayan Griswold ve Beach'in Liverpool'a seyahati	160
Mr. Barrows ve ailesinin ihtiyacı	865
Mr. Barrows ve ailesinin Liverpool'a seyahati	200
Mr. Ball ve ailesinin harcamaları	304
Mr. Greene ve ailesinin harcamaları	1.000
Mr. ve Mrs. Leonard'ın harcamaları	800
Miss Fritcher'in harcamaları	255
Mr. Ladd'e emeklilik ödemesi	800
Özel komite kararıyla TP. Johnston'a yapılan ödeme	750

Merkezî Türkiye Misyonu	25.680 Dolar
Misyoner maaşları ve satınalma	23.874
Mr. ve Mrs. Marden'in ihtiyacı	905
Mr. ve Mrs- Marden, Mr. Adams ve Miss Proctor'un Liverpool'a seyahat masrafları	320
Mr. Coffin'in Liverpool'a seyahat masrafı	80
Mr. Nutting'e emeklilik ödemesi	500

Doğu Türkiye Misyonu	38-179 Dolar
Misyoner maaşları ve satınalma	36.479
Dr. ve Mrs. Raynolds'un seyahat masrafları	160
Mr. Allen ve ailesinin ihtiyacı	1.200
Miss Bush'un ihtiyacı ve Liverpool'a seyahat masrafı	340

Bkz. **Sixtieth Annual Report of the ABCFM**, Cambridge (Mass.), Riverside Press, 1870, s. 111.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: HASAT DÖNEMİ (1871-1900)

1870'li yıllarla birlikte, gerek imparatorluğun yaşamında, gerekse Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerinde yeni bir dönem başlıyordu. Bu dönemin en belirgin özelliği, denklemdeki pek çok unsurun değişmesiydi. Bir kere, Batı'nın Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu değişmişti. Her şeye rağmen yaşatılması gereken bir «hasta adam» gitmiş, yerine paylaşılacak mirası öne çıkmış «ölümcül bir hasta adam» gelmişti, imparatorluk dağılacaktı. Bu kaçınılmaz görünüyordu. Batı kendi çıkarlarını İmparatorluk bünyesindeki ulusal azınlıklar kanalıyla koruma yol ve yöntemleri geliştirme peşindeydi. O yıllarda Avrupa başkentlerinde dillerden düşmeyen «Osmanlı İmparatorluğu'nda reform» yaygarasının dış yüzü buydu. London Times gazetesi editörünce Misyoner Tillman C. Trowbridge'e gönderilen 17 Ocak 1880 tarihli mektup, bu tutumun tipik bir örneğidir: «Küçük Asya ve Suriye, Hristiyan Devletlerin vesayeti altında, fiili yönetim olmasa bile gerçek denetimi şimdi bu ülkeleri kötü yönetenlerin elinden alınmadan, hiçbir zaman ıslah edilemez.» (1) Misyonerler de çoktan bu sonuca ulaşmışlardı. Yukardaki mektubun muhatabı Trowbridge, 1872 yılında ka-

leme aldığı bir raporda (2) aynen şunları söylüyordu: «Osmanlı İmparatorluğu'nun korunması, uzun süredir, Avrupa'daki genel barış için zorunlu sayılmıştır. İmparatorluğun dağılmasını önlemek için büyük fedakârlıklara katlanılmıştır. Bununla birlikte, tamamen kokuşmuş bir yönetimi veya halkı uzun süre muhafaza etmek imkânsızdır. Dolayısıyla Türk İmparatorluğunun ahlâkî reformasyonu Avrupa'nın ortak çıkarları yönünden büyük önem taşımaktadır. Böyle bir reformasyonun gerçekleştirilebilmesi mümkün görünmektedir; ülkenin sözde Hıristiyan toplumlarında bunun için bir temel vardır. Türkiye'nin tüm nüfusunun yaklaşık yarısı Rum, Ermeni ve Bulgar'lardan oluşmaktadır. Amerikalılar ve diğer misyonerler bu toplumlar içinde uzun süredir çalışmaktadırlar ve özellikle Ermeniler arasında başarılı olmuşlardır. Yukarıda belirtilen doğrultuda operasyonlarını genişletmeyi önermektedirler ve bunu yaparken de Amerika'dakiler kadar İngiltere'deki dostlarının işbirliğine güvenmektedirler.»

Bu tutum, doğal olarak Osmanlı Devleti'nin tutumunu da etkilemiş ve özellikle 1870'den sonra, yerli ve yabancı, müslim ve gayrimüslim tüm eğitim kurumları disiplin altına almmak istenmiştir. Bunun, ilk örneği 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'dir. Bu nizamnamenin 129'ncu maddesiyle, özellikle cemaat ve yabancı okulları hedeflenmiştir. Örneğin bu madde, bu tür okulların öğretmenlerinin diplomalrının Osmanlı Maarif Nezareti'nce onaylanmasını, okutulacak derslerin bir listesinin verilmesini ve ders kitaplarının Nezaret'çe onaylanmasını öngörüyordu. Bunların pek azına uyulduğunu belirtmeye gerek yok. Ancak bu masum istekler karşısında, özellikle Amerikalı misyonerler, «faaliyetlerimize set çekiliyor» diye

epeyce gürültü çıkarmışlardır. Ayrıca belirtilmelidir ki bu maddenin işlerlik kazanabilmesi için 1886 yılında **Mekatib-i Ecnebiye ve Gayri Müslime Müfettişliği'nin** ihdas edilmesi ve basma da Selanik Vali Muavini saadetlû Kostantinidi Paşa'nın geçirilmesini beklemek gerekmişti! (3)

Ayrıca Osmanlı yönetimince alınan, sokakta vaaz verilmesinin yasaklanması, Matbaalar Nizamnamesi (1857) uyarmca matbaalar için ruhsat alınma zorunluluğunun getirilmesi, her türlü süreli yayın ve kitabın Encümen-i Teftiş ve Muayene'den geçirilmesi, tabiplerin icra-i meslek edebilmesi için diplomalarının Tıbbiye-i Şahane'ce onaylanması gibi önlemler, misyonerlerce, anlaşmalardan ve kapitülâsyonlardan doğan haklarına (!) yönelik kısıtlamalar olarak değerlendiriliyor (4) ve Anglo-Saxon kamuoyunda fırtına koparıyordu.

Bu arada Amerikan Hükümeti'nin tutumunda da bir değişiklik olmuş, gerek misyonerlerin gerekse Boston'daki öteki etkili çevrelerin çabalarıyla Amerikan hariciyesi misyonerlerine daha yakın diplomatik koruma sağlamaya başlamıştır. Önceleri diplomatik korunmaları için daha çok İngiltere'nin eline bakan misyonerler artık kendi ülkelerini arkalarında bulmaya başlamışlardır.

Kuşkusuz Amerikan misyoner faaliyetlerinde de önemli gelişmeler, değişmeler olmaktadır. Bir kere, «Okul Kitab'ı (İncil) izleyecek, onun önüne geçmeyecek!» ilkesi artık ister istemez bir yana bırakılmıştı. Gerçi ABCFM'in yeni sekreteri bu ilkenin hâlâ geçerli olduğunu savunuyordu ama buna kendisinin de inandığı kuşkuluydu. Bu biraz da zevahiri kurtarma

türünden bir savunmaydı. Zira Mr. Clark, kendi kendine yeterli Hristiyan topluluklar kurulabilmesi için kendine güvenen ve kendine saygısı olan gençler yetiştirilmesi gerektiğini bunun da ancak eğitimle olacağını söylüyordu. Cyrus Hamlin'in ve Bebek İlahiyat Okulu'nun bu alandaki en iyi örnek olduğuna işaret eden Clark, «Öyleyse», diyordu, «bırakalım eğitim, Tanrı'nın kelâmının va'zı ile atbaşı gitsin ve Hristiyan uygarlığı, İncil'in yolunu açsın.» (5)

Öte yandan yine Mr. Clark'ın saptamasına göre, Türkiye'deki misyoner faaliyeti sınırlarına ulaşmıştı. (6) Her ne kadar sayısal büyüme 1914 yılına kadar devam edecektiye de, 1890'ların ortasına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan misyoner faaliyetinin gerçekten sınırlarına ulaşılmıştı. Bu, faaliyetlerin mekândaki yayılması anlamında olduğu kadar, yüksek öğrenim, tıbbî yardım ve bakım gibi yeni işlevlerin devreye girmesi açısından da geçerliydi. İlerki sayfalarda bu gelişmeleri izleyeceğiz.

YENİ GELİŞMELER

XIX. yüzyılın son 30 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan misyoner faaliyetlerinde dikkate değer gelişmeler oldu. Yeni cepheler açıldı, yeni ittifaklar kuruldu, bir misyon el değiştirdi; eğitim, tıbbî yardım, basım ve yayım işlerine hız verildi. Bu çalışmanın kapsamı dışında kalmakla birlikte önce açılan yeni cepheden kısaca söz edelim.

«Avrupa Türkiyesi Misyonu»

Bulgarları, «Ortodoks hiyerarşisinin ve Türk despotizminin» pençesinden kurtarmak (7) amacıyla baş-

latılan operasyonun geçmişi 1850'li yıllara kadar geri gidiyor. Balkan yarımadasındaki çalışmaları tek başına üstlenemeyeceğini düşünen ABCFM, o sıralar bölgede iş yapmaya hevesli bir başka Amerikan misyoner örgütüne (Methodist Episcopal Mission) 1851 yılında ortaklık önermiş, hatta bölgeyi kâğıt üstünde aralarında paylaşmışlardı bile. Bu paylaşıma göre, Balkan Dağları'nın Güney ve Batı'sındaki yöreler BOARD'un payına düşmüştü. ⁽⁸⁾ Bu arada 1856 yılında İngiltere'ye giden Cyrus Hamlin, orada yaptığı temaslarda sonunda yeni kurulmuş bulunan Turkish Missions Aids Society ile Bulgaristan'da ortak çalışma yapılması için BOARD yönetimini hararetle iknaya çalışıyordu. Hamlin'e göre, «Bulgarlar o güne kadar dünyada misyonersiz kalmış en ilginç ve en ümit verici halk»tı. ⁽⁹⁾ İstanbul'daki diğer ağır toplar da Hamlin'le aynı görüşteydiler. Sekiz misyonerin imzasını taşıyan 30 Ocak 1857 tarihli bir mektupta, Bulgaristan Protestanlaştırılmadan Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan işin tamamlanmış sayılamayacağı, çünkü Ermenilerin en iyi ihtimalle İmparatorluk ahalisinin 1/20'nden çok olmadığı belirtiliyordu. Yörede İngilizler'in konsolosluklar açmaya başladıkları ve bu konsoloslardan en az üçünün Protestan misyonları konusunda yardım vadettiği kaydedilen mektupta, bölgenin yakm bir gelecekte sosyo-ekonomik yönden büyük gelişmeler göstereceği de vurgulanıyordu. ⁽¹⁰⁾

Gerçekten de 1858 yılında Methodistler ve ABCFM Bulgaristan'da birer misyon istasyonu kurdular. ABCFM'in Plovdiv'deki misyonu, bir süre İstanbul'a bağlı olarak çalıştı. Hatta Amerikalı misyonierler Osmanlı topraklarındaki ilk «görev şehidi»ni burada verdiler. Misyonier Meriam 1862 yılında İstanbul dönüşü Rumeli'nin o ünlü haydutlarınca öldürüldü. ⁽¹¹⁾ Uğ-

randa şehit verilmesine rağmen Bulgaristan'da işler iyi gitmedi. Plovdiv, Eski Zağra ve Samakov'da açılan okullar pek fazla rağbet görmedi. Hatta Eski Zağra'daki bir kız okulu, 1867 yılında kızgın bir kalabalığın saldırısına bile uğradı. ⁽¹²⁾ Ancak bu alan tamamen terkedilmedi ve koşullar elverince yani 30 Haziran 1871'de yeni baştan Avrupa Türkiyesi Misyonu (European Turkey Mission) adıyla yeniden örgütlendi. ⁽¹³⁾ Bu kez maya tutmuştu. 1876 tarihli bir raporda belirtildiği gibi, «Geçmiş olaylar, çok kısa bir süre içinde Avrupa Türkiye'sinde çok ciddi siyasal değişikliklerin olabileceğini gösteriyor»du. ⁽¹⁴⁾ Bu değişiklikler olmakta gecikmedi. O kadar, ki, 1876-1878 yılları arasında, terör ve karışıklık nedeniyle, misyonerlerin faaliyet göstermeleri bile güçleşti. Misyoner okulları zaptiyelerce korundu ve Amerikalı misyonerler Türk subaylarına sığındılar. ⁽¹⁵⁾ Misyoner faaliyeti zaman zaman güç anlar yaşadı ama gelişerek devam etti. 1890'lı yıllarda Selanik ve Manastır'ı da kapsayan genişçe bir alana yayılmıştı.

Avrupa Türkiyesi Misyonu'nda 1873 yılında beş misyoner, yedi Amerikalı yardımcı, 12 yerli yardımcı, yedi istasyon ve uç-istasyonda örgütlenmiş olarak çalışıyorlardı. Toplam üye sayısı 75 olan bir Protestan kilisesi kurulmuştu. Pazar Okulları'nda okuyan öğrenci sayısı 175, yatılı kız okullarında okuyan öğrenci sayısı ise 30'u aşmıştı. ⁽¹⁶⁾ 1899 yılına gelindiğinde ise, on misyoner, on iki Amerikalı misyoner yardımcısı, 81 yerli yardımcı görev yapıyordu. Dört istasyon ve 12 dolaylarında uç-istasyon örgütlenmişti. Protestan kiliselerinin sayısı 15'i, Pazar Okulları'na devam edenlerin sayısı 1250'leri bulmuştu. Eğitim alanında, orta dereceli dört okulda 146, yaklaşık yirmi ilkokulda ise 446 öğrenci okuyordu. ⁽¹⁷⁾ 1870-80'li yıllarda İstanbul'

daki matbaanın üretimi içinde Bulgarca yayımların neredeyse yarı yarıya bir yer tuttuğunu bu arada hatırlatalım, örneğin 1870 yılında basılan 10.5 milyon sayfa tutarındaki toplam yayının, beş milyon sayfadan fazlası Bulgarca idi. ⁽¹⁸⁾

Bulgaristan'ın «kurtarılması» davasının bayrağını ilk açan misyoner, Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin olduysa, sonuç alınmasına en çok emeği geçen misyoner de Cyrus'un damadı ve Kolej'in ünlü müdürü George Washburn oldu. Kayınpeder ve damadı, gerek derin Bulgarofilliklerinin, gerekse sonsuz Rusofobiyalarının etkisiyle ve hiç kuşkusuz ehl-i salib ehl-i islâm çelişkisinin verdiği iman gücüyle bu davaya soyundular. Amerikalıların Bulgaristanın kurtarılmasındaki rollerini araştıran çağdaş bir araştırmacı, «Nisan Ayaklanması ve Amerikalılar» adlı makalesinde ⁽¹⁹⁾ Bulgaristan'ın kurtuluşunda (!) Amerikalılar'ın rolünü ayrıntılarıyla anlatıyor. Ancak bize göre, Amerikalı misyonerler Bulgaristan'daki olayları ne başlatmış ne de sonuçlandırmış olamazlar. Onların asıl katkısı, olayları kendi perspektiflerinden dünya kamuoyunu yansıtmadaki başarılarıyla sınırlıdır. Nitekim ABCFM misyoneri Tillman C. Trowbridge, 1876 Temmuz - Ağustos aylarında kulis yapmak ve Parlamento'daki görüşmeleri izlemek için bulunduğu Londra'dan, İsviçre'de St. Moritz'de bulunan George Washburn'a yazdığı beş mektupta, gerçek anlamda nasıl «loby»cilik yaptığını anlatır. ⁽²⁰⁾

Elden Çıkan Misyon

Bir yandan yeni bir cephe açılırken, hemen hemen aynı tarihlerde bir başka cephe müttefiklere devrediliyordu. Bu çalışmanın kapsamına girmedikleri için-

yalnızca Osmanlı mülkünde açılan ilk Amerikan misyoner okulu nedeniyle değindiğimiz Suriye Misyonu, 1870 yılında el değıştirdi. ABCFM, kısa adı BFMPC olan Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church'e, menkul, gayrimenkul ve personel dahil, Suriye Misyonu'nu in toto devir ve teslim etti. Bu devir teslim işinin asıl nedeni, Presbyterian Kilisesi'nin kendi içindeki gelişmelerle, bunların ABCFM'le olan ilişkilerindeki değışikliklerdi. Daha önce değinildiği gibi Tibawi'nin American Interests In Syria adlı kitabında öyküsü derli toplu verilen Suriye Misyonu'nun elden çıkması, BOARD'un Anadolu'ya daha fazla para, personel ve zaman ayırmasını olanaklı kılıyordu.

Kadın Misyoner Heyetleri

İç Savaşla birlikte Amerika'da hanımlar da misyonerliğe soyundular; daha önce yalnızca misyoner yardımcılığıyla idare ediyorlardı! İç Savaş'ın yaralarını sarmaya yönelik Woman's Union Missionary Society bu alandaki ilk örnek oldu. Bu örneği Boston'un Güney Kilisesi'nde 7 Ocak 1868'de kurulan Woman's Board of Missions (WBM) ve aynı yılın Ekim'inde kurulan Woman's Board of Missions of the Interior (WBMI) izledi. ⁽²¹⁾ Bu iki kadın misyoner örgütü. BOARD'a para ve personel yardımı yapmak suretiyle uzun yıllar katkılarda bulunmuşlardı. WBM'nin 1872 yılındaki parasal katkısı, ABCFM bütçesinin yaklaşık %8'i kadarken bu oran 1877'de %15'i, 1912'de ise yaklaşık %27'yi bulmuştur. ⁽²²⁾ 1900 senesinde Batı Türkiye Misyonu'nun, misyoner ücretleri de dahil tüm giderleri 77.784 Dolar'dı. Bu tutarın yaklaşık %16'sı kadın misyoner heyetlerince karşılanmıştı. ⁽²³⁾ Anılan

bu iki örgüt (WBM ve WBMI) 1912 yılında yalnızca Anadolu'da 3960 öğrencinin okuduğu orta ve lise düzeyinde 16 kız okulunu para ve personel yönünden destekliyorlardı. ⁽²⁴⁾ Kısaca, incelenen dönemde, BO-ARD'un hanım yardımcıları olmuştı. Özellikle yetimhaneler, yuvalar ve her düzeydeki kız okullarına kadın misyoner heyetlerinin önemli katkıları oluyordu.

Tıbbî Misyonlar

Hazreti İsa'nın kendisi Tanrısal gücünün bir kısmını hastaları iyileştirmekte kullandığına göre, tıbbî yardım ve bakımın misyoner faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası olması doğaldır. Dolayısıyla misyoner faaliyetlerinin başladığı yerde, bu alandaki çalışmalar da başlar. Nitekim Osmanlı topraklarında boy gösteren ilk misyoner hekim 1833 yılında Beyrut'a gelen Dr. Asa Dodge olmuştur. Bir yıl sonra Kudüs'e geçen Dr. Dodge, tifüse yakalarak 1835 yılında kutsal topraklarda ölmüştür. ⁽²⁵⁾ İzleyen yıllarda da Dr. Cornelius Van Dyke (1840), Dr. Azariah Smith (1843), Dr. Asakel Grant, Dr. Henry Lobdell ve Dr. George E. Post gibi hekimler Trablusşam'dan Kafkaslara kadar ülkenin çeşitli yerlerinde gezici hekimlik yapmışlardır. ⁽²⁶⁾ Ancak tıbbî bakım ve yardım konusundaki sistemli çalışmalar, hekimleri kaynağında yetiştirecek düzen kurulana kadar ertelenmiş ve 1880'lerden itibaren hız kazanmıştır.

Zaman içerisinde belli başlı misyoner istasyonları doktor, klinik ve hastane ile donatılmıştır. İlk hastaneler Antep, Talaş (Kayseri), Mardin ve Van'da kurulmuştur. ⁽²⁷⁾ Daha sonra İstanbul, Merzifon, Sivas Harput, ve Diyarbakır'da da birer hastane/klinik açıl-

mıştır. İlk binası 1878 yılında inşa edilen Antep'deki Azariah Smith Hastanesi 1886 yılında 3130 hastaya hizmet vermiş; burada 300 dolayında ameliyat yapılmıştır. ⁽²⁸⁾ 1899 senesinde 32 yataklı bir hastane olan Azariah Smith'de ayrıca bir dispanser de bulunuyordu ve o yıl 325 hasta yatarak 4500 hasta ise ayakta tedavi görmüştü. Hastanenin toplam giderleri 1302 Osmanlı Lirası olmuş, bunun 691 lirası (%53'ü) tedavi/bakım ücreti adı altında hastalardan tahsil edilmiştir. ⁽²⁹⁾ Talas'daki hastanede ise 1900 yılında 7729 hastaya bakılmış ve toplam masrafların yaklaşık 3/4'ü hastalardan tahsil edilmiştir. ⁽³⁰⁾ Talas'saki bu hastanede 1887'de 1200, 1889'da 4236 hastaya bakılmıştı. ⁽³¹⁾ Burada 1892 yılında bakılan hasta sayısı ise 5214 olmuştu. ⁽³²⁾

Tıbbi tedavi ve bakım konusundaki çalışmalara 1880'lerden itibaren hız verilmiş olması, kiliseleri, okulları ve matbaasıyla bir hayli yaygınlık ve yoğunluk kazanmış olan misyoner faaliyetlerine hem halkın hem de yönetimin gözünde sempati kazandırmanın yanı sıra, kendi çalışmalarına da taze kan pompalamıştır. Bu tür hastane ve dispanserlere gayrimüslim ahalinin yanı sıra Müslüman ahalinin de başvuruyor olması ve o tarihlerde Anadolu'da sağlık hizmetlerinin son derece yetersiz oluşu, Bâb-ı Âli'nin de bu işe hoşgörü ile bakmasına yol açmış olabilir.

XX. yüzyılın başında (1909 yılında) Van, Erzurum, Mardin, Diyarbakır, Harput, Merzifon, Sivas, Ta-laş, Adana ve Antep'te birer hastane ya da dispanser faaliyette bulunuyordu. ⁽³³⁾ Aynı yıl, ABCFM'in dünya ölçeğinde faaliyet gösteren 30 benzer kuruluşundan 10'unun Anadolu'da bulunuşu bu alana verilen önemi göstermektedir.

ANADOLU'DA OLUP BİTENLER (*)

Merzifon istasyonunun 1899 tarihli yıllık raporunda; «Eğitim çalışmalarımızın moment, hareket halindeki ağır bir treninkine benzemektedir, Kolej'de (Anadolu Koleji) kayıtların çok hızlı artışı karşısında frene basmak zorunda kaldık» deniyor ve tıbbî çalışmalar konusunda da aynı şeyin geçerli olduğu belirtiliyordu. ⁽³⁴⁾ ABCFM'in iki yıl önceki (1897) yıllık genel raporunda da, Türkiye'deki çalışmaların «daha önce hiç olmadığı kadar tatminkâr sonuçlar» verdiğine işaret ediliyor, çok acil takviye isteniyor ve aynen şöyle deniyordu: «Türkiye'deki korkunç ateş ve kanın içinden haykıran şehit ruhu, daha önce hiç olmadığı kadar hasat işçilerini çağırmaktadır.» ⁽³⁵⁾

ABCFM'in yöneticileri hasat için yeni işgücü peşindeydiler ama Boston'da işler iyi gitmiyordu. ABD'de 1890'lı yıllarda yaşanan depresyon nedeniyle bağışlar azalmış, 1897'de ABCFM bütçesi 45.000 dolar açık vermişti, ⁽³⁶⁾ Misyoner faaliyetlerine olan ilgi azalmıştı. 1896 yılında ABD'deki 5554 Congregationalist kiliseden 2046'sı BOARD'a tek bir cent bile verememişti. ⁽³⁷⁾

Bu durum, yani yapacak çok iş olması buna karşılık kaynaklarda daralma başgöstermesi birtakım yeni önlemler almayı gerektiriyordu. Alman ilk önlem, ABCFM'in 1860'lardan bu yana yürürlükte olan

(*) İncelediğimiz dönemin sonlarından (1894'ten sonra) itibaren «Ermeni Olayları» diye nitelenen olaylar yaşandı. Bu çalışmada bu olaylarla doğrudan ilgilenilmedi.

üç yönetsel ilkesinden ⁽³⁸⁾ hiç değilse birini —kendi kendine yeterli olma ilkesini— gerçekten hayata geğirme konusundaki girişimlerdi. Nitekim, örgütün 1894 yılı raporunda dış ilişkiler sekreteri Clark, kendi kendine yeterli olma ilkesinin hayata geğirileceğini ve her ulusal cemaatin kendi kilisesini, kendi okuluunu parasal açıdan destekleyeceğini açıklıyordu. ⁽³⁹⁾ Bu ilke kararı, bir yandan da hiçbir şeyden memnun olmayan yerli ahaliye, uyarı dozu yüksek bir yanıt oluyordu : «Pamuk eller cebe!»

Başvurulan ikinci önlem, yüksek öğrenime hız vermek oldu. «Bizim amacımız eğitim değil İncil'i öğretmektir» şeklinde formüle edilen katı misyoner tutumu, olayların ve zamanın karşısında geğersiz kalmıştı. Bu gerçek artık resmen kabul ediliyordu. Bundan böyle, «endüstrinin isterlerine» ve «doğmakta olan yeni yaşam biçimine» uygun bir eğitim verilmesine özen gösterilecekti. ⁽⁴⁰⁾ Bu ise tek kelimeyle New England tipi «Kolej» eğitimi idi. Paralı olması öngörülen bu eğitim, yukarda sözü edilen kendi kendine yeterli olma ilkesine de uygundu. Ayrıca, yerli unsurların bir süredir şiddetle talep ettikleri «daha fazla eğitim» de böylece sağlanmış olacaktı.

İncelenen dönemin —özellikle 1880'lerden sonra— ortaya çıkan iki temel yönsemesi, kendi kendine yeterli olmak ve daha kaliteli eğitim sağlamak politikaları oldu. Kendi kendine yeterlilik, iane, yardım, bağış vb. katkıların yanı sıra, hizmetten yararlananın külfete katlanmasını gerektiriyordu. Diğer yandan parayı veren düdüğü daha fazla çalacağına göre, ABCFM'in bir başka temel yönetim ilkesine, yani kendi kendini yönetme ilkesine daha fazla kapı açılmış oluyordu. Üstelik bütün bunlar, ilerde bütün işlerin asıl sahiplerine devredilmesini kolaylaştıran ge-

lişmelerdi. Çünkü misyonerler kalıcı değillerdi. Onların görevi yolu açmaktı. Başlattıkları «misyon»u sonuca ulaştıracak yerli unsurlar yetişip örgütlenince, onların görevi sona erecekti. ⁽⁴¹⁾

Eğitim alanındaki gelişmeleri ilerde ayrıntılarıyla inceleyeceğiz. Şimdi, misyonerlerle yerli unsurlar arasındaki ilişkilere, yerel katkıların boyutlarına, değirmenin suyunun durumuna ve misyonlardaki somut gelişmelere bir göz atalım. Protestan cemaatin gelişmesi Tablo: 7'den izlenebilir:

**Tablo: 7 — Anadolu'daki Protestan Cemaat
(1882 - 1900)**

Yıllar ve Misyonlar	Kilise Sayısı	Kilise Üyeleri Sayısı	Kayıtlı Protestan Sayısı
1882			
Batı Türkiye Mis.	27	1938	—
Merkezi Türkiye Mis.	40	2973	—
Doğ u Türkiye Mis.	41	2579	—
TOPLAM	108	7490	—
1890			
Batı Türkiye Mis.	34	3118	11.485
Merkezi Türkiye Mis.	33	5055	16.061
Doğ u Türkiye Mis.	41	2807	16.152
TOPLAM	108	10.980	43.698
1900			
Batı Türkiye Mis.	31	3557	13.085
Merkezi Türkiye Mis.	32	6005	19.268
Doğ u Türkiye Mis.	49	2547	12.606
TOPLAM	112	12.109	44.959

Kaynak : **Annual Report of the ABCFM, 1882;**
Annual Report of the ABCFM 1890;
Annual Report of the ABCFM 1900.

Tablodan da görüldüğü gibi, son 30 yılda epeyce yol alınmıştı, örgütlü kiliselerin sayısı 73'ten 112'ye, kilise üyelerinin sayısı 3748'den 12.109'a, Protestan cemaatinin toplamı ise 20.051'den 44,959'a yükselmişti. Ne ki bu başarı yine de «ummanda bir katre» idi. 1897 yılı rakamlarıyla gerek İmparatorluğun toplam gayrimüslim nüfusu içindeki yeri (44.949 / 4.938.362 — %9) gerekse toplam Ermeni nüfus içindeki payı, (yaklaşık %4) Protestan cemaatini «ummanda bir katre» yapıyordu. ⁽⁴²⁾ Ancak arkalarına Amerikalı misyonerleri de almış olan bu cemaatin içte ve dıştaki ağırlığının sayısal büyüklüğü ile doğru orantılı olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. Doğrudan ya da dolaylı yollarla seslerini ABD'deki 5500'den fazla kiliseye ve onların aracılığıyla Amerikan kamuoyunun hiç değilse bir kesimine duyurabiliyorlardı. Anadolu'daki eğitim ve sağlık olanaklarından başkalarına göre daha çok yararlanabiliyorlardı. Ve daha da önemlisi gerektiğinde kendilerini «Yeni Dünya»ya atabiliyorlardı.

Bu dönemde yerli unsurlarla misyonerler arasındaki ilişkiler, zaman zaman sürtüşmeler olmakla birlikte daha sağlıklı bir temele oturtulmuştu. Yerli cemaatin Amerikalılar'dan en büyük şikâyeti, «BOARD'un kendilerine yukardan bakması» ve güvenmemesiydi. Boston'la olan ilişkilerini —misyonerlerin aracılığı olmaksızın— doğrudan sürdürebilme istekleri reddediliyordu. ⁽⁴³⁾ Onlar bu tutuma içerliyorlardı ama, yeni bir okul ya da klinik istemek gerektiğinde, «...ufuktan aniden doğan parlak güneşin ışıkları zorbalığın karanlığında yatan dünyayı aydınlatır ve onu yeni bir hayatla canlandırırken, haklılığın güneşi ufuktan kafasını kaldırarak Amerikan Board kanalıyla ışınlarını ülkemizin üzerine saçtı...» türünden

dilekçeleri Boston'a postalamayı da hiç ihmal etmiyorlardı. ⁽⁴⁴⁾

Yine en büyük sürtüşmeler fonların nerelere sarfedileceği ve işbölümünün nasıl olacağı konusunda ortaya çıkıyordu. Buna bir de misyoner okullarında (zellikle kolejlerde)okuyan gençlerin ilk fırsatta, başta ABD olmak üzere kendilerini yurt dışına atışları yani Exodus eklenmişti. Kimin kimi suçladığı ise pek belli değildi. Amerikalılar, «yetişmiş elemanlarınızı dışarıya kaırılıyorsunuz» diye yerlileri suçluyor, yerli halk ise, «adamlarımızı ayartılıyorsunuz» diye Amerikalıları suçluyordu. Ancak bütün bunlara rağmen yerli halkın misyon işlerine daha fazla katılmasını sağlayacak mekanizmalar oluşturulmuştu. Zira herşeyden önce yerli nsurların masraflara daha fazla katılması sağlanmıştı!

İlerde göreceğimiz gibi okulların yönetimi, duruma göre yerli önderlerin de içinde değişik oranlarda yer aldığı mütevelliler heyetleri ve yönetim kurullarınca sağlanılıyordu. Yerlilerin misyon işlerine katılmalarının sağlanması kendiliğinden ve kolay olmadı. Örneğin 1882 yılında yerli Protestanlar, Merkezi Türkiye Misyonu'nun yıllık toplantılarına misyonerlerle eşit sayıda ve aynı haklarla katılmak istediler. Buna karşı BOARD'un tepkisi çok net oldu: «Amerikan parası ancak Amerikalılar eliyle harcanır. Kendi paralarını kendileri harcayabilirler!» ⁽⁴⁵⁾ Oysa yerli halk da artık kaynak yaratılıyordu ve aslında bu nedenle daha fazla söz hakkı istiyordu. Nitekim çok geçmeden, 1880'lerin ortalarından itibaren yeni bir örgütlenme modeli konusunda uzlaşma da sağlandı. Buna göre, yerli halkın dinsel ve eğitsel çalışmalara ve karar verme süreçlerine katılabilmesi için istasyon düzeyinde kong-

re'ler, misyon düzeyinde ise **konsey**'ler oluşturuldu. Kongrelere istasyonlardaki kiliselerin seçecekleri delegelerle tüm papaz ve vaizler katılacak ve o istasyondaki Amerikalı misyonierlerin tümü bu kongrelerin doğal üyesi sayılacaktı. Kongre, misyonun yıllık toplantısından önce yılda bir kez toplanacak, dinsel ve eğitsel sorunları görüşecek, bütçenin hazırlanması ve harcamaların nasıl yapılması gerektiği konusunda görüş bildirecekti. Ayrıca, misyonierlere bütün yıl boyunca «istişarî» yardımlarda bulunmak üzere yerli unsurlardan oluşan bir ya da daha fazla daimî kurul kurulabilecekti. Konsey ise o misyondaki tüm misyonierlerle, o bölgenin yerel dinsel birliğinden oluşacaktı ve her yıl misyonların yıllık toplantısından önce toplanarak eğitimsel, dinsel ve mali konularda BOARD'a, yerel Protestan birliğine ve kiliselere tavsiyelerde bulunacaktı, ⁽⁴⁶⁾ Öyle anlaşıyor ki misyonierler böylelikle asıl söz ve karar hakkını elden bırakmadan yerli halkı da devreye sokmuş oluyorlardı.

Şimdi bir de kısaca yerli halkın parasal katkısının, düdüğü çalmaya yetip yetmeyeceği konusunda elimizdeki iki örneği değerlendirelim. Doğu Türkiye Misyonu'nda, 1890 yılında, yerli halkın parasal katkısı, istasyonlar ve faaliyet türleri itibarıyla şöyle olmuştur: ⁽⁴⁷⁾ Bitlis istasyonunda yerli görevlilerin maaşlarının % 12'si, eğitim harcamalarının % 31'i, bağış ve yardımların %32'si, kadınlara yönelik çalışmalarındaki masrafların %45'i ve arızî giderlerin %42'si yerli halk tarafından karşılanmıştır. Erzurum istasyonunda da bu oranlar sırasıyla %34, %31, %26, %56, %50 olmuştur. Harput istasyonunda ise yerel katkının daha büyük olduğu görülmektedir. Burada yerli halkın eğitime katkısı % 72, kadınlara yönelik çalışmalara katkısı %62 ve yerli görevlilerin giderlerine kat-

kıları ise %67 olmuştur. Bu tür yerli katkılar Mardin istasyonunda %22 ile %67, Van istasyonunda ise %14' le %45 arasında değişmiştir.

1900 yılında BOARD'un Anadolu'da yaptığı toplam yıllık harcama, yerli halkın toplam yıllık katkısı ve yerli katkının toplam içindeki payı şöyle olmuştur: (Bkz. ABCFM Annual Report 1900, s. 44, 51, 59)

	BOARD (Dolar)	YERLİ (Dolar)	%
Batı Türkiye Misyonu	81.172	53.375	40
Merkezi Türkiye Misyonu	27.169	10.795	28
Doğu Türkiye Misyonu	38.834	14.134	27

Batı Türkiye Misyonu'na bağlı Kayseri istasyonunun 1896 yılı malî raporu yerel katkıların mertebesi ni daha net biçimde ortaya koyduğu gibi iki gerçeği daha gözler önüne sermektedir. Bunlardan birincisi yapılan hizmet karşılığında artık daha fazla oranlarda ücret alındığıdır. Örneğin, eğitimde toplam giderlerin yaklaşık %14'ü, yatılı ücreti, okul ücreti vb. adlar altında öğrencilerden tahsil edilmiştir. İkinci gerçek de ABCFM'in parasal katkısının dışında başka yabancı kişi ve kuruluşların da katkıda bulunuyor olmalarıdır. Kayseri istasyonunun 1896 yılı harcaması 1965 Osmanlı lirasıdır. Bunun 1104 lirası (%56) ABCFM'ce, 318 lirası (%16) yerli halkça, 267 lirası ise (%14) yabancı kişiler, diğer misyoner örgütleri, özel fonlar vb. yerlerden sağlanmıştır. ⁽⁴⁸⁾

Bir misyon istasyonun temel harcama kalemlerini ve bunların sağlama kaynaklarını göstermesi açı-

sından Kayseri istasyonunun 1896 yılı malî raporunu bir tablo halinde vermek yararlı olabilir. Tablo-8'den görüldüğü gibi, yerli halkın dinsel ve eğitsel çalışmaların ilk kademesine (ilkokul) daha fazla parasal katkıda bulunması, yatılı ve gündüzlü orta dereceli okulların giderlerinin ise daha çok öğrencilerden alınan ücretlerle karşılanması yoluna gidildiği anlaşılmaktadır. Hemen belirtilmelidir ki, misyonerlerin ücretleri bu toplama dahil değildir. Misyoner maaşları BO-ARD'ca ödendiği için istasyonların bütçesinde yer almamaktadır.

Misyoner ücretleri de dahil bir misyoner istasyonundaki tüm harcamaları göstermesi açısından Musul istasyonunun 1897 yılı harcamalarına bir göz atabiliriz. Tüm harcamalar altı başlık altında toplanabilir: ⁽⁴⁹⁾

I. Misyonerlere ilişkin giderler	4055,5 Lira
A. Alandaki Misyonerlerin Ücretleri (2325)	
B. Alanda olmayan misyonerlerin seyahat, nakliye, çocuk eğitimi vb. giderleri (1730,5)	
II. Dinî çalışmalara ilişkin giderler	592 »
III. Eğitim çalışmalarına ilişkin giderler	648 »
IV. Hastane ve dispanser giderleri	105 »
V. Menkul ve gayrimenkullere ilişkin giderler	177 »
VI. Misyon ve istasyona ilişkin diğer giderler	191 »
TOPLAM	5768,5 Lira

Tablo-8: Kayseri İstasyonu 1896 Yılı Mali Raporu

Harcama Alanları	Sağlama Kaynakları			
	Yerli Hizmet Katkı Karşılığı	Yabancı Kişi-Kurum	Toplam ABCFM	Toplam Harcama
I. Protestan Cemaate Ait Harcamalar	296	—	24	407
● Papaz ve Vaiz Ücretleri (173)	—	—	—	—
● Tamir, bakım, kira, vergi vs. (29)	—	—	—	—
● Diğer giderler (524)	—	—	36	36
II. Seyyar Vaizlerin Giderleri	—	—	—	—
III. Okul-kilise binaları satın alımı/yapımı	—	—	—	—
IV. İhtokullar için	23	191	25	189
● Öğrenci ücretleri (383)	—	—	—	—
● Kira, sigorta, onarım, vergi vs. (47)	—	—	—	—
● Diğer (40)	—	—	—	—
V. Yatılı Orta/Liseler	—	84	218	241
● Öğretmen ücretleri (221)	—	—	—	—
● Yatılı Bölüm Gid. (295)	—	—	—	—
● Kira, sigorta, onarım, vergi vs. (26)	—	—	—	—
VI. Diğer Masraflar	—	—	—	—
● Misyon binalarına harcanan (24)	—	—	—	—
● Misyon ve istasyon masrafları (207)	—	—	—	—
TOPLAM	319	275	267	1104
				1965

Kaynak: 48 Nolu dipnotta belirtilen kaynak.

Görüldüğü gibi, misyonerlere ilişkin giderler tüm giderler içinde en önemli yeri işgal etmektedir. Nitekim Batı Türkiye Misyonu'nun 1900 yılı toplam harcamaları içinde misyoner ücretlerinin payı %43 dolaylarındadır. ⁽⁵⁰⁾ Bu oran zaman zaman daha da büyük olabilmektedir. Örneğin 1872 yılında İstanbul istasyonunun toplam 2366 lira olan giderleri içinde misyoner ücretlerinin payı 1312 lira (%55) olmuştur. ⁽⁵¹⁾ Misyonerlere yapılan harcamalar dışında en çok para harcanan alan ise eğitimidir. Batı Türkiye Misyonu'nun Bursa, Kayseri, İstanbul, Manisa, Merzifon ve Sivas istasyonlarının 1875 yılı harcamaları içinde eğitimin payı %8'le %22 arasında değişmektedir. Eğer misyoner ücretleri hariç tutulursa, eğitim giderlerinin öteki giderlere oranı ise % 38 dolaylarındadır. ⁽⁵²⁾ Misyonerlerin ücretleri de hesaba katıldığında toplam harcamalar içinde eğitim % 11'lik bir paya sahip olmaktadır.

On yıllık dönemler itibariyle ele alındığında BOARD'un Osmanlı İmparatorluğu'nda en fazla parayı harcadığı iki dönemden birisi 1905-1914, diğeri ise 1885-1894 dönemidir. Tablo-9'da, ABCFM'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki harcamalarını (1819-1824 yılları hariç) on yıllık dönemler halinde izlemek mümkündür. Buna göre yüz yıla yakın bir sürede Osmanlı mülkünde yapılan misyoner harcamasının yaklaşık %44'ü 1875-1904 yıllarında ya da incelediğimiz şu son dönemde gerçekleşmiştir. Eğitim alanındaki gelişmeleri irdelerken de göreceğimiz gibi, gerek genel olarak Amerikan misyoner faaliyetlerindeki, gerekse özel olarak eğitim alanındaki en hızlı gelişmenin, bu kuruluşlarla en hızlı (!) mücadele edildiği bir dönemde gerçekleşmiş olması ilginçtir.

Tablo-9: ABCFM'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Harcamaları (1819-1914)

YILLAR	HARCANAN MİKTARLAR (ABD Doları)
1819-1824	12.479
1825-1834	128.966
1835-1844	554.584
1845-1854	776.773
1855-1864	1.484.963
1865-1874	1.830.848
1875-1884	1.817.065
1885-1894	2.187.939
1895-1904'	1.917.824
1905-1914	2.634.344
TOPLAM	13.345.785

Kaynak: **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 5, Vol. 6 No 261 B.

Şimdi de ABCFM'in bütçesinin ve bunun içinde Osmanlı İmparatorluğunun ve Anadolu'nun payma düşen miktarları (Dolar cinsinden) Tablo-10'dan izleyebiliriz.

ABCFM'in dünya ölçeğinde yaptığı harcamalar, zaman zaman gerilemeler olmakla birlikte, incelenen otuz yıllık süre içinde sürekli artmıştır. 1871 yılına göre 1901 yılında yapılan harcama yaklaşık %46 daha fazladır. Bu harcamaların yaklaşık % 24-34'ü Osmanlı İmparatorluğu'nun payma düşmüştür. Bir önceki döneme (1840-1870) göre oransal bir azalma olduğu gibi, 1870'ten 1900'e zaman içinde de bir azalma görülmektedir. Bunun başlıca iki nedeni olduğu söyle-

**Tablo-10: ABCFM'in Bütçesi ve Anadolu'nun Payı
(1871-1901)**

YILLAR	ABCFM'in Toplam Bütçesi	Bağışlar	Osmanlı Anadolu'nun İmparator. Payına Düşen	Payına Düşen
1871	432.847	333.439	144.340	128.957
1872	428.693	295.207	148.674	129.674
1873	435.018	309.067	153.719	133.795
1874	450.277	352.041	156.636	135.506
1875	456.591	349.084	172.612	153.332
1876	496.492	393.620	157.354	135.228
1877	489.377	341.216	158.974	144.019
1878	486.772	370.803	157.073	133.235
1879	518.386	283.627	184.406	149.752
1880	445.074	347.423	159.405	130.772
1881	453.273	349.424	152.833	126.366
1882	651.976	348.374	245.313	208.714
1883	591.488	393.319	232.687	193.994
1884	553.589	392.864	196.408	159.502
1885	657.090	387.013	192.243	154.250
1886	659.667	384.247	220.614	186.442
1887	680.954	366.958	206.497	176.389
1888	667.289	394.568	224.661	190.892
1889	686.001	395.044	210.983	178.100
1890	763.434	417.921	207.019	176.665
1891	824.812	484.463	230.719	196.961
1892	841.568	545.097	260.509	225.676
1893	768.333	483.187	218.751	183.969
1894	821.370	483.108	215.938	183.987
1895	831.469	516.003	202.109	166.968
1896	743.104	601.966	170.998	144.131
1897	688.414	417.108	216.754	181.022

1898	727.500	483.988	187.806	157.086
1899	732.738	530.796	169.168	139.370
1900	820.588	564.763	191.189	147.175
1901	799.712	553.233	194.643	159.296

Kaynak: Birinci bölümdeki 73 nolu dipnota bakınız.

nebilir. Birinci neden 1870'li yıllardan itibaren kadın misyoner heyetlerinin de Osmanlı arenasında harcamaya başlamalarıdır. Bu heyetlerin her yıl BOARD'un bütçesinin % 10-15'i dolaylarında harcamayı yaptıkları hatırlanırsa ve bu katkı BOARD'un harcamalarına eklenirse, bu dönemde, önceki dönemlere göre yine de daha fazla misyoner parası harcandığı görülür. Bir başka önemli neden de yerli halkın giderek artan oranlarda masraflara katılmaya başlamasıdır. Dolayısıyla faaliyetlerin artmasına karşılık harcanan ABCFM parasının aynı oranda artmamış görünmesinin gerçek nedeni bunlardır.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yapılan harcamalarda da —zaman zaman gerilemeler olmakla birlikte— artış gözlenmektedir. Dönem başı ile dönem sonu arasındaki artış % 26 dolaylarındadır. Bu olgu bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyoner faaliyetlerinin sınırına gelindiği yolundaki değerlendirmenin de kanıtıdır. Gerçi harcamalarda olduğu gibi diğer göstergelerde de artışlar 1914 yılına kadar devam edecektir ama, artış hızı 1890'ların ortasından itibaren azalan bir seyir izleyecektir. Öte yandan, İmparatorluk'ta yapılan harcamadan Anadolu'nun payına düşen miktarlar önceki döneme göre daha da artmış, %80-90 dolaylarında bir seyir izlemiştir.

Şimdi de Anadolu'daki üç misyon çerçevesindeki

Tablo-11: Batı Türkiye Misyonu'nda Sayısal Gelişmeler
(1875-1900)

Yıllar	Kapsanan Alan	Çalışanlar					Yerli	
		Amerikalı		Kadın				
	İstasyon Sayısı	Uç-İstasyon	Misyoner Dr.	Yardımcı	Diğer	Toplam		
1875	7	74	18	1	30	1	50	175
1879	7	85	23	1	37	1	62	198
1881	7	90	21	1	42	1	65	211
1885	8	—	22	1	38	1	62	268
1889	8	108	22	1	44	1	68	281
1894	8	—	21	1	48	1	71	309
1900	7	102	19	2	49	—	70	311

Kaynak: ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:3 Vol. 5, No 21-22,29-30; Vol. 9, No 34, 37, 44; ABCFM Annual Report 1900.

gelişmeleri ayrı ayrı izleyerek XX. yúzyılın başında-ki durumu saptayabiliriz.

Batı Túrkiye Misyonu

Batı Túrkiye Misyonu gerek kapsadığı alan, gerekse çalışan sayısı yönünden Osmanlı topraklarındaki en büyük Amerikan misyonu olma özelliğini bu dönemde de korudu. Trabzon-Mersin çizgisinin Batı' sında kalan yedi istasyonda (Trabzon, Merzifon, Sivas, Kayseri, Bursa, İzmir ve İstanbul) ve toplam 102 uç-istasyonda örgütlenme tamamlanmıştı. Son eyrek yúzyılda alandaki yayılışta %38 dolaylarında bir artış olmuşken, Amerikalı alışan sayısında %40, yerli çalışan sayısında ise %78'lik artışlar kaydedilmiştir. Yerli yardımcının kapsamı içine, misyonerlerle birlikte çalışan papaz, vaiz, öğretmen ve diğer çalışanlar girmektedir. Örneğin 1900 yılında Batı Túrkiye Misyonu'nda görev yapan 311 yerli yardımcının 224'ü öğretmen, 67'si papaz/vaiz ve 20'si de diğer yardımcılardır. Oysa 1881 yılında bu misyonda görev yapan papaz/vaiz sayısı 43, öğretmen sayısı 133'tü. Aradan geçen 18 yıl içinde papaz/vaiz sayısı %56, öğretmen sayısı ise %68 artış göstermiştir. Okulun Kitab'ı geride bırakışının kanıtlarından birisi de budur!

Bu misyonun istasyonlarında zaman içinde bazı değişiklikler olmuştur. şöyle ki, Rumlara yönelik çalışmaların durdurulmasından sonra istasyon olmaktan çıkarılan ve Manisa'ya bağlanan İzmir 1880'den itibaren yeniden istasyon yapılmıştır. Bir ara (1885-1894) İzmit'te ayrı bir istasyon örgütlenmişse de daha sonra bundan vazgeçilmiştir. 1900 yılına gelindiğinde bu misyonun önde gelen iki istasyonu Merzifon

ve İstanbul'du. Merzifon'un önemi, ilkokulundan yüksek okuluna, hastanesinden zanaat atölyesine, yetimhanesinden kilisesine misyoner örgütlenme ve faaliyetinin tüm ayrıntılarını sergileyen bir istasyon olmasından geliyordu. Aynı yıl bu istasyonda görevli Amerikalılar'ın sayısı (üç misyoner, bir hekim, sekiz bayan yardımcı) on iki idi. ⁽⁵³⁾

İstanbul ise her zaman olduğu gibi, Osmanlı topraklarındaki misyoner faaliyetlerinin komuta odası, basım ve yayım işlerinin merkeziydi. Anadolu'daki üç misyon ve Bulgaristan'a yönelik çalışmaların yayın ihtiyacı İstanbul'dan karşılanıyordu ve 1900 yılında ikisi misyoner dört Amerikalı yalnızca bu işte çalışıyordu. ⁽⁵⁴⁾

Basım ve Yayım Faaliyetlerindeki Gelişmeler

İncelenen dönemde doğal olarak matbaaya da çok iş düşmüştü, İstanbul'daki matbaanın yanı sıra Antep'te de yeni bir matbaa kurma ihtiyacı duyulmuştu. İstanbul'daki matbaa ise 1872 yılında modern bir binaya kavuştuktan sonra eldeki araç, gereç ve makinelerle basım ve yayım faaliyetini genişleterek sürdürdü. Bu iş için harcanan para, çoğu kez, tek tek istasyonların tüm giderlerinden büyük oldu. Batı Türkiye Misyonu'nun toplam giderleri içinde matbaanın payı %15-25 dolaylarında seyretti. ⁽⁵⁵⁾ Matbaanın XIX. yüzyılın sonuna kadar gerçekleştirdiği yayımların boyutları hakkında bir fikir verebilmek açısından, kimi yıllara ilişkin veriler Tablo-12'den izlenebilir.

Eldeki verilerin ışığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan misyoner faaliyetleriyle ilişkili kü-

**Tablo-12: Amerikan Misyoner Matbaasının
Yayınları (1866-1897)**

Yıl	Dili	Kitap/Risale Sayısı	Top. Baskı Sayısı	Top. Sayfa Sayısı
1866-a	Ermeni harfli Türkçe	—	109.042	11.162.680
1871-b	Ermenice	7	18.800	1.264.800
	Ermeni harfli Türkçe	5	14.000	—
	Bulgarca	—	20.000	2.890.000
1873-c	Bulgarca	6	26.000	—
1874-d	Bulgarca	9	28.139	—
1879-e	Ermenice	28	65.244	6.781.416
	Ermeni harfli Türkçe	23	65.144	3.519.506
	Grek harfli Türkçe	11	21.195	1.571.280
1880-f	Ermenice	18	42.800	3.536.000
	Ermeni harfli Türkçe	17	47.460	2.676.380
	Arap harfli Türkçe	2	13.720	1.226.000
	Grek harfli Türkçe	8	13.890	859.820
	Rumca	6	6.500	21.000
1885-g	Ermenice	19	53.200	2.362.900
	Ermeni harfli Türkçe	21	62.050	3.817.400
	Arap harfli Türkçe	3	16.000	1.539.000
	Grek harfli Türkçe	12	20.650	975.000
1889-h	Ermenice	15	34.898	2.642.360
	Ermeni harfli Türkçe	11	27.332	995.704
	Grek harfli Türkçe	10	10.642	1.460.016
	Rumca	3	6.000	63.000
1897-i		15	63.000	2.202.000

Kaynak : **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3 a: Vol. 1, No 7
b: Vol. 3, No 49
c: Vol. 5, No 45
d: Vol. 5, No 46
e: Vol. 5, No 47
f: Vol. 10, No 103
g: Vol. 10, No 108
h: Vol. 10, No 111
i: Vol. 10, No 94

çümsenmeyecek boyutlarda bir kitap ticaretinin var olduğu hükmüne varabiliriz. Bu ticareti ABCFM'in yanı sıra, BFMPC (Presbyterian Board), American Bible Society, American Tract Society, London Religious Tract Society ve 1870'den sonra da WBM, WBMI gibi kadın misyoner heyetleri yürütüyordu. Bu örgütlerin elindeki araç, gereç, kitap, malzeme, makine stokunun değeri 1890'lı yıllarda 500.000 Dolar'ı bulmuştu. ⁽⁵⁶⁾ 1880, 1885 ve 1889 yıllarında basım ve yayım işlerine tahsis edilen gelir sırasıyla 7195, 6841 ve 3653 Osmanlı lirası olmuştu. Bu tutarların 1880'de 330, 1885'te 333 lirası London Religious Tract Society tarafmdan sağlanmıştı. American Tract Society'nin katkısı sırasıyla 68, 229 ve 113 lira olmuştu- ABCFM'in üstlendiği miktarlar ise 3370, 3257 ve 1951 lira idi. Gelirin geriye kalan kısmı kitap satışlarından elde edilmişti. ⁽⁵⁷⁾

Amerikalı misyonerlerin 1880-1900 yıllarında en büyük şikâyetlerini basılı malzemeye uygulanan sansür, sansürden onay alınmış olduğu durumlarda bile yerel yöneticilerin keyfî engellemeleri oluşturunordu. ⁽⁵⁸⁾ Buna karşın yayın faaliyetinin en hızlı gelişme gösterdiği yıllar yine de bu yıllar olmuştur!

XIX. yüzyılın son çeyreğinde ABCFM'in dünya ölçeğinde 23 dilde yayın yaptığını biliyoruz. Bunlardan yarısına yakın bir bölümünün Osmanlı İmparatorluğ u sınırları içinde yapılmış olması ayrıca dikkat çekicidir. Bir başka dikkat çeken nokta ise bütün bu yayım faaliyeti içinde Türkçe olanların bir elin parmaklarıyla sayılacak denli az oluşudur. ⁽⁵⁹⁾ Ancak Amerikalı misyonerlerin Türk dili ve kültürü için değer ifade eden tek katkılarının Redhouse (Türkçe-İngilizce ve İngilizce-Türkçe) sözlükleri olduğu belirtilmelidir.

Elde mevcut bir kataloga göre, başlangıcından 1881 yılına kadar Malta, İzmir ve İstanbul matbaalarında toplam 725 adet kitap, broşür, risale vb. yayın yapılmıştır. Bu yayımların diller itibariyle dağılımı şöyledir: ⁽⁶⁰⁾

Ermenice	193	358	%48
Ermeni harfli Türkçe	155		
Rumca	141	172	%24
Grek harfli Türkçe	32		
Bulgarca		100	%14
İtalyanca		40	%6
Arap Harfli Türkçe		35	%4
Ladino (İspanyol Yahudicesi)		29	%4
TOPLAM		725	%100

Bu 725 adet yayının adlarına bakarak bir değerlendirme yapmak olanaklıysa şu söylenebilir: Bunlar esas itibariyle dinsel ajitasyon ve propaganda yapmaya yönelik yayınlardır. Yaklaşık 100 kadarı doğrudan doğruya Kutsal Kitab çevirisi vb. dinsel yayındır. Geriye kalanlar içinde ders kitabı ya da yardımcı ders kitabı niteliğinde olan yayın sayısı 70 kadardır. Bir başka deyişle, misyoner matbaasının 1881 yılına kadar verdiği ürünlerin yaklaşık %10'u okula yöneliktir..

Bununla birlikte, Amerikan misyoner matbaalarında kendi belirli amaçlarına yönelik oldukça yoğun bir yayım faaliyetinin gerçekleştirilmiş olduğu inkâr edilemez. Yalnızca 1898 yılında gerçekleştirilen baskı işi (İstanbul, Antep, Beyrut matbaaları birlikte) yaklaşık 28 milyon sayfadır. ⁽⁶¹⁾ Bu 100 sayfalık bir ki-

taptan 1000 adet basılması halinde 280 ayrı yayın demektir. Aynı şekilde 1822'den XIX. yüzyılın sonuna kadar tüm Amerikan misyoner matbaalarında basılan kitap, risale, broşür ve süreli yayınların toplam sayfa sayısı 600.000.000'u aşmıştı. Bu tutarın 40.000.000 sayfadan biraz fazlası Malta ve İzmir Matbaalarında geriye kalanı ise esas olarak İstanbul ve Beyrut matbaalarında basılmıştır. 1880-1889 yıllarında, yılda ortalama 23.000, 1890-1899 yıllarında da yılda ortalama 39.000 adet kitap/broşür/risale basıldığı bilinmektedir. Bu basım ve yayım faaliyeti, hızından birşey kaybetmeden Birinci Dünya Harbi'ne kadar sürmüştür, ikinci Meşrutîyetin ilân edildiği yıl (1908), ilk günden beri yapılan baskı işi toplam 900.000.000 (dokuz yüz milyon) sayfayı aşmıştı. (62)

Merkezî Türkiye Misyonu

Eski adıyla Güney Ermenistan, 1860'tan sonra kullanılan adıyla Merkezî Türkiye Misyonu'ndaki sayısal gelişmeler Tablo-13'den izlenebilir.

Önceleri Antep ve Maraş daha sonraları ise bunlara Adana ve Haçin'in (Saimbeyli) katılmasıyla dört istasyonda toplanan Amerikan misyoner faaliyetleri bu yörede XIX. yüzyılın ortalarından itibaren oldukça hızlı bir gelişme göstermiştir. Yukarda sayılan yerlerin yanı sıra Halep, Antakya, Tarsus ve Urfa'yı da kapsayan bu misyonda, ilkokuldan yüksek okula bütünleşik bir eğitim dizgesi olduğu gibi, sağlık hizmetleri oldukça gelişmişti ve İstanbul'dakinden ayrı bir ikinci matbaa da faaliyete geçirilmişti. Bu misyonun ilk bakışta dikkat çeken bir başka özelliği de, üç misyon içinde Protestan cemaati en kabarık misyon

oluşudur, (bkz. Tablo-7) Yerli unsurun, yani sözü edilen Protestan cemaatinin, Amerikalı misyonerlerin gözetimindeki faaliyetlere (kilise, okul, hastane) parasal ve diğer yönlerden katılma ve katkılarının da oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Örneğin, 1900 yılı için BOARD'un Merkezî Türkiye Misyonu'na tahsis ettiği 27.169 Dolar'a karşılık yerli halk 10.795 Dolar'ı bulan parasal katkıda bulunmuştur. Bu toplam gelirin %28'i dolaylarında bir katkıdır ki oldukça yüksektir. ⁽⁶³⁾ Ayrıca WBM ve WBMİ gibi kadın misyoner heyetlerinin bu yöreye yaptıkları katkıların oranı da hatırı sayılır düzeydedir. Örneğin bu oranlar 1873'de ve 1876'da %23, 1880'de ise %38 dolaylarında olmuştur. ⁽⁶⁴⁾

1880 yılı Nisan'ında Antep'de yeni bir matbaa faaliyetine geçirilmiştir. Antep'deki kız okulunun müdiresi Miss Mary Hollister'in girişimiyle kurulan bu matbaada ilk yıl 500.000 sayfayı aşkın iş yapılmıştır. Önceleri yalnızca öğrencilerin katkılarıyla sürdürülen bu yayım faaliyeti daha sonra profesyonelce yürütülmüştür. ⁽⁶⁵⁾ Antep'de bir matbaaya gereksinim duyulmasının başlıca nedeni, ulaşım güçlükleri, 1880'lerden itibaren şiddetlenen Osmanlı sansürü gibi nedenlerle İstanbul kaynaklı basım, yayım, dağıtım işinin aksamasıydı. Merkezî Türkiye Misyonu bu gerekçelerle ⁽⁶⁶⁾ kendi yayın işlerini kendisi yapmak istemiştir. Merkezî Türkiye Kolejinin müdürünün evinin bir köşesinde kurulan matbaa ilk yıl Ermenice, Kürtçe ve İngilizce yayım yaptı. İlk basılan kitaplar, İngilizce-Ermenice Okuma Kitabı (1200 adet), İngilizce Gramer (3000 adet), Kürtçe İlâhi Kitabı (660 adet) Ermenice Okuma Kitabı (5000 adet) ve Ermenice Aritmetik Kitabı (3000 adet) oldu. ⁽⁶⁷⁾ Matbaanın, kuruluşunun

Tablo-13: Merkezî Türkiye Misyonu'nda Sayısal Gelişmeler (1872-1900)

Yıllar	Kapsanan Alan		Çalışanlar					Yerli Yardımcı
	İstasyon Sayısı	Uç-İstasyon Sayısı	Amerikalı			Toplam		
			Misyoner	Dr.	Kadın			
1872	2	31	5	1	10	—	16	78
1877	2	30	5	1	12	—	18	87
1882	2	32	8	1	16	1	26	116
1888	3	45	8	1	17	1	27	153
1893	2	45	6	1	20	2	29	180
1896	2	45	7	—	19	—	26	176
1899	4	—	6	—	18	—	24	237
1900	4	48	8	—	23	—	31	267

Kaynak : ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:5, Vol. 3, No 1-2, 13-14;
1-2,13-14;

Vol. 6, No 26-28, 38;

Vol. 11, No 34-35, 52-53.

ABCFM Annual Report 1896; ABCFM Annual Report 1900.

ikinci yılındaki verimi toplam bir milyon sayfayı aşmıştı. ⁽⁶⁸⁾

Merkezî Türkiye Misyonu'nda oluşan eğitim dizgesini bir sonraki bölümde inceleyeceğiz. Daha önce de belirtildiği gibi, misyonerler yalnızca okul açmakla kalmıyorlar, okulların yanı sıra yetimhaneler de kurup yönetiyorlardı. Ayrıca, özellikle ihtiyaç içinde olanlar için bir tür kendine yardım ilkesine göre çalışan atölyeler de açıyorlardı. Merkezî Türkiye Misyonu'nda Antep ve Maraş'ta bulunan yetimhanelerde, 1900 yılında, sırasıyla 132 ve 420 yetim çocuk barınıyordu. ⁽⁶⁹⁾ Antep'deki kendine yardım atölyesinde ise yerel tığ ve iğne işleri yaptırılıp satılıyor ve gelir sağlanıyordu. 1900 yılında bir Amerikalı bir de yerli çalışanın gözetiminde sürdürülen bu faaliyette çoğu yetim 250 kişi çalışıyordu. ⁽⁷⁰⁾

Merkezî Türkiye Misyonu'nda ayrıca, kilise ve okul dışındaki halk kesimleriyle de iyi ilişkiler kurulmaya özen gösterildiği anlaşıyor. Başta bilimsel, kültürel konular olmak üzere çeşitli konularda halka açık konferansların sık sık yapılmış olması bunun bir göstergesi olarak» alınabilir. ⁽⁷¹⁾

Doğu Türkiye Misyonu

BOARD'un yalnızca Türkiye'de değil, dünya ölçeğinde en ünlü istasyonlarından birisi olan Harput'un pây-i taht olduğu Doğu Türkiye (eski adıyla Kuzey Ermenistan) Misyonu'na ilişkin veriler Tablo-14'te sergilenmiştir. Harput'un ünü, uç-istasyonlarının sayıca çokluğundan ve bu istasyonlardaki çalışmaların yaygın, yoğun ve hızlı olmasından kaynaklanıyordu. Bugünkü Doğu Anadolu Bölgesi'nin tümü ve Güney Do-

ğu Anadolu Bölgesi'nin de bir kısmını kapsayan, Mardin dışında, ortalama yüksekliği bin metrenin üzerindeki, iklim koşulları ve ulaşımı çetin bu misyonun istasyonları Erzurum, Harput. Mardin, Van ve Bitlis'di. 1900 yılında bu beş istasyona bağlı 97 uç-istasyonda, 36'sı Amerikalı, 266'sı yerli 302 görevlinin gözetiminde sürdürülen faaliyetlerde misyoner çalışmasının her türü sergileniyordu. Misyondaki yetimhanelerde 1900 yılında barındırılan çocuk sayısı 2000 dolaylarındaydı ki bunun 1100 kadarı Harput'da idi. ⁽⁷²⁾ Mardin ve Van'daki iki hastane ve bölgedeki beş dispanserle, sağlık hizmetleri de yoğun bir şekilde sürdürülüyordu. Aynı yıl tedavi edilen toplam hasta sayısı on bini aşmıştı. ⁽⁷³⁾ Müslüman ahaliye İncil ve okul yoluyla ulaşmanın olanaksızlığı, buna karşın doktor ve hastane kanalıyla bu olanağın bir hayli fazla oluşuna, yörenin her türlü sağlık hizmet ve olanağından yoksun oluşu da eklenince, Amerikalı misyonerlerin bu yörede sağlık işine neden önem verdikleri anlaşılır. Bununla birlikte, 1890'lı yıllarda Doğu Türkiye Misyonu'nda eğitime de büyük önem veriliyordu. Özellikle Erzurum ve Van gibi yörelerdeki öğretmen ve din adamı ihtiyacı eğitime öncelik verilmesini zorunlu kılıyordu. ⁽⁷⁴⁾

AMERİKAN MİSYONER EĞİTİMİ DİZGESİ (1870-1900)

Misyoner faaliyetleri içinde eğitimin yerini en iyi tayin edebilecek olan, kuşkusuz ABCFM'in kıdemli dış ilişkiler sekreteri Muhterem Peder N.G. Clark'tır. Mr. Clark, 1888 yazında Londra'da toplanan Protestan Misyonları Yüzüncü Yıldönümü Konferansı'na sun-

Tablo-14: Doğu Türkiye Misyonu'nda Sayısal Gelişmeler (1880-1900)

Yıllar	Kapsanan Alan		Çalışanlar					Yerli
	İstasyon Sayısı	Uç-İstasyon Sayısı	Misyoner Dr.	Kadın		Toplam		
				Yardımcı	Diğer			
1880	4	117	14	1	22	37	208	
1885	5	117	12	1	23	36	245	
1890	5	112	17	1	32	50	295	
1898	5	82	11	2	28	41	253	
1900	5	97	10	1	25	36	266	

Kaynak : ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:7, Vol. 6, No 14-17, 43;

Vol. 11, No 7-10, 47-51;

ABCFM Annual Report, 1900.

duğu bildiride, özetle şunu söylüyordu: «Bunca yıllık deneyim ve gözlemlerden aldığımız iki ders oldu. İncil'in öğretilmesi ve daha zeki, kişilikli etkili Protestan Hristiyanlar yetiştirmek için ilkokul düzeyinde eğitim zorunludur.. Ayrıca, papaz, vaiz, öğretmen ve diğer yerli çalışanları yetiştirmek için de orta düzeyde eğitim gereklidir.» ⁽⁷⁵⁾ Konu bir misyonerin ağzından bundan daha iyi özetlenemezdi! Gerçekten de, dar anlamda misyoner faaliyetleri için bu kadar eğitim yeter de artardı bile. Oysa insanlar için bu kadarı artık yeterli olmuyordu. Clark'ın anılan bildirisinden aynen aldığımız şu cümle, çağdaş eğitimin, yani başlıca lise ve kolej eğitiminin varlık nedenini açıklıyor: «Artık hiç kimse, sanat, ticaret ve dünyanın Tanrısal olmayan kısmından ayrı yaşayamaz. Bu nedenle insanlar, okullarda daha gelişmiş bir eğitim istemektedirler...» ⁽⁷⁶⁾

Hem de ne istemek! 1880'lerden itibaren yerli halk âdeti «sipariş üzerine» okul istiyordu, örneğin Mardin'in yerli Protestan ahalisi, ABCFM'e verdikleri dilekçelerinde, açılmasını istedikleri okulda aşağıdaki özelliklerin bulunmasını istiyorlardı: ⁽⁷⁷⁾

- Eğitim düzeyi mevcut ortaokullardan yüksek olmalı.
- Arapça, Kürtçe, Süryanice, Türkçe ve İngilizce okutulmalı.
- Arapça öğretilmesine özellikle önem verilmeli.
- Aritmetik, cebir, geometri, felsefe, fizyoloji, muhasebe gibi dersler mutlaka okutulmalı.

Eğitim konusundaki açlığın bir başka çarpıcı örneği de Harput'daki Fırat Koleji'nden verilebilir. 1880'li yılların başında bir öğrencinin eğitim harcı ve ya-

tılı ücreti 69 Dolar veya 16 Osmanlı lirası dolaylarında idi. Birbirini izleyen dokuz yıl boyunca bu ücret sürekli artmış, 1880'lerin sonunda 1541 Dolar ya da 350 lirayı bulmuştur. Öğrenim harcı ve yatılı ücretlerindeki bu 20 katı aşan artışa rağmen, öğrenci sayısında da %300'ü aşan bir artış görülmüştür. Bunun bir sonucu olarak Fırat Koleji 1887 yılı başından itibaren ABCFM'den para yardımı almadan değirmeni döndürebilir hale gelmiştir. ⁽⁷⁸⁾

Eğitime karşı bu istek ve talebi yaratan temelde İmparatorluğun geçirdiği değişim, yani ülkenin Avrupa ve bir ölçüde de Amerikan kapitalizmine açılmasıyla buna paralel olarak iç bütyesinde meydana gelen değişimlerdi. Amerikan okulları yönünden bunun eğitim alanına, yansıması ise bir yandan tabandan gelen istekler, bir yandan da diğer misyoner örgütlerinin rekabeti vb. çevreden gelen etkilere göre oluyordu. İlk bakışta paradoksal görünse de Amerikan misyoner eğitim dizgesi içinde biri dinsel (evangelical), diğeri lâik (secular) ikili bir yapı ortaya çıkıyordu. Bu ikili yapının dinsel olanı, ilkokul, ortaokul, ilahiyat okulu çizgisinde, lâik olanı ise ilkokul, ortaokul-lise, kolej (College) çizgisinde geliyordu. Böyle bir ikili yapıya gereksinim duyulması aslında 1870'li yıllarda başladı ama 1880'li yıllarda realize oldu. Nitekim bu konu, yani kademelendirilmiş secular bir eğitim, ilk kez Batı Türkiye Misyonu'nun 1880 Haziran'ındaki yıllık toplantısında gündeme geldi, daha doğrusu karara bağlandı. ⁽⁷⁹⁾ Doğu Türkiye Misyonu'nunda ise bu uygulamaya 1880 Kasım'ında başlanmıştı bile. Harput istasyonunun 1881 yıllık raporunda, «Okullarımızı, her biri kesin bir şekilde tanımlanmış müfredatıyla dört kademeye [ilkokul (primary school), ortaokul (grammar school), lise (highschool),

kolej (college)] ayırmak suretiyle eğitim çalışmalarımızda bir yenilik yaptık.» ⁽⁸⁰⁾ deniliyordu. İlkokul «şimdilik» iki yıllık, diğerlerinin her biri dörder yıllık olacaktı. ⁽⁸¹⁾ Bu eğitim kademelerinden ilk ikisi, yani primary ve grammer sochool ⁽⁸²⁾ gerek lâik gerekse dinsel eğitim göreceklr için zorunlu ilk iki basamak oluyor, yollar daha sonra ayrılıyordu. Tanrının hizmetine girecek olanlar, ya doğrudan ya da liseden sonra ilahiyat okuluna, Sezar'ın hizmetine girecek olanlar da lise ve kolejlere devam edeceklerdi.

İlkokullar

1870-1900 arasını kapsayan 30 yıl içinde Anadolu'daki Amerikan misyoner eğitimi nitelik ve nicelik olarak bir hayli gelişti. Okuma yazma ve dört işlemi öğretmeyi esas alan ilkokullar bu dönemde okul sayısı açısından %72, öğrenci sayısı açısından ise %157'lik bir artış gösterdi. (Bkz. Tablo 15). Bu okullardaki öğretmenlerin ve kitapların niteliği iyileşti. İlkokullaşma yönünden en hızlı gelişmeyi gösteren ise Merkezî ve Doğu Türkiye Misyonları oldu. Amerikan misyoner eğitim dizgesi içinde yer alan ilkokulların yıllar itibarıyla sayılarını ve buralarda okuyan öğrencilerin miktarını Tablo-16, 17 ve 18'den izlemek mümkündür. Tablo-15'deki veriler ise Amerikan misyoner eğitiminde 1900 yılındaki durumu sergilemekte ve 1870 yılına göre karşılaştırma olanağı sunmaktadır. Buna göre her üç misyonda 1870 yılında 220 olan ilkokul sayısı 378'e, 5617 olan öğrenci sayısı ise 14.414'e yükselmiştir.

**Tablo-15: Anadolu'daki Amerikan Misyoner Okulları
ve Öğrenci Sayıları (1900)**

Okullar	1870			1900		
	Yıllar	Batı		Merkezi Doğu		
		Üç Misyon Birlikte	Türkiye Misyonu	Türkiye Misyonu	Üç Misyon Birlikte	
İlkokullar						
• Okul Sayısı		220	108	141	129	378
• Öğrenci Sayısı		5617	4812	6466	3136	14414
Ortaokul ve Liseler						
• Öğrenci Sayısı		9	13	12	8	33
• Okul Sayısı		189	1283	844	473	2600
İlahiyat Okulları						
• Okul Sayısı		4	1	1	1	3
• Öğrenci Sayısı		74	5	12	5	22
Kolejler						
• Okul Sayısı		—	1	1	1	3
• Öğrenci Sayısı			270*	150*	100*	520*
TOPLAM		233	123	155	139	147
• Okul Sayısı		5880	6370	7472	3714	17556
• Öğrenci Sayısı						
(*) Tahmini.						

Kaynak : 1870 yılı verileri için Tablo-4'deki kaynaklar, 1900 yılı verileri için ise **ABCFM Annual Report, 1900**,

Orta Dereceli Okullar

Yukardaki Tablo'dan izlenebileceği gibi, okullar konusundaki asıl önemli sıçrama orta dereceli okullarda olmuştur. Ancak bu kümede ele alınan okullar türdeş değildir. Bunların içinde kız ve erkek yatılı/

gündüzlü orta okullar, yine yatılı ve gündüzlü kız ve erkek liseleri (high schools) vardır. Ortaokul ve lise ayrımı da pek fazla geçerli ve tutarlı bir ayrım değildir. Nitekim belge ve raporlarda birbirinin yerine geçecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. High school (lise) terimi, 1870'lerden sonra lâik eğitimin ağırlık kazanması üzerine açılan orta öğretim kurumlarına verilen genel ad olarak kabul edilebilir. Öte yandan misyoner belgelerinde yatılı okul (boarding school) olarak geçen okullar ise esas itibariyle din adamı ve öğretmen yetiştirmek için gerekli olan ilkokul sonrası okullardır. Bu yatılı okulların amacı önceleri daha çok din adamı yetiştirmekken, zamanla öğretmen yetiştirmek işlevi öne çıkmıştır. Yatılı kız okullarının bir başka önemli işlevi de papaz ve vaizlere eğitim görmüş eşler yetiştirmektir. ⁽⁸³⁾ Misyoner belgelerinde kullanıldığı şekliyle yatılı okul terimi bir hayli belirsiz bir terim olup orta ve lise düzeyindeki okulları içerecek şekilde kullanılmaktadır. Bu okullarda ayrıca, yörenin özelliklerine, kız ya da erkek okulu oluşlarına göre değişen çeşitli zanaatlar, meslek sahibi kılıcı beceriler de kazandırılıyordu. Bazı yatılı kız okullarında, «Kralın Kızları Topluluğu» ya da «Hıristiyan Çalışmalar Topluluğu» vb. topluluklar oluşturularak, kızların ayinlere ve İncil okuma seanslarına aktif olarak katılmaları sağlanıyordu, ⁽⁸⁴⁾

Şimdi bu yatılı okullardan bir ikisine biraz daha yakından bakabiliriz. İstanbul'dan, yaklaşık 100 kilometre uzaklıktaki Bağçecik (Bardezag) kız ve erkek yatılı okullarının amacı, «Hıristiyan nitelikleri önde gelen iyi bir lise (high school) eğitimi» olarak tanımlanıyor. Kız okulunda 130, erkek okulunda 88 öğrencinin öğrenim gördüğü dörder yıllık bu okulların ders programında şu dersler yer alıyor: Matematik, Cebir,

Trigonometri, Doğa Bilimleri, Tarih, Fransızca, İngilizce, Türkçe ve İncil Okuma. 1890 yılına kadar bu okullardan mezun olanların sayısı 60 kadar. Ayrıca erkek okuluna bağlı, yaklaşık 25 öğrencinin günde 3-5 saat çalıştığı bir de «Endüstri Bölümü» ya da kendine yardım atölyesi var. Bu atölyede bir ders yılında toplam değeri 33 lira değerinde, iskemle, sallanan koltuk, masa, sehpa, kitap dolabı vb. 2589 adet eşya üretilmiş. ⁽⁸⁵⁾ Yapılan işin parasal değerini gözümüzde canlandırabilmek için, Talas'daki erkek yatılı okulunun 1899 yılı tüm gelir ve giderlerinin 508 Osmanlı lirası olduğunu belirtelim. ⁽⁸⁶⁾

Talas'daki erkek yatılı okulunun 1899-1900 öğrenim yılı malî raporu, bize bu okulun paralı bir okul olduğunu gösteriyor. Bu okulda anılan yıl yatılı öğrenciler için toplam 146 lira 69 kuruş harcama yapılıyor, bunun 134 lira 45 kuruşluk bölümü eğitim ücreti adı altında öğrencilerden geri almıyor. ⁽⁸⁷⁾ Yatılı öğrencilerin yeme içme masraflarından başka öğrencilerden ders ücreti (tuition) de alınmaktadır. Bu durum, Amerikan okullarını öteki yabancı okullar karşısında güç durumda bırakmaktadır çünkü Amerikan okulları genellikle daha pahalıdır! ⁽⁸⁸⁾

Talas'daki kız yatılı okulunda 1880 yılında okutulan dersler de bu okulların niteliği hakkında ipuçları verebilir: Aritmetik, Ermenice Gramer ve Tercüme, Rumca Gramer, Cebir, Coğrafya, Fizyoloji, Osmanlıca İncil, İnşa, Miftah (Osmanlı Grameri), Ahd-i Atik Tarihi, İsa'nın Yaşamı, Vokal ve Enstrumental Müzik. ⁽⁸⁹⁾

Aynı yıl (1880) Tokat'daki Ermeni Protestan Cemaati de kentlerinde bir erkek okulu açılmasını istiyor ve okulun niteliği konusunda şu kararları alıyor-

Tablo-16: Batı Türkiye Misyonu'nda Okullar (1875-1899)

Okullar	1875	1879	1885	1889	1894	1899
Yıllar						
İlkokullar						
• Okul Sayısı	83	105	128	141	122	116
• Öğrenci Sayısı	3181	3438	4668	4953	5027	5166
Kız Ortaokul ve Liseleri						
• Okul Sayısı	4	9	8	7	8	8
• Öğrenci Sayısı	165	325	446	473	686	700
Erkek Ortaokul ve liseleri						
• Okul Sayısı	—	3	7	7	9	9
• Öğrenci Sayısı		166	388	387	528	690
İlahiyat Okulları						
• Okul Sayısı	1	1	1	1	1	1
• Öğrenci Sayısı	29	25	14	12	6	5
Kolejler						
• Okul Sayısı	—	—	—	1	1	2
• Öğrenci Sayısı				130		269
TOPLAM						
• Okul Sayısı	88	118	144	157	141	136
• Öğrenci Sayısı	3375	3954	5516	5955	6247	6830

Kaynak : .Annual Tabular View for Western Turkey Mission* : 1875, 1879, 1885, 1889, 1894, 1899, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 21-22, 29-30; Vol. 9, No 37, 44; Vol. 19, No 68, 87, 103.

Tablo-17: Merkezî Türkiye Misyonu'nda Okullar (1872-1899)

Okullar	Yıllar	1872	1877	1882	1888	1893	1899
İlkokullar							
• Okul Sayısı		41	62	68	89	95	131
• Öğrenci Sayısı		1202	2314	2844	3660	4286	6287
Kız Ortaokul-ve Liseleri							
• Okul Sayısı		2	2	2	4	5	5
• Öğrenci Sayısı		40	33	97	161	323	485
Erkek Ortaokul ve Lise.							
• Okul Sayısı		1	—	4	6	7	9
• Öğrenci Sayısı		15		96	195	313	366
İlahiyat Okulları							
• Okul Sayısı		1	2	1	1	1	1
• Öğrenci Sayısı		26	23	8	6	9	12
Kolejler							
• Okul Sayısı		—	1	1	1	1	1
• Öğrenci Sayısı					84	108	125
TOPLAM							
• Okul Sayısı		45	66	75	101	109	147
• Öğrenci Sayısı		1283	2370	3045	4106	5039	7275

Kaynak: .Annual Tabular View for the Central Turkey Mission* : 1872, .1877, 1882, 1888, 1893, 1899, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5 Vol. 3, No 1-2, 13-14; Vol .6, No 26-28, 38; Vol. 11, No 34-35, 52-53.

Tablo-18: Doğu Türkiye Misyonu'nda Okullar (1880-1898)

Okullar	Yıllar	1880	1885	1890	1898
İlkokullar					
• Okul Sayısı		117	136	146	114
• Öğrenci Sayısı		4354	4909	6702	6515
Kız Ortaokul ve Liseleri					
• Okul Sayısı		6	3	5	7
• Öğrenci Sayısı		142	130	193	282
Erkek Ortaokul ve Liseleri					
• Okul Sayısı		11	13	13	6
• Öğrenci Sayısı		223	429	481	460
İlahiyat Okulları					
• Okul Sayısı		1	1	1	1
• Öğrenci Sayısı				7	5
Kolejler					
• Okul Sayısı		—	—	1	1
• Öğrenci Sayısı				146	75»
TOPLAM					
• Okul Sayısı		135	153	166	129
• Öğrenci Sayısı		4854	5468	7529	7332

Kaynak: „Annual Tabular View for Eastern Turkey. : 1880, 1885, 1890, 1898, ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:7, Vol. 6, No 14-17, 43; Vol. 11, No 7-12, 47-51.

du: Okulun eğitim dili Türkçe ve Ermenice olmalıdır. Aritmetik, Fizyoloji, Coğrafya, İngilizce, Cebir, Tarih dersleri mutlaka okutulmalıdır. Cemaatin söz konusu kararında, bu yolda parasal her türlü katkıya da hazır oldukları kaydediliyordu. ⁽⁹⁰⁾

Talas'daki okulun yukarda anılan malî raporu bu tür yatılı okulların malî bünyesine ışık tutulacak nite-likte olduğu için gelir ve giderlerine bir göz atabiliriz. Okulun harcama kalemleri içinde en büyük yeri (% 34) öğretmenlere ödenen ücretler işgal etmekte- dir. Yatılı öğrenciler için yapılan tüm yeme, içme, barınma masraflarının giderlere oranı ise %29 dolayla- rındadır. Kitap, kırtasiye vb. öğretim giderlerinin yıl- lık tutarı 32 liradır ve giderler içinde ancak %6'lık bir yer tutmaktadır.

Gelirler içinde en büyük pay ise (% 26) öğrenci-lerden alınan ücretlere aittir. Bu okula BOARD'un verdiği tahsisat 113 liradır ki toplam gelirin ancak %22'sini oluşturmaktadır. BOARD'un katkısını, yetim fonundan alınan paralar (%18) ve «özel yardımlar» (%18) izlemektedir. ⁽⁹¹⁾

Misyoner eğitim dizgesi içinde, başta liseler olmak üzere, orta öğretimin şekillenmesi 1860'lı yılların ba-şında oldu. 1870'lerin sonuna gelindiğinde ise Ame-rikan misyoner eğitimini başlıca üç gelişme tehdit edi-yordu:

- Lâtin ve Ortodoks misyoner okulları ciddî bi-rer rakipti.
- Eğitimin giderek paralı bir hale gelişi, kitap ve malzemeye varıncaya kadar tüm masrafla-rın öğrencilerden talep edilmeye başlanması

halkla Amerikalılar'ın arasını açma tehlikesi taşıyordu.

- Misyoner eğitim dizgesi giderek daha lâik (secular) bir nitelik kazanıyordu.

Bu gelişmeler karşısında İstanbul ve Boston'da yapılan değerlendirmeler sonunda yeni ilke kararları alındı. Buna göre, herşeyden önce, kaliteli bir eğitim düzeyi tutturulmalıydı, «Halkın fakirliği, yönetimin baskıcı özelliği ve endüstrinin yetersizliği» bunu gerekli kılıyordu. ⁽⁹²⁾ «Yerli halkla işbirliği yapılarak ve misyoner örgütünün maliyesine yük olmadan, kendi ülkesinin kültürel, sosyal ve maddî kalkınmasını hazırlamak için entellektüel kazanımlar peşinde olan gençler yetiştirmek ancak böyle mümkün olabilirdi.» ⁽⁹³⁾ Misyon istasyonlarında açılacak olan okullar yerli Hristiyan cemaatin seçeceği mütevellilerce yönetilmeli ancak misyonerler yönetimde eşit söz hakkına sahip olarak görevleri gereği (ex officio) bu kurullarda yer almalıydılar. ⁽⁹⁴⁾ Dinsel niteliği ağır basan eğitim kurumlarına daha çok, lâik okullara daha az yardım yapılmalı ve hiçbir durumda BOARD gerekli paranın yarısından fazlasını vermemeliydi. ⁽⁹⁵⁾ Genel olarak dinsel ve eğitsel çalışmalar için BOARD'dan yapılacak yardım zamanla giderek azalmalı ve sonunda sıfırlanmalıydı. Kız ve erkek tüm öğrencilerin, gördükleri eğitimin karşılığını para ya da çeşitli başka hizmetlerle karşılamalarına ve öğrencilere yapılacak yardımların yalnızca liyataka dayalı olmasına özen gösterilmeliydi. ⁽⁹⁶⁾

Sayılan yüzyılın sonunda otuzu aşan bu okullar, Amerikan misyoner eğitim dizgesinin deyim yerinde ise belkemiğini oluşturmuştur. Bu okulların bazıları-

nın kuruluş ve işleyişlerine ilişkin bulunabilen verileri değerlendirmek yararlı olabilir.

Orta dereceli Amerikan misyoner okullarının yönetimsel hiyerarşisi genellikle şöyledir: En yukarda doğal olarak ABCFM yer alır. Ne de olsa parayı veren odur. Misyonerler, yıllık toplantılarda, bu okullara ilişkin stratejik ve taktik kararları oluştururlar. Ancak yerli katkının büyüklüğüne ve yerli unsurların gücüne bağlı olarak, yerli Hıristiyanların söz hakkı da vardır. Bu okulların pek çoğu için bir müteveli heyeti belirlenir. Bu heyette genellikle misyonerlerin güvendikleri yerli önderler yer alır. Okulların fiilen yönetimini ise okul yönetim kurulları (Board of Managers) üstlenmiştir. Yönetim kurullarında başlangıçta Amerikalı misyonerlerde olan ağırlık, zamanla yerli unsurlara kaymıştır. Yönetim kurullarını belirleyen müteveli heyetleri, bunları denetleyen de —BOARD' un parasal katkısı oranında— misyonerlerdir. Yönetim kurulları bazı durumlarda yalnızca ex officio Amerikalı misyonerlerden oluşabilmektedir. Ancak yönetimin zamanla yerli unsurlara devredilmesi esastır. Bu devir işi gerçekleşene kadar yerli üyelerin yönetim kurullarındaki görevi daha çok istişarî niteliktedir. Okulun yönetilmesinden ve derslerin yürütülmesinden bu yönetim kurulu sorumludur. Örneğin 1880'lerde Mardin'deki kız lisesinin tüzüğüne göre, Mardin istasyonunca seçilecek üç Amerikalı misyoner okulu fiilen yönetecektir. Yerli unsurlar yönetimi devralıncaya kadar Mezopotamya Protestan Birliği'nce seçilecek iki kişi yönetim kurulu nezdinde danışman üye olarak görev yapacaklardır. (97)

Erkek okullarında —1870'ten sonra— parayı veren esas olarak ABCFM olduğuna göre söz hakkı da

onundu. Oysa kız okullarında parayı veren WBM ve WBMI gibi kadın misyoner heyetleriydi ve dolayısıyla söz hakkı da onların elindeydi. Uygulanan yönetim modelinde temelde başka bir değişiklik yoktu.

Bu orta dereceli okulların gelirleri başlıca üç kaynaktan sağlanıyordu. Birinci kaynak, ABCFM, WBM ve WBMI gibi kadın ya da erkek misyoner heyetleriydi. İkinci kaynak, yerli ve yabancı hayırseverlerin gönüllülerinden kopanlardan oluşan fonlardı. Yabancı hayırsever deyince İngiltere ve Amerika'daki kişi ve kuruluşların kastedildiğini belirtmeye gerek yoktur. Yerli hayırseverler ise genellikle yörenin Protestan cemaatine mensup varlıklı kişilerdir. Ancak Protestan olmayan Hristiyan ahalinin ve hatta Müslümanların da hayır işlemesine hiçbir engel yoktur. ⁽⁹⁸⁾ Üçüncü kaynak ise, yatılı ücreti, ders ücreti, kitap kirası vb. adlar altında öğrencilerden alınan paralardır. Bu gelir kaynaklarında, zaman içinde, yerli kaynaklar ve ücretler lehine bir artışın olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle, Adam Smith'in «görünmeyen eli» yle, Tanrı'nın görünmeyen varlığı zamanla yer değiştirmektedir. Okullar giderek birer ticarî işletme imişçesine yönetilmektedir. Örneğin 1885 yılında öğrenime açılan Mardin erkek lisesinde ilk yıl 20, ikinci yıl 45, üçüncü yıl ise 48 öğrenci okumaktadır. Bu öğrencilerin ilk yıl 20'si, ikinci yıl 36'sı, üçüncü yıl ise yine 20'si yatılı öğrencidir. Bu öğrenciler 1886-87 ders yılında yatılı ücreti ve ders ücreti olarak toplam 94 lira 25 kuruş (öğrenci başına iki lira kadar) ödemişlerdi. 1887-88 ders yılında ödenen toplam miktar ise 78.5 liradır (öğrenci başına 1.6 lira). ⁽⁹⁹⁾ Oysa bu okulda öğrenci basma isabet eden maliyet ilk yıl beş lira, ikinci yıl beş buçuk lira, üçüncü yıl ise altı buçuk lira olmuştur. Aradaki fark, yerli ve yabancı hayırse-

verler ve BOARD'ca karşılanmıştır. Nitekim, 1885 yılı için yerli katkı 20 lira 70 kuruş, BOARD'un katkısı ise 81 lira 48 kuruş olmuştur. Bir sonraki yıl 61 lira 25 kuruşluk yerli katkıya karşılık, 110 lira 99 kuruşluk ABCFM katkısı gerçekleşmiştir. Üçüncü yıl ise yerli katkı 36.5 lira, ABCFM'in katkısı ise 93.5 liraydı. ⁽¹⁰⁰⁾ Bu miktarlar ve oranlar, zamana, yöreye ve okula göre kuşkusuz büyük farklılıklar göstermiştir. Ancak belirgin olan bir eğilim vardır ki, o da şudur: Kuruluş yıllarında, başta yabancı kaynaklı katkılar olmak üzere oransal olarak yüksek olan her türlü hayırsever katkısı, zamanla azalmakta, okulların kendi kendine yetebilen bir malî yapıya kavuşmasına özen gösterilmektedir. Böylelikle BOARD'un «kendi kendine yeterlik» ilkesi de hayata geçirilmiş olmaktadır.

Amerikan okullarının en dikkate değer yanlarından birisi de ders programları, eski dildeki ifadesiyle müfredatlarıydı. Bu konuda bir fikir edinebilmek için bazı okulların ders programlarını (curriculum) ana çizgileriyle inceleyebiliriz.

1871 yılında Gedikpaşa'da üç öğrenci ile öğrenime açılan ve daha sonra Üsküdar'daki yeni binasına geçerek 1890 yılında Kolej (College) statüsüne kavuşan ünlü İstanbul Kız Koleji'nin henüz liseyken ve eğitim dilinin Ermenice olduğu dönemdeki dersleri şunlardı: ⁽¹⁰¹⁾

- Aritmetik, Cebir, Geometri
- Kimya, Botanik, Fizyoloji
- Coğrafya
- Sağlık Bilgisi
- Felsefe
- İncil Okuma

- Vokal Müzik, Resim ve Dikiş/Nakış
- Enstrumental Müzik, Fransızca (seçimlik)

Bu okulda eğitim dili 1876 yılında İngilizce oldu. Bu değişiklikten sonraki dersler (1882'de) şöyle idi:

Hazırlık Sınıfı

- İngilizce, Aritmetik, Coğrafya

Normal Sınıflar (3 sınıf)

- İngilizce, Coğrafya, Antik ve Modern Tarih
- Aritmetik, Cebir, Geometri, Astronomi
- Fizyoloji, Zooloji, Botanik
- Fizikî Coğrafya, Jeoloji
- Doğa Felsefesi, Ahlâk Felsefesi
- Genel Edebiyat ve İncil

Bu zorunlu derslere ek olarak Vokal Müzik, Kompozisyon, Hitabet, Resim, Jimnastik ve Dikiş/Nakış gibi dersler seçimlik olarak öğretiliyordu. ⁽¹⁰²⁾ Okulda İngilizcenin yanı sıra Türkçe, Bulgarca, Ermenice, Rumca ve Fransızca öğretiliyordu. ⁽¹⁰³⁾ Orta dereceli bütün Amerikan misyoner okullarının müfredatının böylesine zengin olduğunu varsaymak mümkün değildir. Bununla birlikte, sözgelimi Bitlis'deki bir lisenin ders programı da, aşağıda görüleceği gibi, İstanbul'daki bir lisenin programından pek farklı değildir. Bitlis'deki Protestan Lisesi'nin 1889-90 ders yılındaki müfredatı şöyledir: ⁽¹⁰⁴⁾

Birinci Sınıf

- Fizikî Coğrafya
- Muhasebe
- İngilizce Retorik
- Türkçe İncil

İkinci Sınıf

- Aritmetik, Cebir
- Coğrafya
- İngilizce
- Gramer (Ermenice)
- Türkçe
- Resullerin İşleri

Üçüncü Sınıf

- Tarih
- Cebir
- Eski Ermenice Grameri
- Astronomi
- İngilizce
- Türkçe

Dördüncü Sınıf

- Aritmetik
- Gramer (Ermenice)
- Coğrafya
- İngilizce
- Türkçe
- Ahd-i Cedid Tarihi

Bitlis'deki bu okulun ikisi Amerikalı, dördü Ermeni altı öğretmeni vardır ve 1889-90 ders yılında bu okulda 52 öğrenci okumaktadır. ⁽¹⁰⁵⁾

Bursa'daki Amerikan Kız Okulu'nun 1893 yılındaki ders programı da şöyledir: ⁽¹⁰⁶⁾

Birinci Sınıf

- Rumca veya Ermenice
- Aritmetik (Rumca veya Ermenice)
- Coğrafya (Rumca veya Ermenice)
- İngilizce

İkinci Sınıf

- Rumca veya Ermenice
- Cebir
- Fizikî Coğrafya
- İngilizce

Üçüncü Sınıf

- Rumca veya Ermenice
- Geometri
- Botanik (İngilizce)

Dördüncü Sınıf

- Rumca veya Ermenice
- Fizik
- Astronomi (İngilizce)
- Tarih (İngilizce)

Son olarak İzmit yöresindeki bir okulun, Bitinya Lisesi'nin 1898 yılı ders programma bir göz atabiliriz. Bu okulda eğitim Ermenice ve İngilizce olmak üzere iki dilde yürütülüyordu. Ayrıca Türkçe bütün sınıflarda zorunlu ders olarak yer alıyordu ve isteyen Fransızca ya da Lâtince'yi seçimlik ders olarak görebiliyordu.

Ermenice okutulan dersler şunlardı:

- Gramer, Okuma ve Kompozisyon
- Eski Ermenice Grameri ve Tercüme
- Edebiyat tarihi
- Eski ve Modern Ermenice Okuma ve Kompozisyon

İngilizce okutulan dersler ise şunlardı:

- Başlangıç Grameri, İleri Gramer, Etimoloji ve Çözümleme
- Okuma III, Okuma IV, Sentaks Özümleme ve Kompozisyon
- İngiliz Edebiyatı
- Tarih
- Felsefe
- İncil Dersleri

Ayrıca, vokal müzik ve beden eğitimi dersleri de programda yer alıyordu. ⁽¹⁰⁷⁾

Örneklerin de ortaya koyduğu gibi, okuldan okula, yöreden yöreye farklılık göstermekle birlikte, bu okullar misyoner faaliyetlerinin eleman ihtiyacını (gerek din adamı, gerekse öğretmen) karşıladığı gibi, profesyonel meslekler ve iş hayatına da adam yetiştiriyordu. İncelenen okullar, XIX. yüzyılın ikinci ya-

rısından itibaren Osmanlı eğitim sisteminde yerini alan rüşdiye-idadiye okul tipleriyle benzerlikler göstermektedir. Özellikle İmparatorluğun farklı unsurlarını kaynaştırma düşüncesiyle iki dilde eğitim verilmesi öngörülen (ancak uygulanamayan) idadiyelerle bu okullar arasında çeşitli benzerlikler vardır. ⁽¹⁰⁸⁾ Herşeyden önce, 1869 Nizamnamesi'nden sonra, idadiyelerin dersleri ile Amerikan okullarının müfredatı birbirine bir hayli yakındır. ⁽¹⁰⁹⁾

Amerikan misyoner okulları esas itibariyle Ermenilerin ve özellikle Protestan Ermenilerin devam ettikleri okullardı. Bununla birlikte öteki Hıristiyan cemaatlere mensup çocuklarla, Museviler ve 1880'li yılların sonlarına doğru Müslüman ailelerin çocukları da bu okullara gönderilmeğe başlanmıştır. 1891-1892 ders yılında Maraş'daki okulun 61 öğrencisinden 58'i Ermeni, biri Rus, biri Amerikalı biri de Müslüman'dı. ⁽¹¹⁰⁾ Aynı yıl, İstanbul'daki kız kolejinin 137 öğrencisinden 51'i Ermeni, 29'u Bulgar, 22'si Rum, 14'ü İngiliz, 10'u Amerikalı, 6'sı Musevi, 4'ü Türk ve 1'i de Fransızdı. ⁽¹¹¹⁾ Mardin'deki erkek okulunun 1887-88 ders yılındaki 48 öğrencisinden 37'si Protestan Ermeni, 5'i Yakubî, 1'i Gregoryan Ermeni ve 5'i de Katolik'ti. ⁽¹¹²⁾ Aynı okulda 1885-86 ders yılında bir Müslüman öğrenci de vardı. ⁽¹¹³⁾ Maraş'daki Merkezî Türkiye Kız Koleji'nde de 1886 yılında yöredeki tanınmış bir Müslüman ailenin iki kızı, 1890 yılında ise önemli bir devlet memurunun kızı öğrenim görüyordu. ⁽¹¹⁴⁾ Bu örnekler, 1880'li yılların ortalarından itibaren Müslüman çocukların da bu «gavur» okullarına gönderilmeye başlandığını gösteriyor. Bununla birlikte XIX. yüzyılda Müslüman çocuklarının Amerikan okullarında okuması son derece istisnai idi. ⁽¹¹⁵⁾ Türk ve Müslüman çocukların Amerikan okullarına rağbet et-

meye başlaması II. Meşrutiyet'ten sonra, «tahaccümü» ise Cumhuriyet döneminde dir.

İlahiyat Okulları

Amerikan misyon er eğitiminin dinsel kanadını İlahiyat Okulu (Theological Seminary) lâik kanadını ise Kolej (College) taçlandırmaktadır. ABCFM'in ilahiyat okullarının kuruluş ve çalışmasına ilişkin aldığı ilke kararları 1836 yılına kadar geri gider. Deniz aşırı ülkelerde ilahiyat okulları açılmasının nedeni son derece yalın ve pragmatiktir: «...iklimi tanıdıkları bir iklim, dili kendi ana dilleri, âdet, alışkanlık ve davranışları aşına oldukları âdet, alışkanlık ve davranışlar ken, vaiz ve papaz ihtiyacının üçte dördünü neden bu insanlardan karşılayamayalım?» ⁽¹¹⁶⁾ deniyordu.

Bu tür eğitim kurumlarına uygulanacak temel ilkeler ise şöyle sıralanıyordu: ⁽¹¹⁷⁾

- BOARD'la ilişkili ilahiyat okullarının yöneticileri misyon erler arasından seçilecekti.
- Bunların büyük ve pahalı kurumlar olmamasına özen gösterilecekti.
- Bu okulların temel gelir kaynakları bulundukları yerlerde yaratılacaktı.
- Okulların amacı, yetişkinleri değil, gençleri ve özellikle de daha önce misyon er eğitiminden geçmiş gençleri yetiştirmek olacaktı.
- Bu okullar ne yalnızca ilahiyat okulu ne de yalnızca kolej olmayacaktı; her ikisinin özelliklerini de bünyesinde barındıracaktı.

- Nihayet, bu okulların amacı en kısa sürede misyonerlerin yerini alacak yerli yardımcılarını yetiştirmek olacaktı.

Bu okulların ilk örneği, Bebek İlahiyat Okulu adıyla 1840 yılında İstanbul'da Çelebi Yorgaki'nin evinde iki öğrenciyle öğretime başlayan okuldu. Ancak bu okul 1856 yılından sonra gerçek anlamıyla bir ilahiyat okulu niteliği kazandı ve dört yıl sonra da Merzifon'a nakledildi.

Artan ihtiyaca bağlı olarak, Anadolu'daki her üç misyonda birer ilahiyat okulu örgütlendi. Merzifon'daki okul, bu kentte 31 yıl hizmet yapan misyoner John F. Smith'in adına bağlı olarak asıl gelişmesini 1865'ten itibaren gösterdi. Batı Türkiye Misyonunun 1872 yılındaki 32'nci yıllık toplantısında, İlahiyat Okulu'nda eğitim kalitesinin yükseltilmesi ve bu cümleden olarak İngilizce ve Türkçe derslerine özen gösterilmesi kararlaştırıldı. ⁽¹¹⁸⁾ Nitekim 1890'lara gelindiğinde, ders programları 1870'lere göre bir hayli değişmişti. Bunun başlıca nedeni, önceki dönemlerde, arada başka okullar olmadığı için, öğrencilere temel eğitim de verilmesi nedeniyle teoloji derslerinin zayıf geçmesiydi. 1870'lerden başlayarak yatılı okullardan, 1880'lerin ortalarından itibaren ise kolejlerden, deyim yerinde ise «hazır» öğrenci alınmak suretiyle ilahiyat eğitimi güçlendirildi. Hatta bir ara, ilahiyat okullarının hazırlık sınıfları mahiyetinde, academy ya da training school adı altında Maraş ve Mardin gibi kentlerde orta dereceli okullar bile kuruldu. ⁽¹¹⁹⁾ İngilizce ve Türkçe'nin yanı sıra Ermenice, Rumca, Lâtince ve hatta Ladino (İspanyol Yahudicesi) derslerine ağırlık verildi. Eğitim süresi üç ya da dört yıl olan bu okullarda staj çalışmalarına da büyük önem verili-

yordu. ⁽¹²⁰⁾ Örneğin, Merzifon'daki okul dört yıllık, Maraş'daki okul ise üç yıllıktı. Öğrencilerin yaş ortalaması genellikle yüksekti. 1878 yılında Merzifon'da okuyan 28 öğrencinin en büyüğü 33 en küçüğü 16 yaşında idi; ve yaş ortalaması 20 dolaylarındaydı. ⁽¹²¹⁾ Bu okulların öğrencileri genellikle misyon istasyonlarının bulunduğu kentlerde misyonerlerce seçilen «yetenekli» öğrencilerden oluşuyordu. 1872 yılında Merzifon İlahiyat Okulu'nda öğrenim gören 12 öğrencinin 4'ü Kayseri, 2'si Sivas, 2'si Merzifon, 2'si İzmit ve birer tanesi de İstanbul ve Bursa'dan gelmişti. ⁽¹²²⁾

Harput'daki ilahiyat okulunda 1891 yılında okutulan dersler, bize bu okulların yüzyılın sonundaki akademik nitelikleri hakkında bir fikir verebilir. Bu okuldaki teoloji dersleri beş ana küme içinde toplanıyordu. Birinci kümede «Sistematik Teoloji» başlığı altında, Hristiyanlığın tarihsel ve felsefî savunması okutuluyordu. «Tarihsel Teoloji» başlığı altındaki ikinci kümede, Tevrat dönemi, Tevrat'la İncil arasındaki dönem, Hristiyan Kilisesinin tarihi, Hristiyan doktrini tarihi, Mezhepler, misyonlar, Ermeni Kilisesi tarihi, vb. dersler okutuluyordu. «Tefsir» başlığı altındaki kümede okutulan dersler ise şunlardı:

- Tefsir İlke ve Yöntemleri
- İncil'deki Diller
- İncil'den Metinler
- Eski ve Yeni Ahid'deki en önemli kitapların tefsiri.

«Pratik Teoloji» adını taşıyan dördüncü grupta, Hristiyanlıkta Papazlık Mesleği, Va'az Sanatı, Retorik, Hitabet, Papazlığa ve Pastörlüğe İlişkin Çalışmalar adlı dersler yer alıyordu. «Kitab-ı Mukaddes'in

Teolojisi» adını taşıyan beşinci kümede ise şu konular kapsanıyordu:

- Mukaddes Kitabın Kaynakları
- Musa ve On Emir
- Peygamberlik, Kehanet ve Teoloji
- Ahd-i Atik
- Eski ve Yeni Ahid ilişkisi
- İsa ve Havarilerinin Doktrin ve Teolojisi

Ayrıca, Hristiyan Ahlâkı, Ahlâk Felsefesi, İngiliz Edebiyatı, Kutsal Müziğin İlkeleri ve İcrası gibi dersler de okutuluyordu. ⁽¹²³⁾ Öyle anlaşıyor ki orta öğretim kurumlarından «hazır» öğrenci gelmeye başladıktan sonra, ilahiyat okulları adlarına uygun bir şekilde ilahiyatla derinlemesine uğraşmak olanağını buldular. Tablo: 16, 17 ve 18'den de görüldüğü gibi, ilahiyat okullarında öğrenim gören öğrenci sayısında 1870'lerin sonundan itibaren bir azalma söz konusudur. Kilise sayısı arttığı, papaz ve vaiz, ihtiyacı çoğaldığı halde bu azalmayı başlıca iki şekilde yorumlamak mümkündür. İyimser bir yorumla bu değişikliği nicelikle niteliğin yer değiştirmesi şeklinde düşünebiliriz. Daha gerçekçi bir yorum ise, 1870'ler sonrası Anadolu'da artık ilahiyatın daha az karın doyurmaya başlamış olmasıdır.

Yüksek Okullar

Amerikan misyoner eğitim dizgesinin «mostralık malları», bir başka deyişle ABCFM'in vitrine koyduğu okulları, kolejler (College) yani yüksek okullardı. ⁽¹²⁴⁾ Bu Amerikan yüksek okulları bir yandan Osmanlı

İmparatorluğu'ndaki «Amerikan çıkarlarının bal ke-
miğini oluşturuyor, bir yandan da «yeni dünya»nın
eğitim alanındaki prestijini simgeliyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıl, misyoner-
lerce hazırlanan ve ABD Dışişleri Bakanlığı'na tahsi-
le gönderilen bir faturaya göre, 1914 yılına kadar
ABCFM, BFMP, American Bible Society, American
Tract Society, YMCA, YWCA gibi kuruluşların Os-
manlı topraklarında yapmış oldukları yatırımın tuta-
rı 39.524.000 Dolar'dı. Söz konusu kuruluşların, 1914
yılında Osmanlı ülkesindeki mal varlıklarının topla-
mı ise 8.390.000 Doları bulmuştu. ⁽¹²⁶⁾ Bu tutarların,
yani başlangıcından 1914 yılına kadar harcanan Do-
larların yaklaşık %10'u, 1914 yılındaki mevcutların
ise yaklaşık %46'sı, Osmanlı mülkündeki Amerikan
yüksek okullarına aitti. Gerek 1914 yılına kadar yapı-
lan harcamaların, gerekse o yılki mevcutların yüksek
okullara dağılımı ise şöyle idi: ⁽¹²⁷⁾

Okulun Adı	Başlangıcından	1914 Yılındaki
	1914'e kadar Harcanan (Dolar)	
Syrian Protestant College	2.800.000	900.000
Robert College	3.070.000	1.140.000
Constantinople College for Girls	1.800.000	1.000.000
Euphrates College	378.000	184.000
Central Turkey College	280.000	116.000
St. Paul's Institute	110.000	54.000
Anatolia College	324.000	190.000
International College	395.000	185.000
Central Turkey College for Girls	210.000	95.000

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, başlan-
gıçta okuma, yazma ve aritmetikten ibaret olan mis-

yoner eğitimi gelişmiş, orta dereceli eğitim kurumlarını bünyesinde barındırır hale gelmişti. Bu kurumlara öğretmen yetiştirilmesi, gelişen Protestan cemaatine din adamı hazırlanması, giderek artan bir ihtiyaç olarak kendini duyurmaya başlamıştı. Üstelik misyonerlerin «kendi kendini yönetme» ilkesi uyarınca bilgili, yetkin yerli elemanların kısa sürede yetiştirilmesi ve sorumluluk üstlenmesi gerekliydi. Bunu gerçekleştirmenin en ekonomik yolu ise eğitimi kaynağında vermektir. BOARD'un hesaplamalarına göre, herhangi bir Asya ülkesinde bir genci eğitmek için harcanan para, aynı genci ABD'de eğitmek için harcanan paranın dokuzda biriydi. Bir başka anlatımla, Anadolu'dan bir genci alıp Boston'da okutmak için harcanan para ile, Anadolu'da dokuz genç öğrenim görebiliyordu. ⁽¹²⁸⁾ Ayrıca, sorun yalnızca öğretmen ve din adamı yetiştirilmesiyle sınırlı da değildi. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, başta Ermeniler olmak üzere, Batı burjuvazisinin aracılığı rolünü artan oranda üstlenen azınlık orta ve yüksek sınıflarının daha nitelikli eğitim talebi, ilk, orta ve yüksek öğretim şeklinde kademelenmiş, formel bir eğitim sistemini zorunlu kılıyordu. Kısaca, bir yandan Batı sermayesine açılan imparatorluğun değişen koşullarında gereksinme duyulan daha nitelikli, en azından yabancı dil bilen genç kuşakların, öte yandan ulusal bilinç ve kendi kaderini tayin etme özlemleri güçlenen (ya da güçlendirilen) azınlıkların bu değişimi hızlandırabilmek için gereksinme duydukları kadroların yetiştirilmesi yüksek okulların asıl kuruluş nedeni oldu. Daha 1864 yılında misyonerler kolej eğitiminden ne anladıklarını şöyle dile getiriyorlardı: «Kolej eğitiminden esas itibarıyla bizim anladığımız, mezun olan kişi hangi mesleği seçerse seçsin, genel kültür temeli veren ve herhangi

bir New England kolejinde elde edilebilen eğitimidir.» ⁽¹²⁹⁾ Oysa misyonerlerin amacı «maddeci olmayan» ya da açıkça dinsel bir eğitim vermek değil miydi? Onların hedefi «Protestan ilkeleri»nin ve «Amerikan ideallerinin» yol göstereceği genç kuşaklar yetiştirmekti. Ne ki hayat bir kez daha misyonerleri yadırtıyordu. «Protestan ahlâkı»nın aşısı tutmuyor ama maddeci temele dayanan Amerikan idealleri genç kuşaklarda yeşeriyordu. Bu yüksek okullardan mezun olanların pek çoğu iş hayatına atıldılar, pek azı kendini yüce amaçlara adadı. Çok azı bağlı oldukları devlette çalışmayı yeğlerken, büyük çoğunluğu başta İngiliz şirketleri olmak üzere yabancı şirketlerce istihdam edildiler. Tanrının kelâmını egemen kılmak için kurulduğu savunulan bir eğitim sistemi, kısa sürede Batı kapitalizminin değerlerini ve bir ölçüde de bilgi ve becerisini aktaran kurumlar haline geldi.

Daha 1870'lerin başında ABCFM, kolej örgütlenmesinin plânını yapmıştı bile. Buna göre, bu tür kolejler 12 kişilik mütevelli heyetlerince yönetilecekti. Söz konusu 12 kişinin altısı ABCFM'ce, altısı ise yerel Hristiyan birliklerince belirlenecekti. İlk 25 yıl içinde ABCFM'in seçtiği 6 kişiden üçü Türkiye'de ikamet eden misyonerlerden oluşacaktı. İlk 25 yıl içinde mütevelli heyetindeki boş yerleri ABCFM dolduracaktı. Yirmibeş yıldan sonra, yani kolej kuruluşunu tamamlayıp yerli yerine oturduktan sonra, seçimleri yerel «birlik» yapacaktı. Mütevelli heyetinin Türkiye'deki üyeleri, kolejin yönetimini fiilen üstlenecek ayrı bir organı (Yönetim Kurulu - Board of Managers) oluşturacaklardı. Genellikle dokuz üyeden oluşan bu yönetim kurullarının başkanı ABCFM'ce atanacak, geri kalan sekiz üyeden dördü misyonerlerden, dördü de yerli Hristiyanlardan seçilecekti. Yönetim kurulu her

yıl BOARD'a bir yıllık rapor sunacak, ABCFM de ABD'de yaratılan fonların bu rapora göre okula tahsis edecekti. Kolejin kuruluşunun üzerinden 50 yıl geçtikten sonra, okula ilişkin tüm malî kaynakların ve fonların yönetim hakkı, mütevellî heyetinin Türkiye'deki bölümüne terk edilecekti. (130)

Merkezî Türkiye Koleji için hazırlandığı anlaşılan bu kolej örgütlenme modelinin, birtakım küçük değişikliklerle tüm yüksek öğrenim kurumlarında, uygulanan' bir model olduğu söylenebilir. ABCFM'e bağlı olarak Anadolu'da kurulan kolejler, gerçekten de bu modele uygun olarak kurulmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk faaliyete geçen ve çok değişik biçimlerde de olsa varlığını bugün de sürdüren iki Amerikan yüksek okulu Robert Kolej (Robert College) ve Suriye Protestan Koleji'dir (Syrian Protestant College). Bunlardan Robert Kolej ayrıca, Amerikalıların denizaşırı ülkelerdeki ilk yüksek öğretim kurumudur. Robert Kolej'in bir başka ilginç özelliği de, öğretmeni öğrencisinden fazla olan belki de dünyanın ilk ve son yüksek okulu oluşuydu. Zira Robert Kolej'de öğretimin başladığı yıl (1863) öğretim kadrosu beş, öğrenci kitlesi ise dört kişiden ibaretti.

Gerek Robert Kolej, gerekse Suriye Protestan Koleji, bu çalışmanın sınırları dışında kalıyor. Robert Kolej, ABCFM'e bağlı bir okul olmadığı ve misyonerlerle amicus usque ad aras (sonuna, kadar dost) olmak dışında bir ilişkisi bulunmadığı için; Suriye Protestan Koleji ise, bir misyoner koleji olmasına karşın, bu çalışmanın mekansal sınırları dışında kalması nedeniyle burada incelenmiyor. Ancak bu iki okul da, bir yandan bu alandaki öncülük işlevleri, diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan yüksek okulların

en önemlileri olmaları ve günümüze kadar gelen bir yaşam çizgisi sürdürmüş bulunmaları nedeniyle ayrıntılarıyla incelenmeye değer iki yüksek öğrenim kurumudur. ⁽¹³¹⁾

Merkezî Türkiye Koleji: Antep-1876

Robert Kolej ve Suriye Protestan Koleji'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulmuş üçüncü yüksek okul Merkezî Türkiye Koleji (Central Turkey College) için 1872 yılında bastırılan bir broşürde aynen şöyle deniyordu: «Böyle bir kolejın açılması zamanının geldiği konusunda en küçük bir kuşkuyla yer yoktur. Türkiye, dünya ulusları arasında onurlu bir yer elde etme yolunda hızlı gelişmeler kaydetmektedir. Her yerde okullar açılmakta, kitaplar gazeteler yayımlanmakta, demiryolları inşa edilmekte, bankalar kurulmakta, sermaye yatırımları yapılmakta ve ülke iyi bir plâna göre yeniden yapılanmaktadır.» ⁽¹³²⁾ Anadolu'nun göbeğinde yabancılar eliyle bir yüksek okul açılmasının gerekçesi bu satırlarda açıkça kendini ortaya koymaktadır. Ancak bu, genel olarak Amerikan çıkarları açısından dile gelen bir açıklıktı. Bunun bir de misyoner mantığı ve düzeni içinde haklılaştırılması gerekmekteydi. Bu da o kadar zor birşey değildi.

Misyonerlerin kutsal bir misyonları yok muydu? Bu misyon, «İslâm uygarlığı ile çepeçevre sarılmış Hıristiyan gençliği kötülüklerden korumak»tı. ⁽¹³³⁾ İşte yüksek öğrenim kurumları bu amacı gerçekleştirmek için iyi" birer olanaktı. Ne ki bu, gerçekleştirilmesi, söylenmesi kadar kolay olmayan bir işti. Bu koleje

büyük emeği geçen misyoner Thomas D. Christie'ye göre de «bir misyoner kolejinin gerçek ülküsü, yalnızca gençlerin entellektüel ve kültürel düzeylerini yükseltmek değil, fakat daha önemlisi, onları istekli, sadık ve fedakâr Hristiyanlar olarak yetiştirmektir.» ⁽¹³⁴⁾ Oysa kuruluşunun üzerinden dört yıl geçen Merkezî Türkiye Koleji'nde durum hiç de yüz ağartıcı bir görünümde değildi. Okulda, içki, serkeşlik, çirkin söz ve hareketler, müstehcen görüntülerin çizilip elden ele dolaştırılması gibi davranışlar yaygınlaşmıştı. Ve bunun nedeni de Mr. Christie'ye göre, «Antep'deki cemaatin ahlâk düzeyinin düşük oluşu, öğretim kadrosunun kişilik yapısı ve okulda dine yeterince önem verilmeyişi» idi. ⁽¹³⁵⁾

İşin bir de yerli Hristiyanları ilgilendiren yanı vardı. Yüzyılın ortalarından itibaren Antep ve çevresinde faaliyetlerini yoğunlaştıran Amerikalı misyonerlerin gayretiyle oluşan Protestan cemaat, 1865 yılına gelindiğinde iki kilise (Yakacık ve Hayik Kiliseleri) etrafında örgütlenmişti. ⁽¹³⁶⁾ Bu cemaatin ve çevredeki diğer Hristiyanların bir yüksek okula olan talepleri giderek artmaktaydı. Üstelik İstanbul ve Beyrut'ta bu tür iki okul kurulmuş, Bâb-ı Âlî'nin onayı alınmış, kısaca yol açılmıştı. Antep'in yanı sıra Maraş, Urfa, Adana vd. kentlerden de «Hristiyan bir koleje» artan oranlarda talep gelmeye başlayınca, işin misyonerler yönünden haklılığı da kendiliğinden kanıtlanmıştı.

Kilikya Ermeni Protestan Birliği'nin 1870 yılında Urfa'da yapılan yıllık toplantısında, Antep'te bir yüksek okul açılması yolunda ABCFM'e resmen başvurulmak üzere ilk kez harekete geçildi. ⁽¹³⁷⁾ BOARD'un deneyimli misyonerlerinden Tillman C. Trowbridge, 1871 yılında Türkiye'yi ziyaret eden ABCFM'in dış

ilişkiler sekreteri N.G. Clark'ı böyle bir okulun açılması konusunda ikna etmeyi başardı. Hemen ardından da İngiltere ve ABD'de bağış toplama turlarına başladı. Yalnızca İngiltere'de 15.000 Dolar toplamayı başaran Trowbridge'e yöre halkı da 5000 Dolar kadar bir katkıda bulundu. ⁽¹³⁸⁾

ABD'nin Boston kentinde, Amerikalı mütevelliler 1874 yılının Mart'ında Massachusetts Eyaleti'nden okulun kuruluş beratını (Charter) aldılar. Okulun yönetim kurulu ise dördü misyonerlerden, dördü yerli Hristiyanlardan olmak üzere Kilikya Ermeni Protestan Birliği'nce belirlenecekti. İlerki yıllarda (okulun bütçesine yapacakları katkı oranında) yerli halkın yönetimdeki ağırlığı artacak ve ilk 50 yılın sonunda okulun tüm sorumluluğu Türkiye'deki yönetim kuruluna devredilecekti. ⁽¹³⁹⁾

Merkezî Türkiye Koleji, 1876 Ekim'inde küçük bir binada eğitime başladı. Yeni «campus»undaki ilk binanın temeli 1877'de atıldı ve ertesi yıl bu yeni binaya taşınıldı. 15 Ocak 1878'de Bâb-ı Âli okulu bir «idadiye» olarak tescil etti. ⁽¹⁴¹⁾

1879 yılı başında okulda 80 öğrenci okuyordu. Aynı yıl Kolej'de okutulan dersler ise şunlardı: Dünya Edebiyatı, Retorik, Ekonomi Politik, Dünya Tarihi, Uygarlık Tarihi, Kimya, Analitik Kimya, Mineroloji, Fizikî Coğrafya, Ahlâk Felsefesi, Muhasebe, Anatomi, Fizyoloji, Geometri, Cebir, Türkiye Tarihi, Amerikan Tarihi, Türkçe, Yüksek Cebir, Doğa Tarihi, Vokal Müzik, Ermeni Dili ve Edebiyatı, Ermenice ve İngilizce Güzel Yazı Yazma Sanatı. ⁽¹⁴²⁾

1888-1889 ders yılında okulda toplam 84 öğrenci bulunuyordu ve bunların 55'i yüksek kısımda okuyor-

du. Öğrencilerin 30'u Antep'den geriye kalan 54'ü ise 21 ayrı yerleşme biriminden geliyordu.

Öğrencilerin 63'ü Protestan Ermeni, 18'i Gregor-yan Ermeni ve üçü de Yahudi idi. 1887 yılına kadar Kolej'in Tıp Bölümü'nden 18 öğrenci mezun olmuştu. ⁽¹⁴³⁾

Kolej'in onbeşinci kuruluş yıldönümünün kutlan-dığı 1891 yılında 94 öğrencisi vardı ve bunların 48'i yüksek kısımda geriye kalanı da hazırlık bölümünde idi. Öğrencilerin 26'sı Antep'ten, 68'i ise 24 ayrı yerleşmeden geliyordu. 71'i Protestan Ermeni, ikisi Pro- testan Süryani, 19'u Gregoryan Ermeni, biri Protes- tan Rum, biri Süryani olan bu öğrencilerin yaklaşık 40 kadarı, çalışma karşılığında okuldan yardım görü- yordu. ⁽¹⁴⁴⁾

1893 yılına gelindiğinde okulun vermiş olduğu me- zunların sayısı 110'u bulmuştu ve o yıl bu öğrencile- rin meslek dağılımları aşağıdaki gibiydi: ⁽¹⁴⁵⁾

Öğretmenlik yapanlar	32
Tıp öğrenimine devam edenler	5
İlahiyat öğrenimi görenler	15
Diğer alanlarda öğrenim görenler	4
Doktorluk yapanlar	10
İş hayatına atılanlar	14
Vaizler	9
Eczacılar	3
Avukatlar	2
Dişçiler	1
Elektrikçiler	1
Mühendisler	1
Edebiyat alanında çalışanlar	2
Fotoğrafçı	1

Diğer meslekler	6
Ölü	4
TOPLAM	110

Merkezî Türkiye Koleji, her din ve mezhepten öğrenciye açıktı. Okulun eğitim dili Türkçe'ydi. Bununla birlikte, özellikle fen derslerinin kitapları İngilizce olduğu için okul fiilen bilingual (iki dilli) bir okuldu. Bir ders yılı üç sömestre ayrılıyor ve okul her yıl Ekim'in ikinci Çarşamba'sında açılıyor, Temmuz'un üçüncü Perşembe'sinde kapanıyordu. ⁽¹⁴⁶⁾

Başlangıçta okulda üç bölüm bulunuyordu. Hazırlık Bölümü, Bilimler (Sciences) Bölümü, Tıp Bölümü. İki yıl olan Hazırlık Bölümü'ne kabul edilebilmek için Türkçe bilmek, iyi ahlâka sahip olmak ve giriş sınavlarını başarmak gerekiyordu. Bu bölümde ilk yıl İngilizcenin yanı sıra Aritmetik, Cebir ve Coğrafya; ikinci yıl ise Fizyoloji, Geometri ve Muhasebe öğretiliyordu. ⁽¹⁴⁷⁾

Bilimler Bölümü'nde öğrenim dört dildi. İngilizce, Türkçe, Aritmetik, Cebir, Geometri, Fizyoloji sollarından oluşan bir giriş sınavını başarmak zorunluydu. Türkçe ve İngilizce derslerine büyük önem verilen bu bölümde 1880'li yılların sonunda okutulan dersler şunlardı: ⁽¹⁴⁸⁾

Birinci Yıl (Freshman)

- Tarih
- Yüksek Cebir
- Felsefe
- Fizikî Coğrafya

İkinci Yıl (Sophomore)

- Trigonometri
- Felsefe
- Astronomi
- Kimya

Üçüncü Yıl (Junior)

Dördüncü Yıl (Senior)

- Genel Tarih
- Retorik
- Ekonomi Politik
- Botanik,
- Analitik Geometri
- Ticaret Hukuku
- Mineroloji
- Yüksek Matematik (Calculus)

- Uygarlık Tarihi
- Felsefe
- Mantık
- Ahlâk Felsefesi
- Uluslararası Hukuk
- Jeoloji
- Analitik kimya
- Matematiksel
- Astronomi
- Felsefe Tarihi

Üçüncü ve dördüncü sınıflardaki derslerin bir kısmı seçimlikti. Gündüzlü öğrenciler yılda bir Osmanlı lirası öğrenim harcı ödüyorlar, yatılılar ise ayrıca on bir lira ödüyorlar; yatak vb. ihtiyaçlarını da kendileri karşılıyorlardı. ⁽¹⁴⁹⁾

1883 yılında okulun bütçesi 839,00 Osmanlı lirasıdır. ⁽¹⁵⁰⁾ Gelirlerin 100 lirası ABCFM'den, 66 lirası İngiltere'den, 110 lirası yerli kaynaklardan, 100 lirası harçlardan, 150 lirası yatılı ücreti olarak öğrencilerden ve 313 lirası da Amerika'daki mütevellilerden sağlanıyordu. Giderlerin ise 544 lirası öğretim elemanların ücretlerine, 50 lirası kütüphane ,okuma odası ve ders araç/gereçleri gibi giderlere, 200 lirası ihtiyaç içinde olan öğrencilere yapılan yardımlara ve 45 lirası da diğer masraflara tahsis ediliyordu. ⁽¹⁵¹⁾

1877 yılında 14 öğrenci ile öğretime başlayan Tıp Bölümü, 1880'lerde oldukça gelişkin bir görünüm sergiliyordu. Örneğin 1888-89 ders yılında Tıp Bölümü'nün bütçesi 443 Osmanlı lirasını bulmuştu. Bu gelirin

65 lirası Londra'dan, 93 lirası ABD'den 285 lirası ise diğer kaynaklardan sağlanıyordu. ⁽¹⁵²⁾

1880'li yıllarda Tıp Bölümü'nde şu dersler okutuluyordu: ⁽¹⁵³⁾

Birinci Yıl (Freshman)

- Anatomi
- Botanik
- Kimya
- Pratik Anatomi
- Fizyoloji

İkinci Yıl (Sophomore)

- Anatomi
- Analitik Kimya
- Fizyoloji
- Materia Medica
- Therapeutics
- Genel Patoloji
- Pratik Kimya
- Pratik Anatomi
- Klinik

Üçüncü Yıl (Junior)

- Teşhis ve Uygulama
- Genel Cerrahî
- Doğum Bilgisi
- Klinik
- Hastanede Çalışma
- Pratik Eczacılık

Dördüncü Yıl (Senior)

- Tedavi
- İşlevsel Cerrahî
- Göz ve Kulak
- Jinekoloji
- Tababet Hukuku
- Klinik ve Hastanede Uygulama
- Mezuniyet Tezi

Merkezî Türkiye Koleji, doğrudan ABCFM'e bağlı olmamakla birlikte, misyonerlerle başından beri iyi ilişkileri sürdürüyor ve bu örgütün bütçesinden önemli kaynaklar elde ediyordu. ⁽¹⁵⁴⁾ Ne ki okulun malî durumu 1880'li yılların ortasından itibaren bozulmaya başladı 1886 yılında son sınıfı Halep'e taşınan Tıp

Bölümü, 1888-1889 ders yılı sonunda kapatıldı. ⁽¹⁵⁵⁾ Bir yandan Tıp Bölümünü yeniden faaliyete geçirmek için yerli ve yabancı kaynaklar zorlanırken, bir yandan da 1892 yılından itibaren yörede baş gösteren olaylar okulu ciddî bir şekilde etkilemeye başladı. Kimi öğrenci ve öğretim elemanları ihtilâlcî Ermeni örgütleriyle ilişkili olan Kolej, XIX. yüzyılı, bir «nifak yuvası» olma suçlaması altında ve ayrıntıları bu yazının sınırlarını aşan çeşitli olaylarla kapadı. Bazı bölümleri ya da sınıfları zaten dağılmış olan okulun kendisi de 1915 yılında kesin olarak faaliyetine son verdi. Mütareke ile birlikte, okulu yeniden canlandırma girişimleri başladı. Merkezî Türkiye Koleji 1921 yılında yeniden açıldı. ⁽¹⁵⁶⁾ Ne ki bu yeniden doğuş da uzun ömürlü olmayacak ve okul, 1924 yılında, «sürgündeki kolej» kimliği ile Halep'e taşınacak ve Anadolu'nun kaderinden bütünüyle çıkacaktır. ⁽¹⁵⁷⁾

1880'li yılların ortalarından itibaren, öteki misyoner okullarında olduğu gibi, Merkezî Türkiye Koleji'ne de müslüman öğrenciler itibar etmeğe başlamışlardır. Bunlar genellikle aydın ve varlıklı kesimlerle, kimi taşra bürokratlarının çocuklarıydı.

Merkezî Türkiye Koleji'nin kuruluş amaçlarından birisi de, «kendi anayurtlarını terk etmeyecek düzeyde bilgi ve beceri ile donatılmış genç kuşaklar yetiştirmekti». ⁽¹⁵⁸⁾ Bir başka deyişle, iyi ahlâklı, özverili ve «inançlı» gençler yetiştirilmesi, entellektüel düzeyi yüksek, bilgili ve hünerli gençler yetiştirmeye tercih ediliyordu. Ancak, daha önce okuldaki ahlâk düzeyini anlatan bir raporu aktarırken görmüş olduğumuz gibi, bu amaca ulaşılabilirdiğini söylemek de pek zordur.

Ne misyonerlerin, ne yerli Hıristiyanların ne de okula çengel atan ihtilâlcî Ermeni örgütlerinin bek-

lentilerini tam olarak yerine getiremeyen ve XX. yüzyılın ilk yıllarındaki karanlık olaylarda yıpranan Merkezî Türkiye Koleji hakkında Kurtuluş Savaşı'nı örgütleyen kadronun da kanaatları son derece olumsuzdu. Nitekim Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Miralay İsmet Bey (İnönü) 1920 yılında Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada şunları söylüyordu: «Ayntab civarında Amerikan mektepleri, kolejleri vardır (Lanet olsun sesleri). Bu Amerikan kolejleri, Fransızların bugün üssülharekesidir. Bizim canımızı yakmak için ve ahalimizi öldürmek için Amerikan mekteplerini üssülhareke ittihaz ediyorlar. Taarruz ederler ve oraya top yerleştirirler, ambar olarak kullanırlar. Hasılı mektep değil, memleketimizin içinde bir kale olarak inşa olunmuş zannolunur.» (159)

Fransızlar için askerî anlamda, «Amerikan çıkarları» için ise her anlamda üss-ül-hareke olarak kullanılan Merkezî Türkiye Koleji'nin banisi Trowbridge'in adı bugün Amerika'nın Boston (Cambridge) kentinde bir caddenin adı olarak varlığını sürdürmektedir!

Fırat Koleji: Harput-1878

1903 yılında Harput'daki ABD konsolosunun, «Birleşik Devletler'in bu topraklardaki müstakbel ticarî egemenliğini sağlayacak, Amerikan eğitim uygulamaları ve kitapları, Amerikalı öğretmenler, Amerikan yöntem ve fikirleri gibi mükemmel potansiyel olanaklardan daha iyi bir kazanım düşünemiyorum» (160) dediği okul, özgün adı Ermenistan Koleji (Armenia College) olan Fırat Koleji'dir.

Kolej'in kuruluş hazırlıkları 1874 yılına kadar geri gidiyor. Harput Ermeni Protestan Kiliseler Birliği, 1865 yılında kurulmuştu. 1877 yılına gelindiğinde 22 kilisesi, 1332 üyesi ve beş bin dolaylarında cemaati olan Birlik, o tarihte 83 tane de ilkokul açmıştı. ⁽¹⁶¹⁾ Ayrıca kentte erkek çocukları için bir yatılı okulla Tokat'tan buraya taşman bir ilahiyat okulu (Theological Seminary) da faaliyet gösteriyordu. ⁽¹⁶²⁾ ABCFM'li misyoner Crosby H. Wheeler, 1875 yılında ABD'deki sondajları sonucu 140.000 Dolar bağış toplamıştı. Buna 40.000 Dolarlık yerli katkı da eklenince, kurulması düşünülen yüksek okulun malî kaynakları büyük ölçüde yaratılmış oluyordu. Kuruluş sözleşmesi ve mütevelli heyeti Massachusetts Eyaleti Senatosu'nca 13 Mayıs 1875 resmen tescil edilen okul için, daha işe başlarken 181.000 Dolar tutarında para toplanmıştı. ⁽¹⁶³⁾

Antep'deki yüksek okulun örgütlenmesine benzer şekilde, mütevelli heyet ABCFM'ce belirlendi. On kişiden oluşan bu heyetin tüm üyeleri Boston ve çevresinde oturan Amerikalılar'dı. ⁽¹⁶⁴⁾ Fırat Koleji'nde (Euphrates College) erkek çocukların yanı sıra kız çocukları da eğitim göreceğinden kadın misyoner heyetlerine de (WBM) mütevellilerin üçte birini seçme hakkı tanınmıştı. Mütevelli heyet, «görevi kabul etmesi ABCFM'den ayrılması anlamına gelmemek» koşuluyla Crosby H. "Wheeler'ı Koleje müdür (President) seçti. Okulun Türkiye'de bulunan yönetim kurulu üyeleri de Harput'daki Amerikalı misyonerlerce seçildi. Bununla birlikte, Harput Ermeni Protestan Kiliseleri Birliği'nin malî katkısı yılda bin Doları aşınca kuruldaki yerli Hristiyan oranı üçe çıkabilecekti. ⁽¹⁶⁵⁾

Özgün adı Ermenistan Koleji olan okula, Bâb-ı

Âli'nin itirazı üzerine 16 Şubat 1888'den itibaren Fırat Koleji adı uygun görüldü. ⁽¹⁶⁶⁾ Kolej, ilkokuldan yükseğe kadar tüm öğretim kademelerini içerdiği gibi, hem kız hem de erkeklere açık bir misyoner okulu olması yönünden ayrı bir özellik taşıyordu. Nitekim, ilkten yükseğe, okulun tüm bölümleri 1891-92 ders yılından itibaren Osmanlı yönetimince resmen tanındı. Harput Maarif Müdürü, kolej diploması alan bir öğrenciyi, sözgelimi öğretmen olarak istihdam etmek için, ayrıca bir sınava sokmaya gerek görmüyordu. Mezunların büyük bir bölümü çevredeki okullarda öğretmen olarak görev yapıyorlardı. ⁽¹⁶⁷⁾

Kolej'in öğretim dili Ermenice idi. ⁽¹⁶⁸⁾ Bununla birlikte, özellikle yüksek kısma devam eden öğrenciler, İngilizce olan ders kitaplarını okuyabilmek ve Amerikalı öğretmenleri izleyebilmek açısından, iyi düzeyde İngilizce öğrenmek zorunda kalıyorlardı. Okulda ayrıca Türkçe de öğretiliyordu. ⁽¹⁶⁹⁾

Okulun ilk, orta ve lise kısımlarında üçer yıl olan öğrenim süresi yüksek kısımda dört yıldır. BOARD'ca atanan 3-4 Amerikalı profesör dışındaki 21 kişilik öğretim kadrosunun —Türkçe öğretmeni Reşid Efendi hariç— tümü Ermeniler'den meydana geliyordu. ⁽¹⁷⁰⁾ Misyoner kaynaklarına göre, 1876 yılında Harput'daki bir orta öğretim kurumunu ziyaret eden Osmanlı Valisi, bu okulların kendi okullarından iyi olduğunu halkın önünde açıklamıştı. ⁽¹⁷¹⁾

Fırat Koleji de ötekiler gibi paralı bir yüksek okuldu. Yüksek bölümde bir erkek öğrencinin ödediği yıllık öğrenim harcı bir buçuk Osmanlı lirası dolaylarında (6,4 Dolar) idi. Yüksek kısımda bir öğrencinin bir yıllık yatılı ücreti ilk yıllarda 6 lira (26,4 Dolar) ka-

dardı. Kızlardan daha düşük harç ve yatılı ücreti alınıyordu. ⁽¹⁷²⁾

Fırat Koleji'nin yüksek bölümünde okuyan kız ve erkek öğrencilerin değişik yıllardaki sayıları hakkında aşağıdaki veriler bir fikir verebilir:

Yıllar	Kız Bölümü	Erkek Bölümü
1882-1883 ⁽¹⁷³⁾	89	150
1887-1888 ⁽¹⁷⁴⁾	44	50
1890-1891 ⁽¹⁷⁵⁾	67	79
1898-1899 ⁽¹⁷⁶⁾	37 (Hazırlık dışında)	33 (Hazırlık dışında)

1890-1892 yıllarında, ana okulu dışında Kolej'in tüm bölümlerindeki öğrenci sayıları da aşağıdaki gibiydi: ⁽¹⁷⁷⁾

Yıllar	Yüksek		Lise		Orta		İlkokul		Toplam		Genel
	Er.	Kız	Er.	Kız	Er.	Kız	Er.	Kız	Er.	Kız	Toplam
1890	34	39	57	25	80	79	123	181	294	324	618
1891	30	32	37	33	86	88	121	120	274	273	547
1892	34	39	48	26	102	84	115	107	299	256	555

1897-1898 ders yılında Fırat Koleji'nin anaokulu da dahil tüm bölümlerinde öğrenim gören öğrencilerin sayısı aşağıdaki gibiydi: ⁽¹⁷⁸⁾

	Erkek	Kız	Toplam
Ana okulu	168	190	358
İlkokul	132	130	262
Ortaokul	119	80	199
Lise	72	37	109
Yüksek	33	37	70
Toplam	524	474	998

1891-1892 ders yılında Fırat Koleji'nin bütçesi 1034,5 Osmanlı lirası idi. ⁽¹⁷⁹⁾ Gelirlerin 55 lirası Mr. Peet adlı bir Amerikalı hayırseverin bağışı, 256,6 lirası öğrencilerden alınan harçlardan oluşuyordu. Giderler içinde en büyük pay ise (tüm giderlerin yaklaşık % 82'si) 852 lira ile öğretim elemanlarının yıllık ücretleriydi. ⁽¹⁸⁰⁾

Yüksek bölümünden ilk erkek mezunlarını 1880 yılında veren Fırat Koleji, ilk kız mezunlarını da 1883 yılında verdi. Fırat Koleji'nin yüksek bölümünden XX. yüzyıl başına kadar 148 erkek, 125 kız öğrenci mezun olmuştu ve bunların büyük bir kısmı öğretmen olarak istihdam edilmişti. 1905-1915 dönemindeki mezunların bir bölümü Beyrut'daki Suriye Protestan Koleji'nde tıp ve eczacılık öğrenimi görmüş, bir bölümü de 1915 yılındaki olaylardan önce ve sonra ABD'ye göç etmiştir. ⁽¹⁸¹⁾ Okuldan 1911 yılına kadar mezun olan öğrencilerin sayısı, 317'si erkek, 191'i kız olmak üzere toplam 508'i bulmuştu. ⁽¹⁸²⁾

Fırat Koleji, özgün adının da açıkça ortaya koyduğu gibi, asıl olarak Ermenilere yönelik bir eğitim Kurumuydu. 1908 yılında Kolej'in Kürtlere de eğitim verecek biçimde yeniden örgütlenmesi okul yönetiminin önerilmişse de, ABD'deki Ermenilerin itirazı karşısında bu projeden vazgeçilmiştir. ⁽¹⁸³⁾

Otuz yedi yıllık tarihi boyunca, ABCFM'e bağlı altı misyoner Fırat Koleji'ne müdürlük (President) yapmıştır. ⁽¹⁸⁴⁾

1895 yılındaki olaylar okulu geniş ölçüde etkilemiş, daha yerinde bir deyişle, Fırat Koleji bu olayların içinde çalkalanmış, okul binalarından sekizi yangın ya da yağmardan zarar görmüş ve o tarihte 88.000

Dolar olarak tahmin edilen zarar - ziyan (¹⁸⁵), 1901 yılında 100.000 Dolar olarak Osmanlı Devleti'nce ABD'ye ödenmiştir. (¹⁸⁶)

1915 yılındaki olaylara da karışan okul, Princeton mezunu müdürü Ernst Riggs'in Osmanlı Hükümeti'nce sınırdışı edilmesinden sonra, (¹⁸⁷) kırk yıla yaklaşan ömrünü tamamlayarak tarihe karışmıştır.

Anadolu Koleji: Merzifon- 1886

Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk'da, «müstakil bir Pontus hükümeti teşkil etmek emeline» kapılan Rumlar'dan söz ederken, «Ethniki Hetairia Cemiyeti propagandacıları ve Merzifon Amerikan müessesatı tarafından manen yetiştirilen» yöredeki «Rum kütlesi» ne değinir. (¹⁸⁸)

Merzifon'daki «Amerikan müessesatı»nın citadeli Anadolu Koleji (Anatolia College) idi. Yöredeki Amerikan misyoner eğitimi 1860'lı yılların ortalarında başladı. İstanbul Hasköy'deki yatılı okul, «dış dünyanın gözünden uzak» ve «ulaşılacak kitleye daha yakın» olsun diye 1865 yılında Merzifon'a taşındı. (¹⁸⁹) Merzifon'un yanı sıra, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat ve Kayseri'deki orta dereceli misyoner okullarının öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere, Merzifon'da bir yüksek okul açılması için, Batı Türkiye Misyonu, 1880 yılında BOARD'a başvurdu. (¹⁹⁰) Bu arada, daha sonra Kolej'in ilk müdürü olacak Dr. Charles Chapin Tracy, ilerideki yıllarda Kolej'in nüvesini oluşturacak bir liseyi 1883 yılında eğitime açtı. (¹⁹¹)

Anadolu Koleji 8 Eylül 1886'da, campus'u, binası, sözleşmesi vs. olmadan kurulmuş ve eğitime başla-

mişti. Kolej'in sözleşmesinin ABD Massachusetts Eyaleti Senatosu'nca onaylanması 1894, Bâb-ı Âli'ce bir yüksek okul değilse bile bir «Amerikan mektebi» olarak resmen kabul edilmesi 1899 yılını buldu. ⁽¹⁹²⁾

Anadolu Koleji'nin ilk bakışta göze çarpan bir özelliği, tüm ulusal azınlıklara ve Müslüman - Türk öğrencilere açık olmasıdır. Bu durum okulun kuruluş sözleşmesinde, «dinsel kanaatleri nedeniyle hiçbir öğrencinin okula kabul edilmesi engellenemez» şeklinde belirtildiği gibi, ⁽¹⁹³⁾ uygulamada da kendini göstermektedir. Okulda Ermeni, Rum, Rus ve Türk öğrencilerin sayısı 1913 yılında sırasıyla 160, 200, 40 ve 25'di. Aynı çok ulusluluk öğretim kadrosu açısından da geçerliydi. Yine 1913 yılında öğretim elemanlarının 11'i Ermeni, 10'u Amerikalı, 9'u Rum, 1'i Rus ve 1'i İsviçreli'ydі. ⁽¹⁹⁴⁾

Kolejin mütevelli heyeti ABCFM'ce kendi mensupları arasından seçilen 10 Amerikalı'dan oluşmaktaydı. ⁽¹⁹⁵⁾ Okulun Merzifon'daki yönetim kurulunda da yine 10 üye yer alıyor, bunlardan 5'i Pontus Protestan Birliği (Pontus Evangelistic Association), diğer 5'i ise ABCFM'ce kendi misyonerleri arasından atanıyordu. ⁽¹⁹⁶⁾

İlk yıllarda ABCFM, okulu para, bina, araç - gereç ve eleman yönünden yoğun bir şekilde desteklemişti. Zamanla, yerel katkıların artması ölçüsünde bu destek azalmıştır. ⁽¹⁹⁷⁾ Nitekim Kolejin 1890 yılı bütçesi 617,7 Osmanlı lirası idi. Gelirlerin 272,7 lirası yani %44'ü ABCFM'den, yaklaşık %10'u yerel kaynaklardan, geriye kalan ise öğrencilerden alınan harçlardan sağlanıyordu. Giderlerin ise %72'si (445 lira) öğretim elemanlarının ücretlerine ayrılıyordu. ⁽¹⁹⁸⁾

Kuruluşundan iki yıl sonra, 1888 yılında, Anadolu Koleji'nde, hazırlık sınıfları da dahil 130 öğrenci okuyordu. ⁽¹⁹⁹⁾

Hazırlık Sınıfları	60
Birinci Sınıf	30
İkinci Sınıf	2
Üçüncü Sınıf	8
Dördüncü Sınıf	10

Bu öğrencilerin geldikleri yöreler itibariyle dağılımları da şöyle idi: ⁽²⁰⁰⁾ Sivas 53, Ankara 43, Trabzon 23, Kastamonu 6, Aydın 2, Konya 1, Diyarbakır 1, İstanbul 1.

1899 yılında Koleji'deki öğretim elemanlarının sayısı 15, öğrenci sayısı ise (191'i Ermeni, 55'i Rum olmak üzere) 246 idi. ⁽²⁰¹⁾

1890 -1891 ders yılında Anadolu Koleji'nde okutulan dersler aşağıdaki gibiydi: ⁽²⁰²⁾

Hazırlık Sınıfları:

- Aritmetik
- İngilizce
- Coğrafya ve Haritacılık
- Ermenice, Rumca, Türkçe ⁽²⁰³⁾
- İngiliz Dili ve Edebiyatı
- Edebiyat Tarihi
- Gramer ve Tercüme
- Fizyoloji
- Cebir
- Resim - Müzik
- Resmi Yazışma ve Hukuk Dili

Birinci Sınıf (Freshman) İkinci Sınıf (Sophomore)

• Geometri	• Trigonometri
• Fizikî Coğrafya	Astronomi
• İngiliz Klasikleri	• Botanik
• Retorik	Tarih (Antik)
• Edebiyatın İlkeleri	Tarih (Modern)
• Ticaret Hukuku	Mantık
• Retorik ve Kompozisyon	Mecelle
• Fransızca	• Resmi Yazışma
	• Fransızca

Üçüncü Sınıf (Junior) Dördüncü Sınıf (Senior)

• Ticarî Aritmetik	• Felsefe
• Muhasebe	• Felsefe Tarihi
Kimya	• Ahlâki Bilimler
• Ceza Hukuku	• Ekonomi Politik
• Kompozisyon	• Uluslararası Hukuk
• Fransızca	• Mineroloji
	• Jeoloji

Anadolu Koleji'nde dil öğrenimine büyük önem verildiği anlaşılmaktadır. Üç yıl olan hazırlık sınıflarında İngilizce, Türkçe, Ermenice, Rumca yoğun bir şekilde öğretiliyordu.

Anadolu Koleji ders dışı etkinlikler yönünden de dikkat çekmektedir. Okulda çeşitli müzik ve kültür kulüpleri oluşturulmuştu. Ermeni, Rum, Türk ve Rus öğrenciler kendi kulüplerini kurmuşlar, özellikle kış aylarında bu kulüplerce düzenlenen gecelere ve verilen konserlere yöre halkı da katılmıştır. ⁽²⁰⁴⁾

Kolej'in 10.000 cildi aşkın bir kütüphanesi ve 7000'den fazla türü içeren bir botanik/zooloji müzesi vardı. ⁽²⁰⁵⁾

Anadolu Koleji'nin bir başka özelliği de kendine yardım **(selfhelp)** esasına dayanan uygulamalara ağırlık verilmesiydi. Bu tür uygulamalar, öğrencilerin eğitim masraflarını kendilerinin karşılamasını, kendine güven duygusunun geliştirilmesini, yörede emeğe saygı fikrinin yaygınlaştırılmasını sağlayan uygulamalardı. Bunu aynı zamanda gençlerin pratik, yaratıcı, becerikli ve günlük yaşamda karşılaştıkları sorunları çözmeye dönük bir eğitim sisteminin aracı olarak da değerlendirmek mümkündür. Bu amaçla Kolej bünyesinde marangozhane, mücellithane, terzihane, değirmen, deneme çiftliği vb. küçük işletmeler kurulmuştu. 1899 yılında Kolej'in 70 kadar öğrencisi buralarda çalışıyor ve okul masraflarının yarısıyla 1/10'u kadar bir bölümünü bu yolla karşılıyordu. ⁽²⁰⁶⁾

1890'lı yıllardan itibaren Anadolu'da başgösteren olaylar Merzifon'daki Kolej'in de sonunu hazırladı. Daha 1893 yılında bir ihtilâlcı Ermeni örgütünün «manifestosu» okulun duvarına asılmış, bu olay Bâb-ı Âli'nin dikkatini okul üzerine çekmişti. Bununla birlikte okul yönetimi yetkili makamları ikna ederek bu olay nedeniyle herhangi bir yaptırımla karşılaşmamıştı. ⁽²⁰⁷⁾ Daha sonra gelişen olaylar —özellikle 1895 yılındakiler— başta Ermeni öğrenci ve öğretim elemanları olmak üzere Anadolu Koleji'ni derinden etkiledi. Bu arada okulda öğrenim devam etti. 10 Mayıs 1916'da okul binalarına İttihat Terakki Hükümeti'nce el konularak Kolej'in bir askerî hastaneye dönüştürülmesi üzerine Anadolu Koleji kapandı. ⁽²⁰⁸⁾ 1916-1917 yıllarında yörede baş gösteren çiçek ve tifüs salgınları sonucu okul 50'ye yakın öğretmen ve çalışanını yitirdi. ⁽²⁰⁹⁾ Bütün bunlara karşın Anado-

hi Koleji, 1 Ekim 1919'da 11 öğretim elemanı ve 150 öğrenci (72 Rum, 70 Ermeni, 7 Türk, 1 Rus) ile yeniden öğrenime açıldı. ⁽²¹⁰⁾

1920-1921 ders yılında okulda 218 öğrenci kayıtlı bulunuyordu. Öğretim kadrosuna iki Müslüman Türk (Zeki Ketanî ve İsmail Şevket) de katılmıştı. 12 Şubat 1921'de Zeki Ketanî'nin bir suikast sonucu öldürülmesi, okulu yeniden karıştırdı. Kolejin Müdürü George W. White'in, İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol'a, «Kolej'in öğrencileri ve öğretmenleriyle siyaset dışı olduğunu ve Kolej yönetiminin, öğrenciler arasındaki siyasal duyguları bastırmak, konusunda kararlı, farklı uluslardan gelen öğrenenlerin de siyasal sürtüşmelere girmeme konusunda basiretli davrandıklarını» bildirmesine karşı, ⁽²¹¹⁾ olay büyüdü ve dört gün sonra TBMM Hükümetine bağlı birliklerce okulda arama yapıldı. ⁽²¹²⁾ Aynı günlerde, Anadolu'da Yenigün'de, «Mektep Değil Fesat Ocağı» başlığı altında yayımlanan bir yazıda Ankara'nın tutumu açıkça dile geliyordu. Yazıda, okulda yapılan aramada Pontus teşkilâtının pek çok belgesinin ele geçirildiği belirtiliyor ve Anadolu Koleji'nin bir «fesat ocağı» olduğu anlatılıyordu. ⁽²¹³⁾ Bu yazının yayımlanmasından bir hafta önce, okulun tüm yabancı öğretim elemanlarının ülkeyi terk etmesi istenmiş, okulun mallarına el konmuş ve öğrencileri evlerine gönderilmişti. Bu arada, okulun Rum öğretim elemanlarından üçü, ayaklanma hazırlamak suçuyla 1921 Ağustos'unda idam edilmişti. ⁽²¹⁴⁾

Anadolu Koleji'nin Anadolu'daki serüveni işte böyle bir trajedi ile sona erdi. Ne ki okul, Yunanistan'da, Selanik yakınlarında bir yere taşınarak, ol-

dukça ironik bir biçimde «Anadolu» Koleji adıyla varlığını günümüze kadar sürdürdü. (215)

Görüldüğü gibi, her misyonun birer «kolej»i, yani yüksek okulu vardı. Ancak Amerikan misyoner eğitim dizgesi içinde, orta öğretim kademesini aşan, ama tam anlamıyla birer yüksek okul sayılmaları da bir hayli zor olan —Osmanlı eğitim sistemindeki Sultânîyye'lere benzer— sui generis bazı eğitim kurumları da vardı. Şimdi kısaca bunlara değinelim.

Merkezî Türkiye Kız Koleji: Maraş-1882

Merkezî Türkiye Kolejine mekân olarak Antep'in seçilmesinden sonra, Maraş'ta da bir kız koleji kurulması kararlaştırılmıştı. Bu kız okulunun amacı, Adana, Antep, Maraş, Haçin vb. kentlerdeki orta dereceli okullardan gelen kız öğrencilere daha ileri düzeyde eğitim olanağı sağlamak ve bu arada adı geçen yörelerdeki okulların öğretmen ihtiyacını karşılamaktı.

Merkezî Türkiye Kız Koleji 1882 yılında açıldı. Kadın misyoner heyeti WBM'in ve yerli Protestanların maddî desteği ile kurulan okulun yönetimi, daha önceki örneklerde de görüldüğü gibi, Amerikalıların egemen olduğu bir mütevellî heyeti ve yöredeki misyonerlerle yerli halkın eşit ağırlıkta olduğu bir yönetim kurulundan oluşuyordu.

Okulun öğrenim süresi, iki yılı hazırlık sınıflarında olmak üzere altı yıldır. Ancak okulun son iki yılı orta öğretimin üstünde sayılabilecek nitelikteydi. Bununla birlikte, okuldan alınan diplomaların Osmanlı Maarif Nezareti'nce onaylandığı ve bu okuldan me-

zun olan öğrencilerin ülkenin herhangi bir yerinde öğretmenlik yapabildikleri belirtilmelidir. ⁽²¹⁶⁾

1890'lı yıllarda, okulda, Türkçe, Ermenice, İngilizce, Doğa Bilimleri, Fizyoloji, Cebir, Psikiyatri, Genel Tarih, Dinler Tarihi, İngiliz Edebiyatı, Fizyoloji, Ev Ekonomisi gibi dersler okutuluyordu, ⁽²¹⁷⁾ 1893-1894 ders yılında Merkezî Türkiye Kız Koleji'nde ikisi Müslüman-Türk kızı olmak üzere 29 öğrenci bulunuyordu. Bunların altısı hazırlık sınıflarında, 23'ü ise Kolej sınıflarında idi. Aynı yıl, ikisi Amerikalı dört öğretmen okulda görev yapıyordu. ⁽²¹⁸⁾ Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıl, öğrenci sayısı 140'ı bulan Merkezî Türkiye Kız Koleji, öteki misyoner okulları gibi izleyen yılların dağdağası içinde tarihe karıştı.

Aziz Pavlos'un Enstitüsü: Tarsus - 1888

Aziz Pavlos'un (St. Paul) doğduğu rivayet olunan Tarsus'ta kolej türünden bir Amerikan okulunun açılması isteği, alışılmışın aksine, ne yöre halkından ne de ABCFM'li misyonerlerden kaynaklandı. 1885 yılında Kudüs'e hacı olmaya giderken Tarsus'a uğrayan New York'lu zengin iş adamı Albay Eliot Shepard, bu kasabayı çok sevmiş ve kendisini burada bir okul açma fikrine kaptırmıştı. ⁽²¹⁹⁾ Amerikalı zengin Albayın bu düşüncesi ABCFM yerine bir başka misyoner örgütü olan BFMPC (Presbyterian Board) tarafından desteklenince okulun kuruluşu gerçekleşme yoluna girdi. Her zaman olduğu gibi, ilk iş olarak Amerikalılar'dan oluşan bir mütevelli heyet belirlendi. 1887 yılında okulun kuruluş sözleşmesi New York Eyaleti Senatosunca onaylandı. ⁽²²⁰⁾ New York'un ünlü Beşinci Caddesi'ndeki Presbyterian Kilisesi'nin Papazı Muhterem Peder Ho-

ward Crosby'nin başkanlığındaki mütevelli heyet para bulmak üzere kolları sıvadı. Bu arada, kurulduğunda okulu yönetmek üzere, dördü Amerikalı, dördü Ermeniler'den oluşan bir danışma komitesi kurulması da ihmal edilmedi. Alışıl gelmiş uygulamadan farklı olarak, okulun başına bir Amerikalı değil de Anadolu'daki misyoner okullarında ve ABD'de öğrenim görmüş bir Ermeni'nin getirilmesi kararlaştırıldı. Harutyun S. Cenanyan adındaki bu Ermeni vaiz, Anadolu yollarına düşmeden önce, «Tarsus'daki bu projeyi bir Amerikan girişimi olarak kurabilmek için gerekli talimatları almak ve yetkililerin işbirliğini sağlamak üzere» ilkin Washington'a uğradı. ⁽²²¹⁾ İkinci iş olarak evlenip yanma bir Amerikalı gelin aldıktan sonra Servia adlı vapura binerek 1888 yılı Ocak'ında yola koyuldu. Aynı yılın sonbaharında, 22 Kasım 1888'de Aziz Pavlos'un Enstitüsü Tarsus'ta üç öğretmen ve 17 öğrenci ile öğrenime açılmıştı. ⁽²²²⁾

Harutyun S. Cenanyan 1893 yılında, kimisi kişisel çeşitli nedenlerle okul yönetiminden ve Tarsus'tan ayrıldı. Bu tarihte bir ABCFM Misyoneri olan Dr. Thomas D. Christie okula müdür olarak atandı. Bu olaydan birkaç gün sonra ölen Albay Shepard, mirasından 100.000 Dolarlık bir bölümü okula miras bırakmıştı. ⁽²²³⁾

Okul asıl gelişmesini Dr. Christie'nin 27 yıl süren müdürlük döneminde gösterdi. Mütevelli heyetinin ve danışma kurulunun kararıyla, 1903 Kasım'ında Aziz Pavlos'un Enstitüsü, doğrudan ABCFM'in yönetimine geçti. ⁽²²⁴⁾

Eldeki belgelerden, okulun 1895-1896 ders yılında yedi öğretim elemanı ve 80 öğrencisinin (65 Ermeni, 14 Rum, 1 Amerikalı) bulunduğunu ve öğrencile-

rin 30 ayrı yerleşme biriminden geldiğini öğreniyoruz. ⁽²²⁵⁾ Bu öğrencilerin 60'ı hazırlık sınıflarında, 20'si ise Enstitü'nün kolej kısmında okuyordu.

Okulun bastırıldığı bir broşürde, 1897 yılında öğrenim süresinin dört yılı hazırlık, dört yılı da «kolej» bölümünde olmak üzere toplam sekiz yıl olduğunun belirtilmesine karşılık, ⁽²²⁶⁾ çağdaş bir araştırmacı, Enstitü'nün beşi «akademi» (lise), beşi de «kolej»de olmak üzere on yıllık öğrenim süresi olduğunu ileri sürmektedir. ⁽²²⁷⁾

Başlangıçta bir ilahiyat okulunu da içermesi öngörülen Aziz Pavlos'un Enstitüsü, hiçbir zaman böyle bir kimlik kazanmadı. 1897 yılında okulun öğretim elemanı sayısı 11'e, öğrenci sayısı ise 134'e yükselmmişti. Bu öğrencilerin 59'u kolej bölümünde öğrenim görüyordu ve tüm öğrencilerin yaklaşık % 70'i (95 öğrenci) yatılıydı, öte yandan öğrenci kitlesinin yaklaşık %16'sı Rum, geri kalanlar ise Ermeni'ydi. Okula çevredeki yedi vilâyetten öğrenci geliyordu. ⁽²²⁸⁾ Dil ve müzik öğretimine önem verilen okulda, 1902-1903 ders yılında 204 öğrenci öğrenim görüyordu- Bu öğrencilerin 152'si (%75) Ermeni, 36'sı (% 18) Rum, 12'si (%4) Arap, ikisi Türk, biri Kürt ve biri de İtalyan'dı. ⁽²²⁹⁾

Aziz Pavlos'un Enstitüsü ilk mezunlarını 1893 yılında verdi. Mezunlarının sayısı 1906'da 80, 1914 -1915 ders yılı sonunda ise 163'ü bulmuştu. Bu 163 mezunun meslekî dağılımları şöyle idi: ⁽²³⁰⁾

İş hayatına atılanlar	35	%21
Din görevlileri	35	%21
Tıp öğrenimi görenler	32	%20

Öğretmenlik yapanlar	32	%20
Hukukçular	7	%4
Değişik meslekler	19	%12
Bilinmeyen	3	%2
TOPLAM	163	%100

Aziz Pavlos'un Enstitüsü XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başındaki olaylardan, gelişmelerden çeşitli biçimlerde etkilenmesine rağmen varlığını korudu. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra, yeni devletin millî eğitim sistemi ile bütünleşerek günümüze kadar ulaştı ve kuruluşunun yüzüncü yıldönümünü bile kutladı.

İstanbul Kız Koleji: İstanbul-1890

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda kurulan ancak asıl gelişmesini XX. yüzyılda gösteren Amerikan okullarından biri de İstanbul Kız Koleji'dir (Constantinople College for Girls).⁽²³¹⁾ Ünlü mezunlarından Halide Edip'in (Adıvar), «Bu kolejin her şeyini seviyorum, seviyorum, seviyorum» dediği rivayet olunan bu okulun nüvesi 1871 yılında kurulan «Home School» oldu.

İstanbul'daki yatılı kız okulunun 1860'tan sonra Anadolu'nun içlerine taşınması üzerine, Anadolu'da faaliyete henüz başlamış bulunan kadın misyoner heyeti WBM, ilk iş olarak İstanbul'da bir kız okulu açmayı kararlaştırdı. 1871-1876 yılları arasında geçici faaliyet gösteren okul için 50.000 Dolara Üsküdar sirtlarında arazi alındı ve okul 1876 yılında yeni campus'una taşındı.⁽²³²⁾ Erzurum ve İstanbul'dan bir hayli deneyimli olan Mary Mills Patrick'in 1883 yılında mü-

dür tayin edilmesi bu okulun gelişmesinde önemli bir unsur oldu. ⁽²³³⁾

Okulun bir «kolej»e dönüştürülmesine ilişkin çabalar 1890 yılında sonuçlandı. O yıl Massachusetts Eyaleti Senatosu'nca kuruluş sözleşmesi onaylanan okul, artık tipik bir Amerikan kız koleji idi. ⁽²³⁴⁾ Daha önceki örneklerde gördüğümüz gibi, müteveli heyeti ABD'de, yönetim kurulu İstanbul'da bulunan kız koleji, XIX. yüzyıl kapanmadan 200'e yaklaşan öğrenci sayısı ile hatırı sayılır bir öğrenim kurumu haline gelmişti. Kolej'deki öğrenci sayısı 1892'de 137, 1893'de 147 ve 1895'de 161 olmuştu. 1892 yılında, okuldaki öğrencilerin etnik köken bakımından dağılımları şöyle idi: Ermeni 51, Bulgar 29, Rum 22, İngiliz 14, Amerikalı 10, Yahudi 6, Türk 4, Fransız 1. ⁽²³⁵⁾

1905 yılında bir binası yangında yok olan okul Üsküdar'daki yerinden Arnavutköy sirtlarına taşındı. Üç yıl sonra da (1908) yeni bir beratla (Charter) yeniden örgütlenen okul WBM ve ABCFM'de bağımsız bir kimlik kazandı; 1912 yılında ise adı Constantinople College olarak değiştirildi. ⁽²³⁶⁾

Hristiyan azınlıkların yanı sıra özellikle Bulgar gençlerine eğitim olanakları sunmasıyla dikkat çeken İstanbul Kız Koleji, Müslüman - Türk kızlarının pek rağbet ettiği Amerikan okullarından birisidir, ⁽²³⁷⁾ Okulun müdiresine göre, bu okuldan mezun olan ilk Müslüman kız, Gülistan adında saraylı bir cariye idi. ⁽²³⁸⁾

İstanbul Kız Koleji, geçirdiği çeşitli değişikliklere karşın, günümüze kadar varlığını sürdürebilen ender Amerikan okullarındandır.

Uluslararası Kolej: İzmir -1903

İzmir, Amerikan misyoner faaliyetlerinde en eski geçmişe sahip olan kentlerden birisiydi. Osmanlı topraklarındaki ilk Amerikan misyoner matbaası burada kurulmuştu. 1880 yılında bu kentte biri erkek, diğeri kız iki lise (high school) faaliyetini sürdürüyordu.

ABCFM misyoneri İskoç kökenli James P. McNaughton, ilk kez-1893 yılında Boston'daki genel merkeze başvurarak, kentteki erkek lisesinin geliştirilmesini önermişti, ⁽²³⁹⁾ Gerçi bu öneri esas itibariyle XX. yüzyılda gerçekleşmiştir ama ilk çiviler de XIX. yüzyılda çakılmıştı.

XX. yüzyılın başında İzmir'deki bu okul için harekete geçildi. Okulun sözleşmesi 8 Nisan 1903'de Massachusetts Eyaleti Senatosu'nca onaylandı. ⁽²⁴⁰⁾ Kuruluş sözleşmesinde amacı, «erkek çocuklara ve gençlere, Hristiyanlık ilkelerine dayalı dil, sanatlar ve bilimler eğitimi vermek» diye belirlenmiş olan bu okulun dördü hazırlık, dördü yüksek bölümde olmak üzere eğitim süresi sekiz yıldır. ⁽²⁴¹⁾

Kuruluşundan kısa bir süre sonra 275 öğrenciye sahip olan Uluslararası Kolej (International College) hızlı bir gelişme gösterdi. 1911 yılında New York'lu hayırsever Mrs. John S. Kennedy'nin 25.000 Dolar'lık bağışı ile satın alınan ve İzmir'in «Cennet» diye anılan bir köşesinde modern binasına kavuşan bu okul 1934 yılına kadar yaşadı. Büyük dünya bunalımı nedeniyle dış kaynakları daralan; Cumhuriyet yönetiminin yabancı okulları ciddî biçimde denetlemesi ve sınırlandırmasıyla hareket serbestisi de ortadan kalkan Uluslararası Kolej, 31 Mart 1934'te kendi kendini fesh ederek tarihe karıştı, ⁽²⁴²⁾

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI:

- (1) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 4, No 525.
- (2) Tillman C. Trowbridge, **A Christian College in Central Turkey**, (Broşür) 15 Ağustos 1872, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 3, No 68; 1878 Yıllık Raporu'nda da İstanbul ve çevresinde Osmanlı-Rus Savaşından kaynaklanan olumsuz koşullar anlatıldıktan sonra, «reform» konusunda şöyle deniyor: «Türk'ün kendisine gelince, onun için her türlü reformun dıştan başlaması ve sürdürülmesi gerektiği hiç akıldan çıkarılmamalıdır; eğer kendine bırakılırsa, şimdiye kadar yaptığını yapacaktır. Ancak pek çok kişinin duası onun kendi başına bırakılmamasıdır ve Tanrı'nın bu duayı işitmeye başladığı görülmektedir.» **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 120.
- (3) Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, İstanbul, 1316 (1898), s. 30.
- (4) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 21, No 199; Seri ABC 16:5, Vol. 8, No 79 B.
- (5) N.G. Clark, «Two Unsolved Mission Problems., **Annual Report of the ABCFM-1893, Boston**, ABCFM Yayını, 1893, s. XXII.
- (6) **a.k.**
- (7) Richter, **a.g.e.**, s. 167.
- (8) **a.k.**
- (9) C. Hamlin ve W. Schaffler'den Dr. Rufus Anderson'a 28 Aralık 1856 tarihli mektup, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 9, No 174.
- (10) Goodell, Dwight, Schaffler, Hamlin, Peabody, Clarck, Pettibo. ne ve Bliss imzalı ve 30 Ocak 1857 tarihli mektup, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:7:1, Vol. 9, No 176.
- (11) Strong, **a.g.e.**, s. 212.
- (12) **a.k.**, s. 213.
- (13) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 4, No 1 ve 5-13.

- (14) «Report of the Constantinople Station for the Year Ending June 1876», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 5, No 47.
- (15) Strong, **a.g.e.**, s. 215.
- (16) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:9, Vol. 5, No 2-3.
- (17) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9, Vol. 11, No 41, 41-a, 41-b, 41-c.
- (18) **Sixty First Annual Report of the ABCFM**, Cambridge (Mass.), Riverside Press, 1871, s. 13.
- (19) James F. Clarke, .Americans and the April Uprising., **East European Quarterly**, VI. XI, No 4, 1977, s. 421-428.
- (20) Tillman C. Trowbridge'den George Washburn'a mektuplar (beş adet), Harvard Üniversitesi, **Houghton Library, belge No. bMs Am 1729 (31)**.
- (21) David Brewer Eddy, **What Next In Turkey: Glimpses of the American Board's Work in the Near East, Boston**, 1913, s. 147-148.
- (22) **Sixty Seventh Annual Report of the ABCFM-1877**, Cambridge (Mass.), Riverside Press, 1877, s. 6-7; Eddy, a-g-e., s. 151.
- (23) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 19, No 96.
- (24) Eddy, **a.g.e.**, s. 162
- (25) Mary Alice Shepard, **Doctor's Care: Medical Mission In Turkey**, Istanbul, Redhouse Press, 1970, s. 1.
- (26) Richter, **a.g.e.**, s. 157-158; Greene, **a.g.e.**, s. 144-145; Shepard, **a.g.e.**, s. 1-2.
- (27) Richter, **a.g.e.**, s. 157.
- (28) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 6, No 118.
- (29) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 11, No 53.
- (30) **Annual Report, 1900**, s. 45.
- (31) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 18, No 2.
- (32) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 18, No 37.
- (33) Strong, **a.g.e.**, s- 502-503-
- (34) «Annual Report of the Marsovan Station, 1899», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 18, No 102.
- (35) «A Special Business Paper from the Prudential Committee., **Annual Report of the ABCFM-1897**, Boston, 1897, s. XXVHL
- (36) **a.k.**
- (37) **a.k.**
- (38) ABCFM'in üç temel yönetsel ilkesi, kendi kendine yeterli (self supporting), kendi kendini yöneten (self-governing) ve kendi kendini çoğaltan (self-propagating) misyonlar kurmaktı. Bu ilkeler her zaman savunulmuştur. Ancak bir misyonun ya da faaliyetin kendi kendine yeterli olabilmesi için objektif bazı ko-

- şullar gerektiğinden, ilkenin hayata geçirilmesi o kadar kolay olmamıştır.
- (39) N.G. Clark, «A Retrospect., **Annual Report of the ABCFM-1894**, Boston 1894, s- XXIV.
- (40) **a.k.**
- (41) «The Report on Missionary Methods. (1894), **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 10, No 181.
- (42) Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfus istatistikleri için Stanford J. Shaw, «The Ottoman Census System and Population 1831-1914., International Journal of Middle East Studies, Vol. 9, No 3, August 1978, s. 325-338'den yararlanıldı. Shaw'un esas olarak Osmanlı verilerine dayanarak hazırladığı tabloda (Appendix 1) 1897 ve 1906 yıllarında Protestan cemaat için verdiği sayılarla (1897: 44.360; 1906 : 53-880) bizim misyoner kaynaklarından çıkardığımız sayılar (1900 : 44.959) uyumludur.
- (43) «Report of the Aintab Station-July 1894-June 1895», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 10, No 74.
- (44) .A Petition from the Protestants and others of Adana for a Missionary in 1878 with One Hundred Signatures., **ABCFM Arşivi**, Seri 16:9:5, Vol. 3 ,No 135.
- (45) 26 Haziran 1882 tarihli mektup, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 9:5, Vol. 7, No 30.
- (46) «The Constitution of the Marash Station Conference-14 July 1886., **ABCFM Arşivi**, Seri 16:9:5, Vol. 6, No 169; Seri ABC 16: 9:5. Vol. 7, No 47.
- (47) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:9:7, Vol. 11, No 1.
- (48) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 19, No. 75. Buradaki para birimi liradır. Bir altın Osmanlı lirası 100 kuruş; bir bra ise 4.4 Dolar üzerinden hesaplanmaktadır.
- (49) Musul, belgelerde zaman zaman istasyon zaman zaman da uç-istasyon olarak geçmektedir. Musul'a ilişkin veriler için bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 73.
- (50) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 19, No 96.
- (51) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 1, No 21.
- (52) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 32.
- (53) **Annual Report-1900**, s. 43-51.
- (54) **a.k.**
- (55) 1875 yılında Batı Türkiye Misyonu'nun toplam bütçesi 17.379 Osmanlı lirası idi. Bunun 2688 lirası basım ve yayım işine harcanmıştı. Bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 21-22. 1879 yılında ise bu oran % 24 (3735/15117) olmuştu. Bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 32.

- (56) .Memorandum on the Interferences with the Book Trade of Americans In Turkey., **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:9:3, Vol. 21, No 118.
- (57) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 10, No 103, 108, 111.
- (58) **ABCFM, Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 11, No 243.
- (59) İngilizce-Türkçe ve Türkçe-İngilizce Redhouse sözlükleri sayılmazsa, XIX. yüzyıl boyunca yapılan Türkçe yayınlar bir iki risale, bir aritmetik kitabı, bir okuma kitabı, birkaç ilâhi kitâbından ibaret kalmıştır. Bkz. Avery, a.g.e., s. 5.
- (60) Thomas Laurie, **The Contribution of Our Foreign Missions to Science and Human Well-Being**, Boston, 1885, s. 498-507 (Appendix II).
- (61) Jessup, **a.g.e.**, s 815-816.
- (62) **a.k.**
- (63) **Annual Report-1900**, s. 51.
- (64) «Estimates of the Central Turkey Mission for 1873», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 3, No 19; «Estimates of the Central Turkey Mission for 1880», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 3, No 26.
- (65) **The Harpoot News**, January 1, 1881, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 66 ve 68; Avery, a.g.e., s. 1-2.
- (66) «Report of the Publishing Committee», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 11, No 191.
- (67) **The Harpoot News**, January 1, 1881.
- (68) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 68. Antep'deki Amerikan matbaası hakkında Uğuroğlu Barlas'ın değerlendirmeleri için bkz. Uğuroğlu Barlas, Gaziantep Basın Tarihi, 100. Yıl, Gaziantep Kültür Derneği Yayını, No 60, Karabük, 1972, s. 11; ayrıca bkz. Kocabaşoğlu, «Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX...», **a.g.m.**, s. 277. Antep'deki matbaanın kuruluş tarihi konusunda Barlas'ı yanıltmış olan, Parnell, Hamilton ve Newman adlı üç misyonerin Bağdat'a giderken 1830 yılında Antep'e uğramaları ve kentte 1819 St. Petersburg baskısı Ermeni harfli Türkçe İnciller dağıtımaları olabilir. «History of the Aintab Station Previous to December 1856. (el yazısı rapor), **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 28 C.
- (69) **Annual Report-1900**, s. 54-55.
- (70) **a.k.**, s. 53.
- (71) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 11, No 7.
- (72) **Annual Report-1900**, s. 60 ve 64.
- (73) «Mission to Eastern Turkey» (prepared by A.N. Andrus), 29 Şu-

- bat 1904, **ABCFM Arşivi**, Seri 16:5, Vol. 6, No. 495.
- (74) «The Report on Missionary Methods. (1894) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 10, No 181
- (75) N.G. Clark, «Higher Christian Education on A Missionary Agency», Report of the Cennennary Conference on the Protestant Missions of the World, London June 9-19, 1888, (Ed. James Johnston), VI. H, Lndan, James Nisbet and C, 1889, s. 186.
- (76) **a.k.**
- (77) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 6, No 111.
- (78) Euphrates College, Harpoot: Its Possessions and Its Needs, (Broşür) 31 Aralık 1887, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 50. Aynı broşürde bir karşılaştırma ögesi olarak vasıfsız işçi ücretinin 10-20 cent, duvarcı ya da marangoz gibi vasıfih işçilerin günlük ücretlerinin ise 30-44 cent arasında değiştiği kaydedilmektedir.
- (79) Memorandum for the Missions in the Turkish Empire and Recommendations From the Prudential Committee, Boston, Beacon Press, 1881. s- 14.
- (80) .Annual Report of the Harpoot Field-1881», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 6, No 82..
- (81) **a.k.**
- (82) İlk öğretim düzeyinde eğitim veren okullara **common school** ve/veya primary school deniyor. Özellikle common **school** Anglo-Saxon dünyasında XIX yüzyıl başında ortaya çıkan ve herşeyden önce ahlâkî yanı ağır basan bir temel eğitimin verildiği okullara verilen addır. **Grammar school** ise ilkokulla ortaokul arasında, ya da bu günkü ilkokulların 4 ve 5. sınıfları düzeyinde eğitim veren okullardı. Bkz. Carter V. Good (Ed.), Dictionary of Education, New York, McGraw-Hill Book Co., 1959. s. 252 ve 313.
- (83) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 34.
- (84) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 18, No 102.
- (85) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 28 D.
- (86) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 19, No 96.
- (87) **a.k.**
- (88) «Report of the Broosa Station» (1893), **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 18, No 33.
- (89) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 47.
- (90) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 48.
- (91) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:3., Vol. 19, No 96.
- (92) **Memorandum for the Missions...**, s. 15.

- (93) a.k., s. 15
- (94) a.k., s. 16
- (95) a.k.
- (96) a.k., s. 21-22.
- (97) «Constitution for üie Girls Evangelical High School-Mardin», ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:7, Vol. 6, No 129.
- (98) İlerde göreceğimiz gibi, örneğin Antep'deki Merkezî Türkiye Koleji'nin kurulacağı arazi, Kethüdazade Hacı Göğüs Efendi tarafından bağışlanmıştır.
- (99) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:7, Vol. 6, No 123.
- (100) a.k.
- (101) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 124.
- (102) The American School, Constantinople, July 1882, (Broşür) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 29-
- (103) a.k.
- (104) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:7, Vol. 10, No 1.
- (105) a.k.
- (106) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:3, Vol. 18, N. 34.
- (107) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:3, Vol. 18, No 92.
- (108) Faik Reşit Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış, Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 1964, s- 45.
- (109) Akyüz, a.g.e., s- 111.
- (110) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:5, Vol. 10, No 39.
- (111) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:3, Vol. 18, No 27.
- (112) ABCFM Arşivi,, Seri ABC 16:9:7, Vol. 6, No 123.
- (113) a.k.
- (114) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:5, Vol. 6, No 164.
- (115) Akyüz, Türk Eğitim Tarihi adlı kitabında mutlakiyet döneminde azınlık ve yabancı okullarını anlatırken, Protestan okullarına da değinmekte, Protestan okullarına ilişkin bir belgeyi aktardıktan sonra,bu okulların öğrencilerinin büyük çoğunluğu Türk ve Müslüman ailelerin çocukları idi..» demektedir. Bu yargıya, Protestan misyoner okulları ve —en azından— XIX. yüzyıldaki durumları açısından katılmak mümkün değildir. Bkz. Akyüz, a.g.e., s. 156.
- (116) .Principles on Which Missionary Seminaries are to be Reared., Twenty-Eight Annual Report of the ABCFM, Sept. 1837, Boston, Crocker and Brewster, 1837, s. 151.
- (117) a.k., s. 151-153.
- (118) ABCFM Arşivi, Seri ABC, 16:9:3, Vol. 5, No 1.
- (119) ABCFM Arşivi, Seri ABC, 16:9:5, Vol. 10, No 39, Vol. 12, No 76;

Seri ABC 16:9:7, Vol. 6, No 110.

- (120) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9, Vol. 5, No 82;
Seri ABC 16:9:5, Vol. 6, No 188.
- (121) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 40-
- (122) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:3, Vol. 5, No 34.
- (123) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:7, Vol. 11, No 226;
Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 57'deki .Eastern Turkey Theological Seminary, Harpoot 1891. adlı, el yazısı rapor.
- (124) Anglo-Saxon aleminin koleji (College) kıta Avrupa'sının üniversitesinden farklı bir kurum. Özellikle ABD'de kolej, üniversiteye öğrenci yetiştiren, orta öğretim kurumlarının (junior and senior high school) üstündeki okullardır. Amerikan kolejleri, uzun süre Bâb-ı Âli'ce de «Âli mektep, sayılmamışlardır. Ancak ileride görüleceği gibi, bu okulların bir kısmı tıp, eczacılık, dişçilik, ticaret vb. bölümleriyle aslında birer yüksek okuldular. Ayrıca bu okullara yasal dayanak sağlayan ve bazı ABD eyaletlerinin senatolarınca onaylanan sözleşmelerde de bu okulların ABD'deki kolejlere muadil olduğu belirtiliyordu. Bu çalışmada orta öğrenim kademesinin üzerindeki tüm okullar yüksek okul sayılmışta. Ancak, bu okullardan Fırat Koleji, Anadolu Koleji, Merkezî Türkiye Koleji ya da Robert Kolej gibi büyükleri gerçek anlamda birer yüksek okul sayılabilirken, aynı şey Aziz Pol'un Enstitüsü, Uluslararası Kolej, Maraş'daki Merkezî Türkiye Kız Koleji gibi okullar için aynı rahatlıkla söylenemeyebilir. Ancak bunlar, sıradan orta dereceli okulların üzerinde eğitim veren okullar oldukları için yine de ayrı bir kümede ele alınmaları yanlış olmayabilir. Nitekim, çalışmada, bu okullar, «ikinci derecedeki yüksek okullar» olarak ayrı bir kümede ele alınmıştır.
- (125) Osmanlı Devleti'ne, buna benzer başka faturalar da çıkarılmıştır. Örneğin, 1893 yılında New York Barosu avukatlarından Everett P. Wheeler, dokuz milyon Doları aşkın bir başka fatura hazırlamıştı. Mr. Wheeler bu konuda bir risale de yayınlamış, 1830 Osmanlı - ABD anlaşmasının maddelerini kendine göre yorumlayarak, 1895 yılındaki Ermeni olaylarında Amerikan mallarına verilen zararın ödenmesini ve bunun için Akdeniz'e donanma gönderilmesini, İzmir Limanının işgal edilerek gelirlerine el konulmasını istemişti. New York'lu avukat bunun ABD geleneğine ve uluslararası hukuka uygun olduğunu da savun-

muştı. Bkz. Everett P. Wheeler, *The Duty of the United States of America to American Citizens In Turkey*, New York, Fleming H. Revell Co., 1896, s. 9 ve 21.

Bir başka fatura ise 1903 yılında Vladimir A. Tsanoff tarafından hazırlanmıştı. Tsanoff, Boston Evening gazetesinde 2 Eylül 1903 tarihinde «Türkiye'deki Çıkarlarımızı, adıyla yayımlanan yazısında, Amerikalıları, Türkiye'deki çıkarlarının büyüklüğünü bilmemekle eleştiriyor, ve yalnızca Amerikan misyoner örgütlerinin o tarihte (1903) 6,5 milyon Dolar değerinde yatırımları bulunduğunu kaydediyordu. «Eğer biz ticaretimizi artırmazsak, Türkiye bütütün alacaklıların eline düşecek» diye hayıflanılan Tsanoff, «Ayrıca, Makedonya ve Ermenistan Osmanlı'dan koparırsa, ABD'nin bu yörelerle ticareti muazzam artacaktır. Çünkü cahil Türkler ticaret yapmasını da bilmezler. Harbut'daki ABD Konsolosu Norton, dikiş makinelerini Türkiye'de tanıtmak için ne büyük güçlük çekmişti.» diye yazıyordu. Bkz. Vladimir Audreieff Tsanoff, «Our Interests In Turkey», Boston Evening, September 2, 1903. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 6, No 34.

- (126) «American Interests In Turkey» (Rapor), **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 6, No 161-A.
- (127) a.k.
- (128) *The Higher Educational Work of the American Board, A Standard f Its Basis, Scope, Opportunity and Need*, Boston 1907, s- 6.
- (129) *Statements In Regards to Colleges in Unevangelized Lands*, Boston, 1864, s. 1.
- (130) «The Plan of College Organization», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:9:5, Vol. 5, No 1-
- (131) Bu iki okul hakkında özet bilgiler için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, «Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları», **Bahri Savcı'ya Armağan**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1988, s. 305-309. Daha geniş bilgi için bağ-lıca şu kaynaklara başvurulabilir: Keith Maurice Greenwood, **Robert College-The American Founders**, (Basılmamış Doktora Tezi) Univprsiy Microfilm Incorporation, Ann Arbor, Michigan, 1966; George Washburn, **Fifty Years In Cnstantinople**, Boston, Houghton Mifflin, 1909; Cyrus Hamlin, **My Life and Times**, Boston, Congi-egetional Study School and Publishing Society, 1893; Cyrus Hamlin, **Among The Turks**, New York, Robert Carter and Brothers, 1878; Bayard Dodge, **The American University of Beirut; An Introduction to Beirut and the University**,

(çoğaltma) Princeton University, 1952; Stephen **B.L. Penrose Jr.**, **That They May Have Life: The Story of the American University at Beirut 1866-1941**, New York, 1941; Henry Harris Jesup, **Fifty-Three Years In Syria**, New York, Fleming H. Revell, Co., 1910.

- (122) Tillman C. Trowbridge, **A Christian College In Central Turkey** (Broşür), 15 Ağustos 1872, ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:9:5, Vol. 3, No 68.
- (133) Stone, **Academia for Anatolia...**, s- 158.
- (134) Thomas D. Christie'den N.G. Clark'a 10 Kasım 1880 tarihli mektup, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 7, No 4.
- (135) **a.k.**
- (136) Frank A. Stone, **The Educational Awakenenig Among the Armenian Evangelists, of Aintab, Turkey 1845-1919**, (Çoğaltma) Middle East Studies Association'un 10-12 Kasım 1977 tarihlerinde yapılan onbirinci yıllık toplantısında düzenlenen panele sunulan bildiri metni s. 3.
- (137) **a.k.**, s. 8; **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 1, No. 105.
- (138) Stone, **The Educational Awakening...**, s. 11
- (139) **a.k.**, s. 110.
- (140) Yeni campus'un kurulacağı arazinin Antepli bir Müslüman, Kethüdazade Hacı Göğüs Efendi tarafından bağışlandığını hatırlatalım. Stone, **The Educational Awakening...**, s. 12'de H. Uğuroğlu Barlas, Gaziantep **Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları**, Gaziantep Kültür Demeği Yayını No 57, 1971, s. 21'den aktarıyor-
- (141) Stone, **The Educational Awakening..** s. 12. Bâb-ı Âlî bu okulun bir yüksek okul olduğunu ancak 1914 yılında kabul etmiştir.
- (142) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 3, No 65.
- (143) «Thirteenth Annual Report of Central Turkey College 1888-1889», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 5, No 36.
- (144) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 10, No 15.
- (145) «Seventeenth Annual Report of the Central Turkey College», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 10, No 45. 1895 yılında bu mezunların 16'sı ABD'de, 4'ü İngiltere'de bulunuyordu.
- (146) **a.k.**
- (147) **a.k.**
- (148) **a.k.**
- (149) **a.k.**

- (150) Bu konuda daha önce yayımlanan makalede 1883 yılına ait gelir ve gider rakamları virgölün yer değiştirmesi sonucu yanlış ifade edilmiş ayrıca toplamalarda da hata olmuştur. 1883 yılında okulun toplam bütçesi 83900 kuruş ya da 839 Osmanlı lirasıdır. Bkz. Kocabaşoğlu, «Osmanlı İmparatorluğu'nda XTX...», **a.g.m.**, s. 312.
- (151) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 5, No 65.
- (152) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 5, No 73.
- (153) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 5, No 7.
- (154) «The Report of the Sub-Committee On Missions In Turkey, March, 1892», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:5, Vol. 10, No 27.
- (155) Stone, **Academia for Anatolia**, s. 188-171.
- (156) **a.k.**, s. 177.
- (157) **a.k.**, s. 179-180.
- (158) **a.k.**, s. 177
- (159) **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 1, Cilt 4 (İkinci Basış), 1942, s. 296.
- (160) Stone **Academia for Anatolia..**, s. 199'da, Thomas H. Norton «Influence of an American College In Turkey», The Missionary World, 99 (7), July 1903, s. 298'den aktarıyor.
- (161) Stone, **Academia for Anatolia...**, s. 187.
- (162) Yörede okul açan yalnızca Amerikanlar değildi. El Aziz'de (Elazığ) Fransızların ve Almanların da misyoner okulları vardı. Ayrıca Ermeni Gregoryan Kilisesi de okullar açmıştı ve bunların çoğu Fırat Koleji mezunlarının yönetimindeydi. Bkz. Stone, **Academia, for Anatolia..**, s. 189.
- (163) Stone, **Academia for Anatolie...**, s- 188.
- (164) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 5, Vol. 5, No 65.
- (165) Stone, **Academia for Anatolia...**, s. 188.
- (166) **a.k.**, s. 191.
- (167) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 5 ,No 51.
- (168) Euphrates College, Harpoot in Asia Minor (broşür) Jt.y.); **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:5, Vol. 5, N 49.
- (169) Stone, **Academia for Anatolia..**, s. 191.
- (170) **a.k.**
- (171) «Facts About Armenia College» (Rapor, t.y.), **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5. Vol. 5, No 47.
- (172) Stone, **Academia for Anatolia..**, s. 192.
- (173) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 6, No 179.
- (174) Euphrates College, Harpoot: Its Possessions and Its Needs (Bro-

- şür), 1887, **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 50.
- (175) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC, 16:9:7, Vol. 10, No 51.
- (176) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 10, No 157; .Euphrates College and Students: Report for the Year 1898-1899», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 11, No 343.
- (177) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 51.
- (178) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 10, No 157.
- (179) Kocabaşoğlu, «Osmanlı İmparatorluğu'nda XTX.», **a.g.m.**'de Kolej'in gelir ve giderleri yanlış olarak Dolar cinsinden ifade edilmiştir. Doğrusu Osmanlı lirasıdır ve metindeki gibidir.
- (180) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16:9:7, Vol. 10, No 209. Bu belgedeki ayrıntılar öğretim elemanlarının ücretleri hakkında bize bilgi vermektedir. Kolej'in Amerikalı müdürü yılda 187,5 Osmanlı lirası ücret almaktadır. Profesörlerin yıllık ücretleri 63 lira, özel öğretmenlerin ki 45 lira, Kolej'in ilk, orta ve lise kısımlarında görevli diğer öğretmenlerin ücretleri ise 12-14 lira arasındadır.
- (181) Stone, **Academia for Anatolia..**, s- 193.
- (182) Greene, **a.g.e.**, s. 223.
- (183) Stone, **Academia for Anatolia..**, s. 194.
- (184) **a.k.**, s. 195.
- (185) **a.k.**, s- 193.
- (186) **a.k.**; Greene, **a.g.e.**, s. 221.
- (187) Stone, **Academia for Anatolia...**, s. 194-195.
- (188) Kemal Atatürk, **Nutuk** (İkinci Cilt), İstanbul, Milli Epim Basımevi, 1952, s. 626.
- (189) Stone, **Academia for Anatolia..**, s. 200; Frank A Stone, «The American Middle West in the Ottoman Middle East: Anatolia College 1889 -1921», (Daktilo metin) Pittsburg, Pennyslvnia'da 27-29 Ekim 1980 tarihinde yapılan Duquesne University History Forum'a sunulan bildiri, s. 2-3.
- (190) Stone, **Academia for Anatolia..**, s- 200.
- (191) **a.k.**, s. 201; Stone, .The American Middle West.., s. 1.
- (192) Stone, **Academia for Anatolia..**, s. 201-202; Greene, **a.g.e.**, s. 215'de sözleşmenin onaylanma tarihi olarak 1886 yılını göstermektedir. Ancak Stone'un bilgileri daha doğru görünmektedir.
- (193) Stone, **Academia for Anatolia..**, s. 201 ve 205.
- (194) Stone, «The American Middle West», **a.g.m.** s. 16-
- (195) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 5, Vol. 7, No. 81.
- (196) Stone, **Academia for Anatolia..**, s. 202.
- (197) **a.k.**
- (198) **ABCFM Arşivi** Seri ABC 16: 9: 3, Vol. 19, No. 18.

- (199) «Marsovan Report», **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 9: 3, Vol. 10, No. 12.
- (200) **a.k.**
- (201) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 9: 3, Vol. 18, No. 102.
- (202) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 9: 3, Vol. 18, No. 20.
- (203) Türkçe derslerde konular, Güldeste, Birinci Kıraat, Miftah, İnşa, Münşaat, Fezleke vb. adlar altında işleniyordu. Bkz. **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 9: 3, Vol. 10, No. 32.
- (204) Stone, **Academia for Anatolia.**, s. 208.
- (205) **a.k.**, s. 209.
- (206) ABCFM Arşivi, Seri ABC 16: 9: 3, Vol. 18, No. 64 ve 102.
- (207) Stone, **Academia for Anatolia.**, s. 206.
- (208) **a.k.**, s. 211.
- (209) **a.k.**, s. 212.
- (210) **a.k.**, s. 213; Stone, «The American Middle West.», **a.g.m.**, s. 19.
- (211) Stone, **Academia for Anatolia.**, s. 216; Stone, «The American Middle West.», **a.g.m.**, s. 22.
- (212) Stone, **Academia for Anatolia.**, s. 217.
- (213) «Mektep Değil Fesat Ocağı», **Anadolu'da Yenigün**, 28 Mart 1921.
- (214) Stone, **Academia for Anatolia.**, s. 217-218; Stone, «The American Middle West.», **a.g.m.**, s. 23.
- (215) Stone, «The American Middle West...», **a.g.m.**, s. 23; Stone, **Academia for Anatolia.**, s. 218.
- (216) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 9: 5, Vol. 10, No. 51.
- (217) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 9: 5, Vol. 10, No. 69; Greene, **a.g.e.**, s. 186-7.
- (218) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 9: 5, Vol. 10, No. 69.
- (219) Greene, **a.g.e.**, s. 226-7; Stone, **Academia for Anatolia.**, s. 218-9.
- (220) Greene, **a.g.e.**, s. 227; Stone, **Academia for Anatolia.**, s. 221.
- (221) Stone, **Academia for Anatolia.**, s. 221-2.
- (222) **a.k.**
- (223) **a.k.**, s. 227.
- (224) **a.k.**, s. 229.
- (225) «Report of the School Year 1895-96.», **ABCFM Arşivi**, Seri 16: 9: 5, Vol. 10, No. 104.
- (226) **St. Paul's Institute, Tarsus, Asia Minor**, 1897 (Broşür), **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 5, Vol. 5, No. 77.
- (227) Stone, **Academia for Anatolia.**, s. 228'de, Greene, **a.g.e.**, s. 227'de okulun öğrenim süresinin 10 yıl olduğunu belirtmektedirler.
- (228) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 5, Vol. 5, No. 77.
- (229) Greene, **a.g.e.**, s. 228.

- (230) Stone, **Academia for Anatolia..**, s. 234.
- (231) Grabill, **a.g.e.**, s. 25.
- (232) Greene, **a.g.e.**, s- 188-9.
- (233) isviçre'deki Bern Üniversitesi'nde felsefe doktorası yapan Miss Mary Mills Patrick, okula ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin anılarını iki ayrı kitapta toplamıştır. Bunlardan birincisi **Under Five Sultans**, New York, Century and Company, 1929 ve ikincisi **A Bosphorus Adventure**, California, Stanford University Press, 1934'dür.
- (234) **Act of Incorporation and Constitution and By-Laws of the American College for Girls at Constantinople In Turkey**, Boston, Frank Wood, 1890.
- (235) **ABCFM Arşivi**, Seri ABC 16: 9: **3**, Vol. 18, No- 27.
- (236) Greene, **a.g.e.**, s. 189-190.
- (237) 1880 yılında okulda dört Müslüman - Türk kız öğrenci bulunuyordu. Bkz. Greene, **a.g.e.**, s. 189.
- (238) Mary Mills Patrick, **A Bosphorus Adventure**, California, Stanford University Press, 1934, s. 225.
- (239) Stone, **Academia for Anatolia..**, s- 253-255.
- (240) **a.k.**, s. 256.
- (241) **a.k.**
- (242) Greene, **a.g.e.**, s. 225; Stone, **Academia for Anatolia..**, s. 258-267.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan varlığının oluşup gelişmesi XIX. yüzyıla özgü bir olaydır. Çalışmamızda bu olayın ilk 80 yılını, misyoner dizgesi içinde ve eğitim ağırlıklı olarak incelemeye çalıştık. Şimdi, ihtiyatı elden bırakmaksızın, genel bir değerlendirmeye yapabiliriz.

Bir kere olayın bütününün en önemli, en can alıcı yanı, örgütlü bir yabancı gücün —kendisinden önce varolanlara ek olarak— Osmanlı mülkünde faaliyet göstermiş olmasıdır. Bu faaliyet sayıca az ya da çok, insanların bir bölümüne dinlerini, mezheplerini değiştirtip onları ayrı bir cemaat halinde örgütlemeye, matbaa ve hastane kurmaya, okul açıp öğrenci yetiştirmeye kadar çeşitli biçimler almıştır. Sözü edilen alanlarda yapılan işin niceliksel boyutlarının küçük ya da büyük oluşu, olayın bu niteliksel özelliğini değiştirmez.

Öte yandan, bütün bu faaliyetler, doğrudan ya da dolaylı olarak Amerikanın bölgede kendisine bir hayat alanı yaratmaya yönelişinin sonucudur. Emperyalist bir güç olarak, dünya sahnesine biraz gecikmeyle çıkan ABD. Asya, Afrika, Lâtin Amerika ve Orta - Doğu gibi dünyanın değişik bölgelerine nüfuz ederken,

misyoner dizgesinden etkin bir şekilde yararlanmıştır.

Misyoner dizgesinin, Amerikan emperyalist yayılmasına en büyük katkısı tanıma ve tanııtma konusunda olmuştur. Tanımak, nüfuz edebilmek için, tanıtmak ise öncelikle bu nüfuz edişı haklı kılmak için zorunluydu. Tanımak için, Anadolu'da, XIX. yüzyıl koşullarında, halkın arasında yirmi beş, otuz, kırk hatta elli yıl yaşamak, yörede konuşulan iki, üç, bazan dört dili su gibi bilmek, Anadolu yaylalarında at üstünde 100.000 kilometreden fazla yol kat etmeği bir ömre sığdırabilmek gerekliydi. Osmanlı aydınının Anadolu'yu, hayretler içinde tanımaya başlayışının ancak XX. yüzyılın ilk çeyreğinde olduğu hatırlanırsa, Amerikalı misyonerlerin Anadolu'yu iyi tanıdığı söylenebilir. İyi tanıdığı için de, her ulustan, her kesimden halkın değerlerini, tutumlarını, özelemlerini, önyargılarını ve beklemlerini, muhtemelen, Osmanlı yöneticisinden çok daha iyi biliyorlardı.

Amerikalı misyonerler, dolaysız gözlemleri sonucu elde ettikleri bilgileri değerlendirmekte ve başkalarına aktarmakta da başarılı olmuşlardır. ABCFM misyonerlerinin, 1820-1881 yılları arasında, *Journal of American Oriental Societies*, *Bibliotheca Sacra*, *New Englander* gibi bilimsel dergilere yazdıkları, arkeolojiden, dilbilime, bitki örtüsünden, yerel örf ve âdetlere kadar çok değişik konuda Osmanlı toplumuyla ilgili makalelerin sayısı 80'in üzerindedir. Aynı sürede, misyonerlerce yayımlanan, anı, gezi notları, tarih denemeleri vb. kitapların sayısı da 50'ye yakındır. (1) Şu rahatlıkla söylenebilir: Misyonerlerin en kalıcı etkileri, Amerikalıların kafasında, bulundukları ülkelere ve halklara ilişkin iyi ya da kötü bir imaj yaratmak konusunda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle ABD'deki Türk imajının yaratıcısı büyük ölçüde misyonerlerdir.

Misyonerlerin almış oldukları eğitim, sahip oldukları pozitivist özellikler vs. tanıma konusunda onları oldukça iyi bir konuma yükseltirken, dinsel misyonlarından doğan önyargıları ve emperyalist bir yayılmanın ajanları olma talihsizlikleri, tanıtma alanında onlara aynı olanağı vermiyordu. Olaylara bakışlarında ve özellikle olguları aktarışlarında hem bir «Haçlı zihniyeti» hem de —bence daha da önemli— akıl vermek, yönlendirmek, yönetmek, egemen olmak çizgisinde gelişen bir buyuruculuk vardı. Kuşkusuz misyonerlerin kişiliklerinden değil, fakat üstlendikleri misyondan kaynaklanan bu durum, işbirliği yaptıkları yerli unsurları bile en çok rahatsız eden yanlarıydı.

Görünürdeki ereği dinsel, gözlerden saklanan ereği ise ekonomik, siyasal, kültürel özellikler ortaya koyan misyoner faaliyet, matbaa, hastane, okul gibi modern kurumlar ekseninde yürütülüyordu.

Basım ve yayım alanında —Osmanlı toplumu gibi yazılı kültürü bir hayli az gelişmiş bir toplumda— XIX. yüzyılın sonuna kadar 600 milyon sayfa baskı işi yapılmış olması azımsanamaz. Ne ki, çok özel amaçlı olan bu yayım faaliyetinden günümüze kalanlar Kutsal Kitap çevirileriyle iki sözlüktür!

Çalışmamızın asıl konusunu oluşturan okul ise, misyoner faaliyetinin bir tür vitriniydi. XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda, ilkokuldan yüksek okula oldukça gelişmiş bir Amerikan misyoner eğitim dizgesi oluşmuştu. 1900 yılında, yalnızca Anadolu'da (İstanbul dahil) 400'ü aşkın okulda, 17.500 dolaylarında öğrencinin okuyor olması küçümsenecek bir olgu değildir- Bu tutarlar, Akçuraoğlu Yusuf Bey'in anlatımıyla, «Memalik-i Osmaniye'de sair milletlerin ve kavimlerin malik oldukları mektepler»

ile «kâffesinde talim ve terbiye edilen talebe yekûnu» nun yaklaşık üçte biridir. (2) Yine Akçuraoğlu'nun verilerine göre, 1913-1914 yıllarında tüm imparatorluk dahilindeki sultaniye ve idadiyelerin sayısı 69, buralarda okuyan öğrenci sayısı ise 6800 dolaylarındadır. (3) Orta ve lise düzeyindeki Amerikan misyoner okullarıyla buralarda okuyan öğrenci sayısı, hemen hemen bu tutarın yansına yakındır!

Bunlar için niceliksel yanı. Nitelik yönünden de Amerikan misyoner okullarının birtakım özellikleri vardır. Bir kere, Amerikan misyoner okulları —paradoksal olarak— tüm dinsel kılıflarına rağmen pozitivist ve liberal bir eğitim veriyorlardı. Bu okullarda İngilizce, Türkçe ve Ermenice dil öğretimine önem veriliyordu. Yörenin sosyo-ekonomik özelliklerine ve yerli ahalinin beklentilerine uygun olarak, ihtiyaca dönük bir eğitim yeğleniyordu, örneğin, İstanbul ve İzmir'de dil, kültür ve ticaret derslerine daha fazla ağırlık veriliyor, buna karşılık sözgelimi Merzifon'da iş eğitimi öne çıkarılıyordu. Ayrıca Amerikalı misyonerlerin kız çocukların eğitimi konusuna özen gösterdikleri ve bu alanda özellikle Anadolu'da öncülük yaptıkları inkâr edilemez. Bu okullar sayesinde Amerika, yaşanan tüm olumsuzluklara karşın—ehven-i şer bir devlet imajını sürdürebilmiştir. Birinci Cihan Harbi'ni izleyen yıllarda Amerikan mandasına talip olan bir grup insanın bu değerlendirmesinde hiç kuşkusuz Amerikan okullarının rolü ve payı vardı!

Eğitim bir araçtır. Amerikan misyoner eğitimi de Anadolu insanına —hangi dinden, mezhepten, ırktan, kültürden olursa olsun— sağladığı iyiliklerle yargılanacaktır. XIX. yüzyıl sona erdiğinde, Amerikan misyoner eğitiminin Anadolu insanına —din, dil, ırk, cinsiyet farkı gözetmeksizin— iyilikler getirdiğini söylemek acaba mümkün müdür?

SONUÇ BÖLÜMÜNÜN DİPNOTLARI:

- (1) Thomas Laurie, **The Contribution of Our Foreign Missions to Science and Human Well-Being**, Boston, 1885, s. 485-494 (Appendix I).
- (2) Nafi Atuf (Kansu) **Türkiye Maarif Tarihi** (Birinci Cild), İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931, s. 151'de aktarıyor.
- (3) Akçuraoğlu Yusuf (Der.) **Türk Yılı**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1928. s. 128.

KAYNAKÇA

ABCFM'in dünya ölçeğindeki faaliyetlerine ilişkin tüm belgeleri, 18 seri halinde (Seri ABC 1-18) ABD'nin Boston kentindeki Harvard Üniversitesi Kütüphanesinin bir parçası olan Houghton Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu serilerden ABC 16:5 - ABC 16:9:7 arasında yer alan tüm belgeler Orta Doğu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleri içermektedir. Seri ABC 16:9:3, ABC 16:9:5 ve ABC 16:9: 7 özellikle Anadolu'daki faaliyetlere ilişkin belgelerden oluşmaktadır.

I. Arşiv Belgeleri ABCFM ARŞİVİ

A. Belgeler:

Seri ABC 8:1-Çeşitli Belgeler:

Vol. 1, No 1, 8; Vol. 2, No 13-22, 153-161.

Seri ABC 16:5- Orta Doğu'ya İlişkin Çeşitli Belgeler:

Vol. 4, No 18-22, 32-35, 49-53, 54-58, 59-64;

Vol. 5, No 1, 3-7, 8-11, 28D, 51, 65, 66, 68, 73, 77, 161-A

Vol. 6, No 69D; 261B;
Vol. 7, No 81;
Vol. 8, No 79B;
Vol. 14, 30 Temmuz 1829 tarihli mektup;
Vol. 15, No 89 I.

Seri ABC 16:6-Yahudi Misyonuna İlişkin Belgeler:

Vol. 1, No 39, 48;
Vol. 2, No 27, 33, 35, 61, 80;
Vol. 3, No 165.

Seri ABC 16:7:1 - Ermeni Misyonuna İlişkin Belgeler:

Vol. 1, No 2-3, 8, 17, 120;
Vol. 2, No 123;
Vol. 3, No 1, 4, 45, 55, 58, 188;
Vol. 5, No 80, 194;
Vol. 6, No 1-6, 7;
Vol. 8, No 1, 10, 34, 54, 56, 75;
Vol. 9, No 3, 5, 13, 174, 176;
Vol. 12 No 289;
Vol. 13, No 28;
Vol. 15, No 80,

Seri ABC 16:9 - Türkiye Misyonuna İlişkin Belgeler:

Vol. 1, No 64, 103, 106, 113, 120, 124, 156;
Vol. 2, No 5, 25;
Vol. 3, No 1, 163;
Vol. 4, No 1, 5-13;
Vol. 5, No 2-3, 82;
Vol. 11, No 41, 41a, 41b, 41c.

Seri ABC 16:9:3 - Batı Türkiye Misyonu'na İlişkin Belgeler:

- Vol. 1, No 1, 7, 17, 21, 22, 23, 217-220;
Vol. 3, No 49;
Vol. 5, No 1, 8, 9, 13-14, 21-22, 29-30, 32, 34, 40, 45, 46, 47, 48, 120, 124;
Vol. No 34, 37, 44, 68, 71;
Vol. 10, No 32, 94, 103, 108, 111;
Vol. 18, No 2, 20, 27, 34, 37, 64, 92;
Vol. 19, No 18. 68, 75, 87, 96, 103;
Vol. 21, No 153, 199, 399.

Seri ABC 16:9:5 - Merkezi Türkiye Misyonu'na İlişkin Belgeler:

- Vol. 1, No 1, 5, 10, 64, 105;
Vol. 3, No 1, 2, 13-14, 65;
Vol. 4, No 525;
Vol. 5, No 7, 65, 73;
Vol. 6, No 26-28, 38,118,164, 188;
Vol. 7, No 4, 30, 47;
Vol. 10, No 15, 39, 51, 69;
Vol. 11, No 7, 34-35, 52-53, 126;
Vol. 12, No 76.

Seri ABC 16:9:7 - Doğu Türkiye Misyonu'na İlişkin Belgeler:

- Vol. 1, No 1, 8, 17, 90 ,140;
Vol. 2, No 564;
Vol. 6, No 14-17, 43, 110, 111, 123, 179,
Vol. 10, No 1, 51, 157, 209;
Vol. 11, No 1, 7-12, 47-51, 226, 243, 313-366.

B. Arşivde yer alan yayımlanmamış rapor, sirküler, memorandum vb. belgeler:

- «Abstracts of the Doings of the First Annual Meeting of the Mission To Turkey (1839)», Seri ABC, 16:7:1, Vol. 3, No 28.
- «American Interests In Turkey» (Rapor), Seri ABC 16:5, Vol. 6, No 161-A.
- «The American Missionaries and the Armenian Protestant Community», Seri ABC 16:7:3, Vol. 4.
- «The American Missionaries and the Evangelical Armenian Church and Mission Chapel in Stamboul, 1869», Seri ABC 16:7:3, Vol. 4
- «Annual Report of the Aintab Station-1860», Seri ABC 16:9:5, Vol. 1, No 43.
- «Annual Report of the Harpoot Field-1881», Seri ABC 16:9:7, Vol. 6, No 82,
- «Annual Report of the Marsovan Station-1899», Seri ABC 16:9:3, Vol. 18, No 102.
- «Annual Report of the Oorfa Station, 1 April 1862», Seri ABC 16:9:5, Vol. 1, No 56.
- «An Appeal Against the Policy of American Missionaries Among the Armenian Christians-1867», Seri ABC 16:7:3, Vol. 4.
- «Catalogue of Books of the ABCFM in the Possession of Mr. Temple, Smyrna», Seri ABC 16:7:1, Vol. 16, No 29.
- «Constitution for the Girls Evangelical High School-Mardin», Seri ABC 16:9:7, Vol. 6, No 129.

- «The Constitution of the Marash Station Conference-14 July 1886», Seri ABC 16:9:5, Vol. 6, No 169.
- Constitution of the Mission of Eastern Turkey*, Seri ABC 16:9:7, Vol. 1, No 29.
- «Eastern Turkey Theological Seminary Harpoot 1891», Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 57.
- Educational Institutions and English Literature for Turkey», Seri ABC 16:7:1, Vol. 12, No 269.
- ' «Eleventh Annual Report of the Bebek Seminary-1852», Seri ABC, 16:7:1, Vol. 9, No 189.
- «Estimates of the Central Turkey Mission-1873», Seri ABC 16:9:5, Vol. 3, No 19.
- «Estimates of the Central Turkey Mission for 1876», Seri ABC 16:9:5, Vol. 3, No 23.
- «Estimates of the Central Turkey Mission for 1880», Seri ABC 16:9:5, Vol. 3, No 26.
- Euphrates College and Students: Report for the Year 1898-1899», Seri ABC 16:9:7, Vol. 11, No 343.
- «Facts About Armenia College», Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 47.
- «Farewell Address Presented by the American Missionaries at Constantinople to the Lord Viscount Stratford de Redcliffe With the Reply of His Excelency», Seri ABC 16:5, Vol. 4, No 12.
- «Hints and Cautions Addressed to Missionaries Destined to the Mediterranean by William Goodell and William G. Schauffler», Seri ABC 16:5, Vol. 14.
- «History of the Aintab Station Previous to Decern-'ber 1856», Seri ABC 16:5, Vol. 5, No 28C.

- «Inventory of the Printing Establishment-1840», Seri ABC 16:7:1, Vol. 6, No 33.
- «Marsovan Report», Seri ABC 16:9:3, Vol. 10, No 12.
- «Memorandum on the Interferences with the Book Trade of Americans In Turkey», Seri ABC 16:9:3, Vol. 21, No 118.
- «Memorandum In Regard to Printing Operations of Armenian Mission-1857», Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 144.
- «Mission to Eastern Turkey (Prepared by A.N. Andrus, 29 Feb. 1904)», Seri ABD 16:5, Vol. 6, No 495.
- «Mission Report-26 May 1841», Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 15.
- «The Office, Powers and Privileges of the Mixed Meeting of Missionaries, Native Pastors, and Brethren», Seri ABC 16:7:1, Vol. 8, No 190.
- «A Petition from the Protestants and Others of Adana for a Missionary in 1878 with One Hundred Signatures*», Seri ABC, 16:9:5, Vol. 3, No 135.
- «The Plan of College Organization, Seri ABC 16:9:5, No 1.
- «Relation of the American Missionaries to the Native Protestant Churches and Committees Formed in Connection with Their Labors in Turkey», Seri ABC 16:7:1, Vol. 8, No 175.
- Report of the Aintab Station, July 1894-June 1895», Seri ABC 16:9:5, Vol. 10, No 74.

- «Report of the Associate Principles of the Seminary at Bebek (By C. Hamlin and G.W. Wood, 11 June 1849)», Seri ABC 16:7:1, Vol. 9, No 184.

- «Report of the Broosa Station-1893», Seri ABC 16:9:3, Vol. 18, No 33.

- «Report of the Committee of Education on the Female Boarding School-Aintab (29 April 1861)», Seri ABC 16:9:5, Vol. 1, No 106.

- «Report of the Constantinople Station for the Year Ending June 1876», Seri ABC 16:9, Vol. 5, No 47.

- «Report on the Future Relations of the Greek Mission (1844)», Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 90.

- «Report on the Importance of Constantinople as a Missionary Station-1844», Seri ABC 16:7:1, Vol. 3, No 86.

- «The Report on Missionary Methods-1894», Seri ABC 16:9:7, Vol. 10, No 181.

- «Report of the Publishing Committee», Seri ABC 16:9:5, Vol. 11, No 191.

- «Report of the School Year 1895-1896», Seri ABC 16:9:5, Vol. 10, No 104.

- «Report of the Smyrna Treasurer», Seri ABC 16:7:1, Vol. 2, No 75.

- «The Report of the Sub-Committee On Missions In Turkey-March 1892», Seri ABC 16:9:5, Vol. 10, No 27.

- «Report of the Trustees of the Harpoot Seminary for the Year 1864», Seri ABC 16:9:7, Vol. 1, No 92.

- «Seventeenth Annual Report of the Central Turkey College», Seri ABC 16:9:5, Vol. 10, No 45.
- «Steam Flour Mill and Bakery of the Bebek Seminary (April 1854)», Seri ABC 16:7:1, Vol. 9, No 191.
- "Thirteenth Annual Report of Central Turkey College», Seri ABC 16:9:5, Vol. 5, No 36.
- «Notes of a Tour In Armenia-1858 (Prepared by T.C. Trowbridge)», Seri ABC 16:7:1, Vol. 15, No 291.

II. YAYIMLANMAMIŞ ÇALIŞMALAR:

- Barton, James L., American Educational and Philanthropic Interests in the Near East, (Çoğaltma) 1932.
- Fowler, Joseph Andrew, Christian Schools in Muslim Lands (Çoğaltma), October 1963.
- Grabill, Joseph Leon, Missionaries Amid Conflict: Their Influences Upon American Relations with the Near East 1914-1927, Indiana University, University Microfilms Inc., Ann Arbor, 1964.
- Greenwood, Keith Maurice, Robert College: The American Founders, University Microfilm Inc. Ann Arbor, 1964.
- Okan, Kenan, Türkiye'de Yabancı Okullar Üzerine Bir İnceleme, Milli Eğitim Bakanlığı, (çoğaltma) Şubat 1971.
- Phillips, Clifton Jackson, Protestan America and the Pagan World: The First Half Century of ABCFM (1810-1860), East Asian Research Center, Harvard University, (çoğaltma) 1969.
- Stone, Frank Andrews, Academia for Anatolia: A Study of the Rationale, Program and Impact of

the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey 1830-1980, (daktilo metin) .1981.

———, The American Middle West in the Ottoman Middle East: Anatolia College, Turkey 1886-1921, Duquesne University History Forum, October 27-29 1980, Pittsburg, Pennsylvania'da sunulan bildiri metni (çoğaltma).

———, The Educational «Awakening» Among the Armenian Evangelicals of Aintab, Turkey: 1845-1915, Middle East Studies Association'ın 10-12 Kasım 1977 tarihinde yapılan Onbirinci Yıllık Toplantısı'na sunulan bildiri metni (çoğaltma).

———, Jenanyan and Haigazian: Two Armenian Protestant Educators In Anatolia, (çoğaltma) t.y.

III. MİSYONERLERCE YURT İÇİNDE VE DIŞINDA YAYIMLANMIŞ KAYNAKLAR:

ABCFM, Report of the ABCFM at the Fourth Annual Meeting, Boston, Samuel T. Armstrong, 1813.

———, Report of the ABCFM at the Fourteenth Annual Meeting, Boston, Crocker and Brewster, 1823.

———, Reports of the ABCFM: 1820-1823, Boston, Crocker and Brewster, 1823.

———, Report of the ABCFM at the Nineteenth Annual Meeting, Boston, Crocker and Brewster, 1828.

———, Twenty-First Annual Report of the ABCFM, Oct. 1830, Boston, Crocker and Brewster, 1830.

———.First Ten Annual Reports of the ABCFM with Other Documents of the Board, Boston, Crocker and Brewster, 1834.

- , *Constitutions, Laws and Regulations of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, Crocker and Brewster, 1835.
- , *Twenty" Seventh Annual Report of the ABCFM*, Sept. 1836, Boston, Crocker and Brewster, 1836.
- , *Twenty-Eighth Annual Report of the ABCFM*, Sept. 1837, Boston, Crocker and Brewster, 1837.
- , *Twenty-Ninth Annual Report of the ABCFM*, Boston, Crocker and Brewster, 1838.
- , *Thirty-Fifth Annual Report of the ABCFM*, Sept. 1844, Boston, T.R. Marvin, 1844.
- , *Report of the Prudential Committee of A Visit to the Missions In Levant by Rufus Anderson*, Boston, T.R. Marvin, 1844.
- , *The Cultivation of the Spirit of Missions In Our Literary and Theological Institutions*, Boston, T.R. Marvin, and Son, 1845.
- ; *Annual Report of the ABCFM for 1845*, Boston, T.R. Marvin and Son, 1846.
- , *Annual Report of the ABCFM-1846*, Boston, T.R. Marvin and Son, 1846.
- , *Thirty-Eighth Annual Report of the ABCFM*, Boston, T.R. Marvin and Son, 1847.
- , *The Divine Instrumentality for the World's Conversion*, Boston, 1856.
- , *Fifty-First Annual Report of the. ABCFM-1860*, Cambridge (Mass.) 1860)

- , Historical Sketch of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions in European Turkey, Asia Minor, and Armenia, New York, John A. Gray, Streetyper and Binder, 1862.
- , Annual Report of the ABCFM-1863, Boston, T.R. Marvin and Son, 1864.
- , Fifty-Eight Annual Report of the ABCFM, Cambridge (Mass.), Riverside Press, 1868.
- .Sixtieth Annual Report of the ABCFM, Cambridge (Mass.), Riverside Press, 1870.
- , Sixty-First Annual Report of the ABCFM, Cambridge (Mass.), Riverside Press, 1871.
- , «Work of the American Board: Ten Years Review», Sixty-Fifth Annual Report of the ABCFM, Cambridge (Mass.), Riverside Press, 1875, s. XXIII XXXII.
- , Sixty-Seventh Annual Report of the ABCFM-1877, Cambridge (Mass.) Riverside Press, 1877.
- , Memorandum For The Missions in the Turkish Empire and Recommendations from the Prudential Committee, Boston, Beacon Press, 1881.
1881.
- , Seventy-First Annual Report of the ABCFM-1881, Cambridge (Mass.) Riverside Press, 1881.
- , Annual Report of the ABCFM-1882, Boston, Riverside Press, 1882.
- , Correspondence and Other Documents Relating to the Troubles In the Turkish Missions of the ABCFM, New York, Atkin and Prout, 1883.

- , Annual Report of the ABCFM-1883, Boston, Stanley and Usher, 1883.
- , Almanac 1886, Boston, Stanley and Usher Press, 1886.
- , Annual Report of the ABCFM-1890, Boston, Samuel Usher, 1890.
- , Act of Incorporation and Constitution and By-Laws of the American College for Girls at Constantinople, Turkey, Boston, Frank Wood, 1890.
- , Annual Report of the ABCFM" 1900, Boston, 1900.
- , Almanac 1905, Boston, Samuel Usher, 1905.
- , The Haystack Centennial (Proceedings of the 97th Annual Meeting of the ABCFM, October 9-12, 1906), Boston, 1907.
- , The Higher Educational Work of the American Board, A Statement of Its Basis, Scope, Opportunity and Need, Boston, 1907.
- The American Missionaries and the Armenian Protestant Community, Constantinople, 1869.
- The American School, Constantinople, Istanbul, Temmuz, 1882.
- The American School, Constantinople, July 1892.
- The Constitution and By-Laws of the Missions of the ABCFM to the Armenians and Jews in Turkey, Constantinople, Journal de Constantinople Matbaası, 1854.

Controversy Between the Missionaries of the American Board and the Evangelical Armenian Churches in Turkey, New York, 1882.

Euphrates College, Harpoot in Asia Minor, t.y.

Euphrates College, Harpoot: Its Possessions and Its Needs, 31 December 1887.

Reply of the Missionaries at Constantinople to the Charges of Rev. Horatio Southgate, Boston, Crocker and Brewster, 1844.

Statements in Regard to Colleges hi Unevangelized Lands, Boston, 1864.

St. Paul's Institute, Tarsus, Asia Minor, t.y.

Trowbridge, Tilman C, A Christian College in Central Turkey, 1872.

IV. MAKALELER:

Akyüz, Yahya, «Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge», A.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 3, No 1-4, 1970, s. 121-128.

Alden, E.K., «The Missionary Haritage of the Present Generation, Annual Report of the ABCFM-1882, Cambridge (Mass.), Riverside Press, 182, s. XXLX-1L.

Bryson, Thomas A., «Admiral Mark L. Bristol An Open Door Diplomat in Turkey», International Journal of Middle East Studies, Vol. 5, No 4, Sept, 1974, s. 450-467.

Clarke, James F., «Americans and the April Uprising*, East European Quarterly. Vol IX, No, 4, 1977, s. 421-428.

- Clark, N.G., «A Review of Twenty-Five Years*, Annual Report of the ABCFM, Boston, Stanley and Usher, 1885, s. XXIII-XXXI.
- , «A Retrospect*, Annual Report of the ABCFM-1894, Boston, 1894, s. XVI-XXVI.
- , «Two Unsolved Mission Problems*, Annual Report of the ABCFM-1893, Boston, 1893, s. XXI-XXVI.
- , «Higher Christian Education as a Missionary Agency*, Report of the Centenary Conference on the Protestant Missions of the World (Ed. James Johnston), Vol. II, London, James Nisbet and Co., 1889.
- , «The Gospel In the Ottoman Empire*, «Annual Report of the ABCFM, Cambridge (Mass.), Riverside Press, 1878, s. XVII-XXVIII.
- Davison, Roderic H., «Turkish Attitude Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century*, The American Historical Review, Vol. LIX, No 4, July 1954, s. 844-864.
- Dodge, Bayard, «American Educational and Missionary Efforts in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries», The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, Vol. 401, May 1972.
- Field Jr., James A., «Trade, Skills and Sympathy: The First Century and a Half of Commerce with the Near East*, The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, Vol. 401, May 1972, s. 1-14.
- Haddad, William W., «Nationalism in the Ottoman Empire*, Nationalism In a Non-National State, (Ed. Haddad and Ochsenweld), Columbus. Ohio State University Press, 1977.

- Harper, F.J., «Medical Missions*, Methods of Missionary Work Among Moslems, New York, Fleming H. Revell Co., 1906.
- Kocabaşoğlu, Uygur, «Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı», Murat Sarıca Armağanı, İstanbul, Ayfoay Yayınları, 1988, s. 267-285.
- , «Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları», Bahri Savcı'ya Armağan, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1988, S. 305-326.
- Köprülü, F. Orhan, «Tarihte Türk - Amerikan Münasebetleri», Belleten, C- LI, S. 200 Ağustos 1987, s. 927-947.
- Lannie, Vincent P., «Common School Movement», The Encyclopedia of Education (Ed. Lee C. Deighton), The MacMillan Co., 1971, Vol. II, s. 312-320.
- Ortaylı, İlber, «Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler», Amme İdare-i Dergisi, C. 14, S. 13, Ankara, Eylül 1981, s. 87-96.
- Shaw, Stanford J., «The Ottoman Census System and Population 1831-1914», International Journal of Middle East Studies, Vol. 9, No 3, August 1978, s. 325-338.
- Sloan, Douglas, «History of Colonial Schools*, The Encyclopedia of Education, (Ed. L. C. Deighton), The MacMillan Co., 1971, Vol. 2, s. 293-300.
- «A Special Business Paper from the Prudential Committee*, Annual Report of the ABCFM-1897, Boston, 1897, s. XXVIII-XXXIV.
- Stone, Frank Andrews, «Mt. Holyoke's Impact on the Land of Mt. Ararat» The Muslim World, Vol. LXVI, No 1, January 1976, s. 44-57.

Watson, Charles W., «Higher Educational Institutions and Their Influence, «The Moslem World, Vol. 37, No 1, 1947, s. 16-22.

VI. KİTAPLAR

Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, İstanbul Kavram Yayınları, 1977.

Akçuraoglu Yusuf (Der.), Türk Ydı, İstanbul, Yeni Matbaa, 1928.

Akgün, Seçil, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu, İstanbul, Tercüman Tarih Yayınları, 1981.

Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye), Ankara, A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi, 1982.

Allen, Henry Elisha, The Turkish Transformation, Chicago, The University of Chicago Press, 1935.

Anderson, Rufus, Memorial Volume of the First Fifty Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston, 1862.

———, Foreign Missions Their Relations and Claims, New York, Charles Scriber and Co., 1869.

Arpee, Leon, The Armenian Awakening, A History of the Armenian Church 1820-1860, Chicago, The University of Chicago Press, 1909.

Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk (2. Cild), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi (13. Basılış), 1973,

Avery, Robert, Ink On Their Thumbs, İstanbul, Redhouse Press, 1970,

- Ayas, Nevzad, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1948.
- Bailey, Frank Edgar, British Policy and the Turkish Reform Movement, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1942.
- Barlas, Uğuroğlu, Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları, Karabük, Gaziantep Kültür Derneği Yayını No 60, 1972.
- , Gaziantep Basın Tarihi 100. Yıl, Karabük, Gaziantep Kültür Derneği Yayını No 60, 1972-
- Bartlett, Samuel Colcord, Historical Sketch of the Mission of the American Board in Turkey, Boston, 1880.
- Barton, James L., Daybreak In Turkey, Boston, Tb.8 Pilgrim Press, 1908.
- Beaver, R. Pierce, Ecumenial Beginnings in Protestant World Mission, New York, Thomas Nelson and Sons, 1962.
- Bliss, Edwin E., Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey, Boston, 1897.
- Bliss, Edwin Munsell, Turkey and the Armenian Atrocities. Philadelphia, Edgewood Publishing Co., 1896.
- DeNovo, John A., American Interests and Policies in the Middle East 1900-1939, Minneapolis, The University of Minnesota Press, (2. Baskı), 1968.
- Dillenberger, John; Welch, Claude, Protestant Christianity, New York, Charles Scribner's and Sons, 1954.

- Dodge, Bayard, *The American University of Beirut*, Beirut, Khayat, 1958.
- Dwight, Henry Otis, *Constantinople and Its Problems*, New York, Fleming H. Revell Co., 1901.
- Dwight, Harrison Gray Otis, *Christianity Revised in the East*, New York, Baker and Scribner, 1850.
- Eddy, David Brewer, *What Next in Turkey*, Boston, The American Board, 1913.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi* (5 Cilt), İstanbul, Osmanbey Matbaası, 1939-1943.
- E.W.S. (Ed.), *Autobiography of William G. Schauffler, For Forty-Nine Years A Missionary in the Orient*, New York, Anson D.F. Randolph and Co., 1887.
- Field Jr., James, A., *America and the Mediterranean World 1776-1882*, New Jersey, Princeton University Press, 1969.
- Finnie, David H., *Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1967.
- Good, Charter V., (Ed.) *Dictionary of Education*, New York, McGraw-Hill Book Co. Inc., 1959.
- Goodell, William, *The Old and The New*, New York, M.W. Dodd Publishers, 1853.
- Grabill, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy 1810-1927*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1971.
- Greene, Joseph K., *Leaving the Levant*, Boston, The Pilgrim Press, 1916.

Gordon, Leland James, American Relations with Turkey 1830-1930, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1932.

Halidî, Mustafa; Ferruh, Ömer, İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm (Çev. Osman Şekerci), İstanbul, Kalem Kitabevi, 1968.

Hamlin, Cyrus, Among The Turks, New York, Robert Carter and Brothers, 1878.

———, My Life and Times, Boston, Congregational Sunday School and Publishing Society, 1893.

Hopwood, Derek, The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914, Oxford, Clarendon Press, 1969.

Imbert, Paul, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri (Çev. Adnan Cemgil), İstanbul, Havass Yayınları, 1981.

Jenkins .Hester Donaldson, An Educational Ambassador to the East, New York, Fleming H. Revell Co., 1925.

Jessup, Henry Harris, Fifty-Three Years in Syria New York, Fleming H. Revell Co., 1910.

Jurji, Edward J. The Middle East Philadelphia, The Westminster Press, 1956.

(Kansu) Nafi Atuf, Türkiye Maarif Tarihi (2 Cilt), İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931 ve 1932.

Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1980.

Kutay, Cemal, Türk Milli Mücadelesinde Amerika, İs-

tanbul, Boğaziçi Yayınları, 1979.

Laurie, Thomas, *The Contributions of Our Foreign Missions to Science and Human Well"Being*, Boston, 1885.

Lawrence, Edward A., *Modern Missions in the East*, New York, Harper and Brothers Publishers, 1895.

Laying the Corner Stone of Robert College, July 4, 1869, Constantinople, Boyaciyan Matbaası, 1869.

Luke, Sir Harry, *The Making of Modern Turkey*, from Byzantium to Angora, London, MacMilan and Co. Ltd., 1936.

Mason, Alfred DeWitt, *Outlines of Missionary History*. New York, George H. Doran Co., 1912.

Neill, Stephan, *A History of Christian Missions*, Middlesex, Penguin oBoks, 1980.

The Oxford English Dictionary, Vol VI (L-F), Oxford, Clarendon Press,, 1961.

Özerdim, Sami N., *Elli Yüda Kitap* (1923-1973), Ankara, Sevinç Matbaası, 1974.

Patrick, Mary Mills, *Under Five Sultans*, New York, Century and Co., 1929.

———, *A Bosphorus Adventure*, California, Stanford University Press, 1934.

Penrose Jr., Stephan B.L., *That They May Have Life: The Story of the American University of Beirut 1866-1941*, New York, The Trustees of AUB, 1941.

Pol van, Nurettin, *Türkiye'de Yabancı Öğretim* (1. Cilt), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1952.

- Poole, Stanley Lane, Lord Stratford Canning'in Türkiye Andan, (2. Basım) Yurt Yayınları, 1988.
- Prime, E.D.G., Forty Years in the Turkish Empire; or Memoirs of Rev. William Goodeil D.D., Boston, 1891.
- Putney, Ethel W., A Brief History of the American Board Schools in Turkey, Istanbul, Amerikan Bord Neşriyat Dairesi, 1964.
- Ramsay, W.M., Impressions of Turkey During Twelve Years of Wanderings, New York, G.P. Putnam's Sons, 1897.
- Richter, Julius, A History of Protestant Missions in the Near East, New York, Fleming H. Revell Co., 1910.
- Ross, Frank A.; Fry, C. Luther; Sibley, Elbridge, The Near East and American Philantrophy, New York, Columbia University Press, 1929.
- Sabri, Marie Aziz, Pioneering Profiles: Beirut College for Women, Beirut, Khayat Book and Publishing Co., 1967.
- Salname'i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Istanbul, 1316 (1898).
- The Samakov American School, Boston, 1924.
- Sander, Oral; Fişek, Kurthan, Türk-ABD Silâh Ticaretinin İlk Yüzyılı, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1977.
- Sevinç, Necdet, Ajan Okulları, İstanbul, Oymak Yayınları (3. baskı), t.y.
- Shaw, P.E., American Contacts with the Eastern Church-

- hes, Chicago, The American Society of Church History, 1937.
- Shepard, Mary Alice, *Doctor's Care: Medical Mission In Turkey*, Istanbul, Redhouse Press, 1970.
- Smith, Eli, *Researches (of the Rev. E. Smith and Rev. HGO Dwight) In Armenia*, Boston, Crocker and Brewster, 1833.
- Stone, Frank Andrews, *The Impact of Culture on Education in Modern Turkey*, Istanbul, Redhouse Press, 1970.
- Stott, John, *Christian Missions in the Modern World*, London, Falcon Books, 1975.
- Strong, Willam A., *The Story of the American Board*, Boston, The Pilgrim Press, 1910.
- Syrian Protestan College, New York, Wm. C. Martin Printing House, 1896.
- Tamim, Suha (Ed.), *A Bibliography of A.U.B. Faculty Publications 1866-1966*, Beirut, American University of Beirut, 1967.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 1, Cilt 4 (2. Basılış), 1942.
- Tekeli, İlhan, *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar*, Ankara, TMMOB Yayını, 1980.
- Tibawi, A.L., *American Interests in Syria 1800-1901, A Study of Educational, Literary and Religious Work*, Oxford, Clarendon Press, 1966.
- , *British Interests in Palestine*, London, Oxford University Press, 1961.

- Unat, Faik Reşit, Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Ülker, Recep, İstanbul Amerikan Kolejinin Tarihçesi, (Kız ve Erkek Kısımları), İstanbul, Yeni Matbaa, 1956.
- Warneck, Gustav, Modern Missions and Culture: Their Mutual Relations, (Tran. Thomas Smith) Edinburgh, James Gemmel, George IV. Bridge, 1883.
- Warren, William, These for Those, Our Indebtedness to Foreign Missions or What We Get for What We Give, Portland, Hoyt, Fogg and Breed, 1870.
- Washburn, George, Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College, Boston, Houghton Mifflin Co., 1909.
- Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language (Sec. Ed. - Unabridged), Collins and World, 1978.
- Wheeler, Crosby Howard, Ten Years on the Euphrates; or Primitive Missionary Policy Illustrated, Boston, Amerikan Tract Society, 1868.
- Wheeler, Everett P., The Duty of the United States of America to American Citizens in Turkey, New York, Fleming H. Revell Co., 1896.

kutupyıldızı

D İ Z İ N

- ABCFM (BOARD): 16-19, 25n.
29-30, 34, 36-39, 41-42, 46, 51-61,
72-73, 77, 79-80, 82-84, 90, 95,
104-105, 110-111, 121, 123, 125-
142, 146, 149-155, 163-167, 172,
175-179, 181, 185-186, 189-194,
200-201, 204-205, 220.
- ABD: 16, 17, 20, 182, 186, 193,
219, İlahiyat Okulları 40,
Dışişleri Bakanlığı 176,
Konsolosu 188,
Maliye Bakanlığı 9,
Osmanlı Ticareti 10,
Temsilciler Meclisi 10,
Ticaret Odası 10,
Yüksek Mahkemesi 36
- Abdülmecid, Sultan: 11.
- Adams, L.H.: 101.
- Adana: 93, 108, 128, 148, 181, 199.
- Adger, John B.: 45
- Adıyaman: 82, 94, 108.
- Afrika: 18.
- Afyon: 108.
- Ağrı Dağı: 91.
- Ahd-i Cedid: 47.
- Ahmed Vefik Ef. (Paşa): 84.
- Akçuraoglu Yusuf: 222.
- Akdeniz: 13, 36.
- Akhisar: 108-
- Aksaray: 106.
- Allen, Orson P.: 100.
- Almanya: 11.
- Amasya: 92, 106, 193.
- American Bible Society: 146, 176.
- American Interesse In Syria: 126
- American Tobacco Co.: 12.
- American Tract Society: 90, 146,
176.
- Amerikan İç Harbi: 110.
- Amherst College: 40, 43.
- Amiral Bristol: 198
- ABD Yüksek Komiseri
- Anadolu Koleji: 193-199.
- Anadolu'da Yenigün: 198.
- Anatolia College: 176.
- Anderson, Rufus: 30, 37, 41, 72,
75, 80, 81, 84, 85.
- Andover İlahiyat Okulu: 43
- Andrus, A.N.: 101
- Angeliophoros: 48.
- Anglo-Saxon: 121.
- Ankara: 195.
- Annals of Education: 49.
- Antakya: 93, 95, 108, 148.
- Antep: 44, 78, 93, 95, 108, 127,

- 128, 147-148, 149, 151, 181, 183, 188, 199.
- Antep Protestan Kilisesi: 93.
- Arapkir: 92, 95, 108.
- Arms, William F.,: 100.
- Asur Misyonu: 94.
- Asya '(kıtası): 29.
- Atatürk, Mustafa Kemal: 193.
- Avadis: 82.
- Avedaper: 48.
- Avrupa Türkiye Misyonu: 122-123, 124.
- Avusturya-Macaristan Imp.: 11.
- Aydın: 108, 195.
- Azariath Smith Hastanesi: 128.
- Aziz Bey: 59.
- Aziz Pavlos'un Enstitüsü 200-203. (St. Paul's Institute)
- Bâb-ı Âli: 47, 59, 73, 79, 181, 182, 189.
- Bağçecik (Bardezag): 158.
- Bağdat: 93.
- Baldwin, Theodore A.,: 101.
- Ball, Jasper N.,: 100.
- Baltik: 13.
- Bandırma: 106.
- Barış Gönüllüleri: 12 n-
- Barnum, Herman N.,: 100.
- Barrow, s. J. O.,: 101.
- Barnum, Henry S.,: 101.
- Bartlett Raporu: 29.
- Bartlett, Lyman: 101.
- Barton, James L.,: 19.
- Batı Türkiye Misyonu: 94, 106, 135, 138, 142, 143, 160, 173, 193.
- Beebe, Alfred G.,: 99.
- Bebek (İstanbul): 81, 85, İlahiyat Okulu: 83-85, 93, 172, 173.
- Benjamin, Nathan: 45.
- Beyrut: 33-37, 59, 127, 147, 148, 181, 192.
- BFMPC (Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church) 17, 126, 146, 176, 200, Bibliotheca Sacra: 220.
- Bilecik: 108.
- Bird, Isaac: 34, 36, 38, 44, 46.
- Birinci Cihan Harbi (Birinci Dünya Savaşı): 11, 148, 176, 200, 222.
- Bitinya Lisesi: 170
- Bitinya Protestan Birliği: 102.
- Bitlis: 85,92, 93, 95, 108, 134, 152, 168.
- Bliss, Edwin E.,: 99.
- Bliss, Howard: 22.
- Bliss, Isaac G.,: 99.
- BOARD (Bkz. ABCFM).
- Boccacio: 49.
- Boston: 16, 30, 34, 36, 41, 51, 52, 58, 78, 93, 110, 126, 132, 133, 164, 177, 182, 188.
- Botanik/zooloji müzesi: 196.
- Bowdoin College: 40.
- Brown College: 40.
- Brewer, Josiah: 36, 44.
- British and Foreign Bible Society: 90.
- Brown, John Foster: 11.
- Bulgaristan: 123, 125.
- Bulgarlara gönderilen misyoner: 37-
- Bulgar Misyonu: 94.
- Burbank, Lysander T.,: 100.
- Bursa: 49, 56, 60, 92, 106, 138, 143, 169, 174.
- Büyük Millet Meclisi: 188.
- Byington, Theodore L.,: 100.
- Calvin: 16.
- Canning, Sir Stratford: 71-73. (İn-

- giltere Büyükelçisi)
 Carry, Williams: 15.
 Cebelitarık: 13.
 Cenanyan, Harutyun .,: 201.
 «Cennet» (Izmir): 205.
 Central Turkey College for Girls:
 176.
 Central Turkey College: 176.
 Christie, Thomas D.,: 181, 201,
 Church of Missionary Society:
 16.
 Cizvit Papazları: 81.
 Clark, James F.,: 100.
 Clark, N.G.,: 122, 130, 152, 154, ,
 182.
 Clark, William: 100.
 Clay, Henry: 10.
 Cleveland, Grover: 22.
 (ABD Başkanı)
 Coffing, Jackson G.,: 100.
 Cole, R.M.,: 101.
 Common schools: 86
 (ders programları)
 Congregationalist: 16, 129.
 Constantinople College for Girls:
 176.
 Connecticut: 40, 56.
 Crane, Oliver: 99.
 Crosby, Howard: 201.

 Çanakkale Boğazı: 11.
 Çelebi Yorgaki: 81, 83, 173.
 Çin: 18.
 Çorum: 106.

 Dartmouth College: 40, 42.
 Decameron: 49.
 ders programları (curriculum):
 orta dereceli okullar: 159, 163,
 167-170
 ilahiyat okulları: 172-175

 yüksek okullar: 182, 184-186,
 195-196, 200.,
 Dikiş makinesi: 20.
 Diyarbakır (Diyarbakir): 94,
 108, 127, 128, 195.'
 Dodd, Edward W.,: 99.
 Dodge, Dr. Asa: 127.
 Doğu Anadolu Bölgesi: 151.
 Doğu Sorunu: 22
 Doğu Türkiye Misyonu: 95, 97,
 105, 110, 134, 135, 151, 152, 156,
 157, 162.
 Dunmore, George W.,: 99.
 Dwight, Harrison Gray Otis: 38,
 39, 45, 50, 55, 60, 73, 74, 77, 99.
 Dwight, Herry Otis: 101.

 East India Co.: 19.
 Eckford, Henry; 11.
 Edirne: 93.
 Eğin: 108.
 eğitim dizgesi
 (1870-1900): 152-205
 ilkokullar: 156
 orta dereceli okullar: 157-172
 ilahiyat okulları: 172-175
 yüksek okullar: 175-205
 Elbistan: 108.
 Encümen-i Teftiş ve Muayene:
 121.
 Erciyes Dağı: 36.
 Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Rei-
 si: 188.
 Ermeniler: 39.
 Ermeni Cemaati: 60, 61.
 Ermeni Kilisesi: 73.
 Ermenilere gönderilen misyoner:
 37
 Ermeni Misyonu: 47, 75, 94,
 Ermeni olayları: 22, 129 n-
 Ermeni Patrikliği: 101.

Ermeni Protestan Cemaati: 71, 81, 101, 105.
Ermeni Protestan Kiliseler Bir. ligi (Harput): 189.
Ermeni Protestan Kiliseler Birlikleri: 79
Ermeni Protestan Kilisesi: 71, 72. '(Kuruluş)
Ermeni sarraflar: 74, 75.
Ermenistan Koleji: 188, 189.
Erzincan: 85.
Erzurum: 21, 52, 92, 95, 108, 128, 152, 203,
Eski Zağra: 124.
Ethniki Hetairia Cemiyeti: 193.
Euphrates College: 176
Everett, John S.: 99.

Famstworth, Wilson A.: 100.
Fırat Koleji: 154,155, 188-193.
Filistin: 35, 38.
The Friend of Youth: 48.
Fisk, Pliny: 16, 29, 30, 33, 36, 58.
Fotoğraf makinesi: 20
Fransa: 11, 20.

Gaz lambası: 20.
Gedikpaşa: 167.
Goodale, Alvin B.: 100.
Goodell, Constantin Washington: 59.
Goodell, Edwin: 100-
Goodell, William: 30, 34-36, 38, 41-44, 46, 47, 49, 50, 55, 59, 60, 71, 85, 99.
Goss, Zenas': 100.
Grand Turk: 9.
Grant, Dr. Asakel: 127.
Greene, Joseph K.: 100.

Gregoryan (Ermeni ruhban): 76.
Gridley, Elnathan: 36, 44.
Gülistan (cariye): 204.
Güney Denizi Adaları: 19.
Güney Ermenistan Misyonu: 95, 148.
Gürün: 108.

Haçin (Saimbeyli): 148, 199.
Haddad, Tannus El: 35.
Halep: 108, 148, 187.
Hallock, Homan; 47, 56.
Hamlin, Cyrus: 22, 44, 45, 74, 77, 78, 80-85, 95, 122, 123, 125.
Harput: 85, 92, 93, 95, 97, 108, 127, 128, 151, 152, 154, 188-190.
Harput İlahiyat Okulu: 85.
89, 91, 92, 95, 106, 123, 127, 138, 143, 144, 147, 164, 171, 174, 181, . 195, 203, 204, 222.
Harpoote News: 48.
HaskeE, Dr. Henry B.: 101.
Hasköy: 85.
Havariler: 14, 15.
Hay, John: 22
(ABD Başkanı)
Hayik Kilisesi: 181.
Hazreti İsa: 127.
Herrick, George F.: 100.
Hristiyan Çalışmalar Topluluğu: 158
Hristiyanlar: 76
(sözde Hristiyanlar)
Hindistan: 15, 18, 19, 72.
Hitchcock, Milan H.: 101.
Hollister, Miss Mary: 149.
Homes, Henry A.: 45.
Hutchison, William: 100-
Hünkâr İskelesi Anlaşması: 72.

İslahat Fermanı (1856): 72.
International College: 176-

İbrahim Müteferrika: 89.
İdadiye: 182.

İkinci Meşrutiyet: 148.

İncil-i Şerif: 39

İngiltere: 11, 16, 72, 121,

Genel Valisi: 19,

Konsolosu: 34, 35,

Protestan Misyoner Örgütleri:
46. •

İsa Peygamber: 14.

İskenderiye: 9, 33.

İsmail gevket: 198.

İsmet Bey (İnönü): 188.

İspanya: 23-

İstanbul: 9, 11, 36, 43, 46, 47, 49,
50, 52, 55, 59, 61, 72, 76, 82, 85,

İstanbul İstasyonu: 108.

İstanbul Kız Koleji: 167, 203-204.

İstasyon (misyoner): 53, 54.

İttihat ve Terakki Hükümeti:
197.

İzmir: 9, 10, 11, 16, 36, 37, 41,
46, 47, 49, 55, 56, 58, 60, 61,
95, 143, 147, 148, 205, 222.

İzmit: 95, 106, 143, 170.

Jackson, William C.: 33, 45, 92.

Jefferson, Thomas: 13.

(ABD Başkanı)

Jewett, Dr. Fayette: 100.

Johnston, Pinkwy: 32.

Johnston, Thomas: 45, 93.

Journal of American Oriental
Societies: 220.

Journal of Arts and Sciences: 49.

Karabet, Diyonisos: 34.

Karadeniz: 36.

Kastamonu: 195.

Katolik (Ermeni Ruhban): 76.

Katolikler: 15.

Kayseri: 36, 92, 95, 106, 135, 136,
137, 138, 143, 174, 193,

Kendine yardım ilkesi: 84
(self-help)

Kennedy, Mrs. John S.: 205.

Kırım Savaşı: 11.

Kilikya Ermeni Protestan Birli-
ği: 181, 182.

Kilis: 94, 108.

King, Jonas: 36, 38.

Kitaplıklar: 49

Rnapp, George C.: 100.

Komodor David Porter: 50.

kongre: 134

konsey: 134

Konya: 195.

Konstantinidi Paşa: 121.

«Kralın Kızları Topluluğu»: 158.

Kudüs: 29, 33, 34, 127, 200.

Kukab Es Sabah: 48.

Kuzey Ermenistan Misyonu: 95.

Kuzey Ermenistan: 151 .

Küçük Asya: 59.

Kütahya: 106.

Ladd, Daniel: 45.

Lancaster okulları: 59, 68 n.

The Land and The Book: 44.

Lannean, John F.: 33.

Latin Pederler: 34,

Levant: 9, 13,

Company 10.

Lincoln, Abraham: 28 n.

(ABD Başkanı)

Livingstone (kaşif): 18.

Livingstone, William W.: 100.

Lobdell, Henry (Dr.): 100, 127.

London Religious Tract Society:
146.
London Times: 119.
Londra: 90, 152, 186.
Lübnan: 35, 41.

Maarif Müdürü (Harput): 190-
Maarif Nezareti: 120, 199.
Maarif-i Umumiye Nizamname-
si: 120.
Maine (ABD): 40, 56.
Mahmut, Sultan İkinci: 58, 59.
Malatya: 108.
Malta (Adası): 34, 35, 37, 38,
41, 46, 48, 56, 58, 147, 148.
Manastır: 124.
Manisa: 106, 108, 138.
Maraş: 85-86, 94-95, 108, 148,
151, 171, 173, 174, 181, 199.
Marden, Henry: 101.
Mardin: 85, 86, 108, 127, 128,
165, 166, 171, 173.
Marsh, Dwight W.: 100.
Massachusetts (ABD): 40, 56,
182
Massachusetts Eyaleti Senatosu:
189, 194, 204, 205.
Matbaa (misyon/misyoner)
Malta: 46-49,
İzmir: 56, 87-91,
İstanbul: 144-148,
Antep: 144, 149-151,
Beyrut: 148
Matbaa Komisyonu: 98.
McKinley, William: 22
(ABD Başkanı)
McNaughton, James P.: 205.
Mekatib-i Ecnebiye ve Gayri-
müslime Müfettişliği: 121
Mekke: 11.
Merkezi Türkiye Kız Koleji:

171, 199-200.
Merkezi Türkiye Koleji: 180-188.
Merkezi Türkiye Misyonu: 93,
94, 108, 133, 135, 148-151, 156,
157, 161.
Merkezi Türkiye Protestan Bir-
liği: 102.
Meriam, William W.: 100. 123.
Mersin: 95.
Merzifon: 44 ,83-85, 92, 106, 128,
129, 138, 143, 144, 173, 174, 193,
197, 222.
Methodist Episcopal Mission:
123.
Mezopotamya Protestan Birliği:
165.
misyon/misyonerlik: 14
Monroe Yönetimi: 10
Montgomery, Siles F.: 101.
Morgan, Joseph W.: 99.
Morse, Charles F.: 100.
Muktatif: 48
Museviler: 32
Napolyon (Napoleon Bonaparte):
33.
Nasturi Misyonu: 94.
Navarin: 11.
Neşra: 48.
New England: 9, 19, 40, 41, 42,
44, 78, 130, 178.
New Englander: 220.
New Heaven (ABD): 56.
New Jersey (ABD): 56.
New York: 40, 56, 90,
Eyaleti Senatosu: 200.
Niğde: 106.
North American Review: 49.
Notes of A Tonr In Armenia: 74
Nutting, Dr. David H.: 101.

Nutting, George B.,: 99.
Nutuk: 193.

Offley, David,: 10, 47.
org: 20.

Orta Doğu: 24, 29, 39, 41, 42, 44.
Osmanlı Devleti/İmp.: 11, 12,
16, 24, 41, 42, 53, 83, 110, 119,
120, 122, 138, 139, 140, 141, 146,
219.

Osmanlı-Rus Savaşı: 35, 37.

Parmelee, Moses P.,: 101.

Parsons, Benjamin: 100.

Parsons, Justin W.,: 99-

Parsons, Levi: 16, 29, 30, 33, 34,
36, 38, 58,

Pasifik Okyanusu: 19
patates: 20.

Patrick, Mary Mills: 203.

Patrikhane: 82, 83.

Pazar Okulu: 23, 54,124,

Peabody, Josiah: 99.

Peet, Mr.: 192.

Pennsylvania: 11.

Pera (Beyoğlu): 59, 60, 61, 75,
82, 85, 89.

Perkins, George A.,: 99.

Perry, Henry T.,: 101.

Pettibone, Ira, F.: 100.

Philadelphia: 10, 47.

Phillips Academy: 42.

Pierce, John E.,: 101.

Plovdiv: 123, 124.

Plumer, Alexander R.,: 100.

Pollard, George A.,: 100.

Pontus Protestan Birliği: 194

Porter, David: 50, 56.

Post, Dr. George E.,: 127.

Powers, Philander O.,: 45, 56.

Pratt, Andrew T.,: 99.

Presbyterian Kilisesi: 200.

Princeton College: 40.

Protestan Misyonları Yüzüncü
Yıldönümü Konferansı: 152.

Prudential Committee: 37, 39,
54 (ABCFM)

Puritan: 16.

Raynolds, George C.,: 101.

Redhouse Sözlüğü: 146.

Reformasyon: 15.

Researches In Armenia: 38.

Reşid Efendi: 190.

Rhodes, Foster: 11.

Richardson, Sanford: 100.

Riggs, Edward: 101.

Riggs, Ernst: 193.

Riggs, Dr. Elias: 42, 43, 45.

Robert College: 83, 176.

Robert Kolej: 22, 125, 179, 180.

Roosevelt, Theodore: 22.

(ABD Başkanı)

«Rumlara gönderilen misyoner»:
37

Rusya: 20.

Salem (ABD): 9

Samakov: 124

Samsun: 106.

Sandwich Adaları: 18.

Sarraf: 77.

Sehauffler, William G.: 32, 43,
44, 50, 55, 99.

Schneider, Benjamin: 32, 44, 45,
94.

Selanik: 121, 124, 198.

Selim, Sultan Üçüncü: 58, 59.

Servia: 201.

Shepard, Albay Eliot: 200, 201.

Singer Sewing Machine. Co.: 12.

Sivas: 25, 92, 93, 106, 108, 127,

128, 138, 143, 174, 193, 195.
Siverek: 82, 108.
Smith, Adam: 166
Smith, Dr. Azariah: 93, 99, 127.
Smith, Eli,: 38, 39, 46, 55.
Smith, John F.,: 101, 173.
Smith, Lawrence : 11.
Standart Oil C: 12.
Station Notes: 48.
St. Moritz: 125 .
St. Paul's Institute: 176.
Strabon: 36
St. Petersburg: 93.
sultaniyye: 199
Sungurlu: 106.
Suriye Misyonu: 34, 59, 94, 126,
Suriye Protestan Koleji: 22, 179,
180, 192,
Sürelî Yayınlar: 48
Sutphen, Joseph W.,: 99.
Syrian Protestant College: 176.
Talas (Kayseri): 106, 127, 128,
159, 163,
Tanzimat-ı Hayriyye: 71, 72, 74,
75, 77-79, 82,
Tarsus: 92, 148, 200, 201.
TBMM Hükümeti: 198.
telgraf makinesi: 11.
Temple, Daniel: 41, 44, 46, 56.
Terrel, A.R',: 28 n.
Thompson, James L-,: 33.
Thompson, William: 44.
Tibawi, A.L.,: 126. '
Tıbbiye-i Şahane: 121.
Tokat: 92, 95, 106, 108, 159, 193.
Topkapı Saray-ı Hümayûnu: 71.
Toros: 82, 83.
Trablusşam: 127.
Trabzon: 56, 60, 92, 108, 195.

Tracy, Charles Chapin (Dr.) 101,
193.
Trowbridge, Tilman C-,: 74, 100,
119, 125, 181, 182.
Turkish Missions Aid Society:
73, 123.
Türk - Amerikan ilişkileri: 47.
Türkiye Misyonu: 47, 51, 52.
Türkiye Protestan Kiliseleri
Merkez Birliği: 102.
Uç-İstasyon (Misyoner): 53, 54.
Uluslararası Kolej: 205.
Urfa: 82, 93, 94, 108, 148, 181.
Ünye: 106.
Üsküdar: 167, 203.
Vak'a-i Hayriyye: 36.
Van: 92, 127, 128, 152.
Van Dyke, Cornelius: 127.
Van Lennep, Henry J.,: 93, 99.
Vartabet, Kirkor: 34.
Vasıf Çınar Caddesi: 89.
Walker, Augustus: 100.
Washington D.C.,: 201.
Washburn, George: 22, 125.
Washington, George: 13
(ABD Başkanı)
WBM (Woman's Board of Mis-
sions): 126, 127, 149, 166, 199,
203, 204.
WBMI (Woman's Board of Mis-
sions of the Interior): 126, 127,
149, 166.
West, Dr. Henry S.,: 101.
Western Electric Co.: 12.
Wheeler, Crosby H.,: 100, 189.
White, George H.,: 100.
White, George W.,: 198.

Williams College (ABD) 40.
Williams, William F.: 100.
Winchester, Oliver W.: 100-
Woman's Union Missionary So-
ciety: 126.
Wood, George W.: 99.

Yakacık Kilisesi: 181
(An tep)

Yale College: 40.

Yankee: 40, 41.

Yıllık Toplantı: 52.

Türkiye Misyonu'nun İlk-

Yozgat: 106, 193.

Yunan İhtilâli: 37.

Yunanistan: 10, 37, 198.

YMCA (Young Man's Christian
Association): 176.

YWCA (Young Woman's Chris-
tian Association): 176.

Zara: 108.

Zeki: Ketanî: 198.

Zornitza: 48.

Zulu Misyonu:

kutupyıldızı

Dr. Uygur Kocabaşoğlu

Kendi Belgeleriyle

ANADOLU'DAKİ AMERİKA

19.YÜZYILDA

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ AMERİKAN

MİSYONER OKULLARI

Amerikalılar'a kapitüler haklardan yararlanma olanağı veren ve bu ülkeyi "en ziyade müsaadeye mazhar memleket" statüsüne geçiren ticaret sözleşmesi 1830'da imzalandı. Bu tarihten on yıl önce ilk Amerikalı misyonerler İzmir'e ayak basmışlardı bile. (...) Amerikan donanması Thomas Jefferson'un Başkan seçildiği 1801 yılında Cebelitarık'tan geçerek Akdeniz'e girdi. Donanma için "yüzü sert ve soğuk" yanıydı. Bir de "yüzü sıcak", sempatik, insancıl bir mekanizmaya ihtiyaç vardı. Üstelik Akdeniz'de dolaştırılacak bir fırkateynin yıllık masrafı 80.000 dolarken, bir misyoner ailesinin yıllık gideri 1000 doları bulmuyordu! (...) Emperyalist bir güç olarak dünya sahnesine biraz gecikmeyle çıkan ABD, Asya, Afrika, Latin Amerika ve Ortadoğu gibi dünyanın değişik bölgelerine nüfuz ederken, misyoner dizgesinden etkin bir şekilde yararlanmıştır. (...) Bu çalışmanın asıl konusunu oluşturan okul, misyoner faaliyetlerinin bir tür vitriniydi. XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda, ilkokuldan yüksekokula oldukça gelişkin bir Amerikan misyoner eğitim sistemi oluşmuştu. 1900 yılında, yalnızca Anadolu'da (İstanbul dahil) 400'ü aşkın okulda, 17.500 dolaylarında öğrencinin eğitim görüyor olması azımsanacak bir olay değildir. (...) Şu rahatlıkla söylenebilir: Misyonerlerin en kalıcı etkileri, Amerikalılar'ın kafasında, bulundukları ülkelere ve halklara ilişkin iyi ya da kötü bir imaj yaratmak konusunda ortaya çıktı. Dolayısıyla ABD'deki Türk imajının yaratıcısı büyük ölçüde misyonerler oldu.

